

REFORMA
2017

Oznaczono
zmiany
i wykreślenia

E-book
na eduranga.pl

PODSTAWA
2024

HISTORIA

Podręcznik

6

szkoła podstawowa

Drogi WSiP,

Nigdy bym nie publikowała publicznie książek wydawnictw, które działają na uczciwych zasadach.

Wasza firma jednak promuje masowy dodruk, całkowicie niepotrzebnych książek, które mogłyby być zastąpione wersjami elektronicznymi!

Co prawda e-booki są dostępne na waszej stronie, jednak:

- W przeciwieństwie do fizycznej książki, licencja na e-book kończy się po roku. Oznacza to, że jeżeli moja córka chciałaby powtórzyć sobie całą wiedzę do matury, musiałabym jej kupić wszystkie wasze książki od nowa.
- Waszych e-booków nie da się pobrać! Wymagają one dostęp do internetu, co uniemożliwia ich użycie na naszej wsi, gdzie zasięg jest ograniczony.
- Wasze e-booki nie działają na telefonach komórkowych!
- Wasze e-booki sprzedawane są po tej samej (albo wyższej) cenie co regulame książki. Cena e-booka powinna być niższa, gdyż e-booki wymagają elektronicznego czytnika (tabletu)!

Czas rozpocząć nową erę, w której papier nie jest beczelnie marnowany dla pieniędzy.

Przedstawiam e-book, który spełnia wszystkie oczekiwania uczniów.

Dbajmy o środowisko, zróbmy to dla młodych pokoleń.

Spis treści

Dział I

Europa i świat w XVI wieku

1. Wielkie odkrycia geograficzne	6
2. Konsekwencje wielkich odkryć geograficznych ...	12
3. Kultura odrodzenia we Włoszech	20
4. Humanizm w Europie i przewrót kopernikański ..	25
5. Reformacja	31
6. Reforma katolicka	38
<i>Lekcja powtórzeniowa</i>	42
<i>Sprawdź się!</i>	46

Dział II

Polska w XVI wieku

7. Polska i Litwa pod rządami ostatnich Jagiellonów	48
8. Kształtowanie się demokracji szlacheckiej	53
9. Powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów ...	57
10. Rzeczpospolita monarchią elekcyjną	61
11. Gospodarka Rzeczypospolitej w XVI wieku	66
12. Rzeczpospolita wielu narodów i religii	70
13. „Złoty wiek” kultury polskiej	75
<i>Lekcja powtórzeniowa</i>	81
<i>Sprawdź się!</i>	85

Dział III

Europa i Polska w XVII wieku

14. Monarchia absolutna we Francji	88
15. Anglia na drodze ku monarchii parlamentarnej ...	92
16. Początki panowania Wazów i wojny z Rosją	96
17. Powstanie kozackie	101
18. Wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją	105
19. Kryzys Rzeczypospolitej w połowie XVII wieku ...	110
20. Wojny Rzeczypospolitej z Turcją	115
21. Barok i kultura XVII wieku w Europie i Rzeczypospolitej	122
<i>Lekcja powtórzeniowa</i>	129
<i>Sprawdź się!</i>	132

Dział IV

Europa i świat w XVIII wieku

22. Kultura oświecenia	134
23. Prusy, Austria, Rosja – absolutyzm oświecony	142
24. Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki	149
25. Wielka Rewolucja Francuska	156
26. Francja republiką	161
<i>Lekcja powtórzeniowa</i>	164
<i>Sprawdź się!</i>	167

Dział V

Polska w XVIII wieku

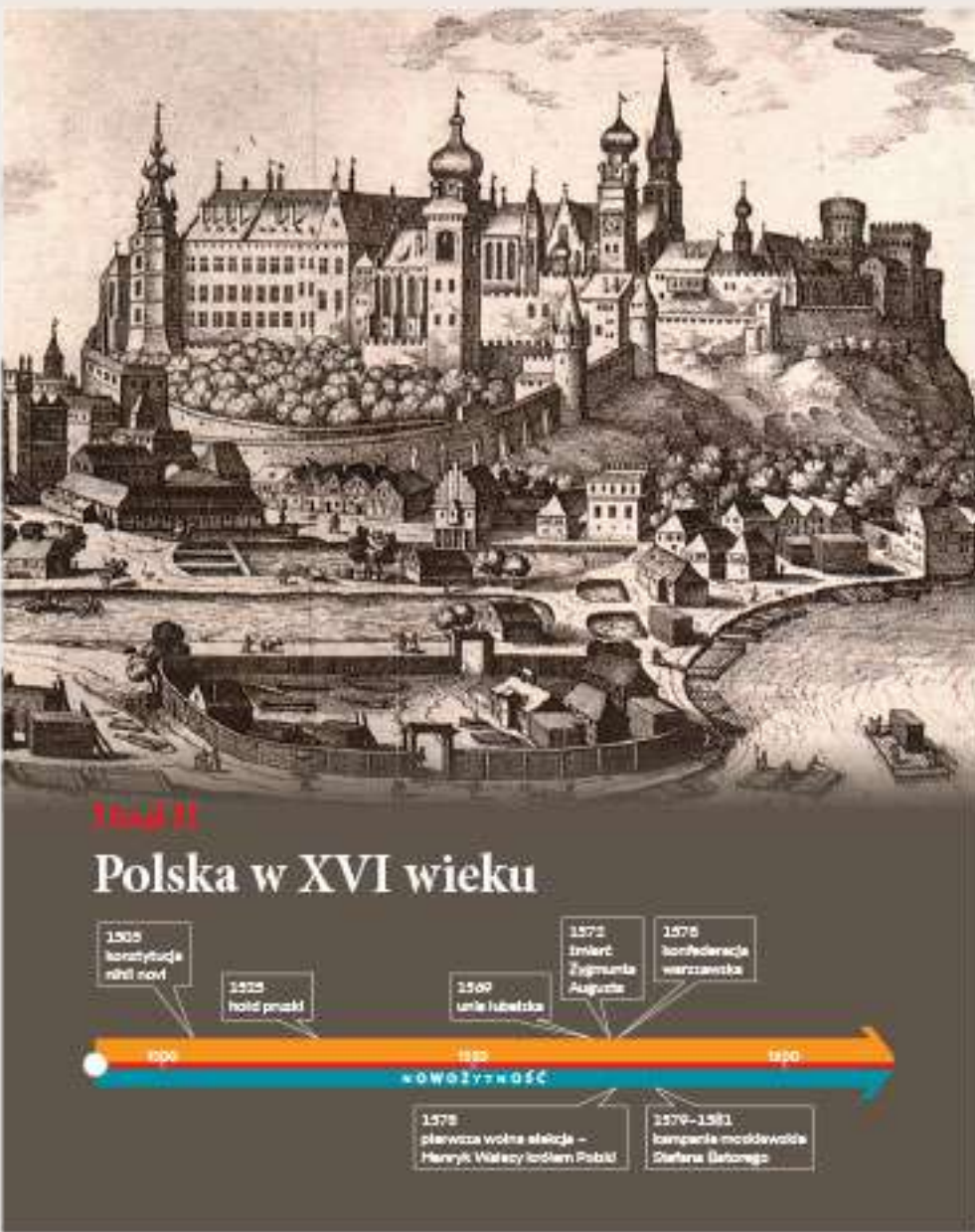
27. Rzeczpospolita w okresie kryzysu – czasy saskie	170
28. Ostatnia wolna elekcja i I rozbiór Rzeczypospolitej	176
29. Reformy stanisławowskie	181
30. Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja	184
31. Wojna w obronie konstytucji i II rozbiór Rzeczypospolitej	188
32. Powstanie kościuszkowskie i upadek Rzeczypospolitej	191
<i>Lekcja powtórzeniowa</i>	197
<i>Sprawdź się!</i>	201

Dział VI

Epoka napoleońska

33. Napoleon Bonaparte tworzy nowy ład w Europie	204
34. Napoleon a sprawa niepodległości Polski	210
35. Upadek Napoleona	215
<i>Lekcja powtórzeniowa</i>	222
<i>Sprawdź się!</i>	225
Indeks ważniejszych pojęć	227

O podręczniku

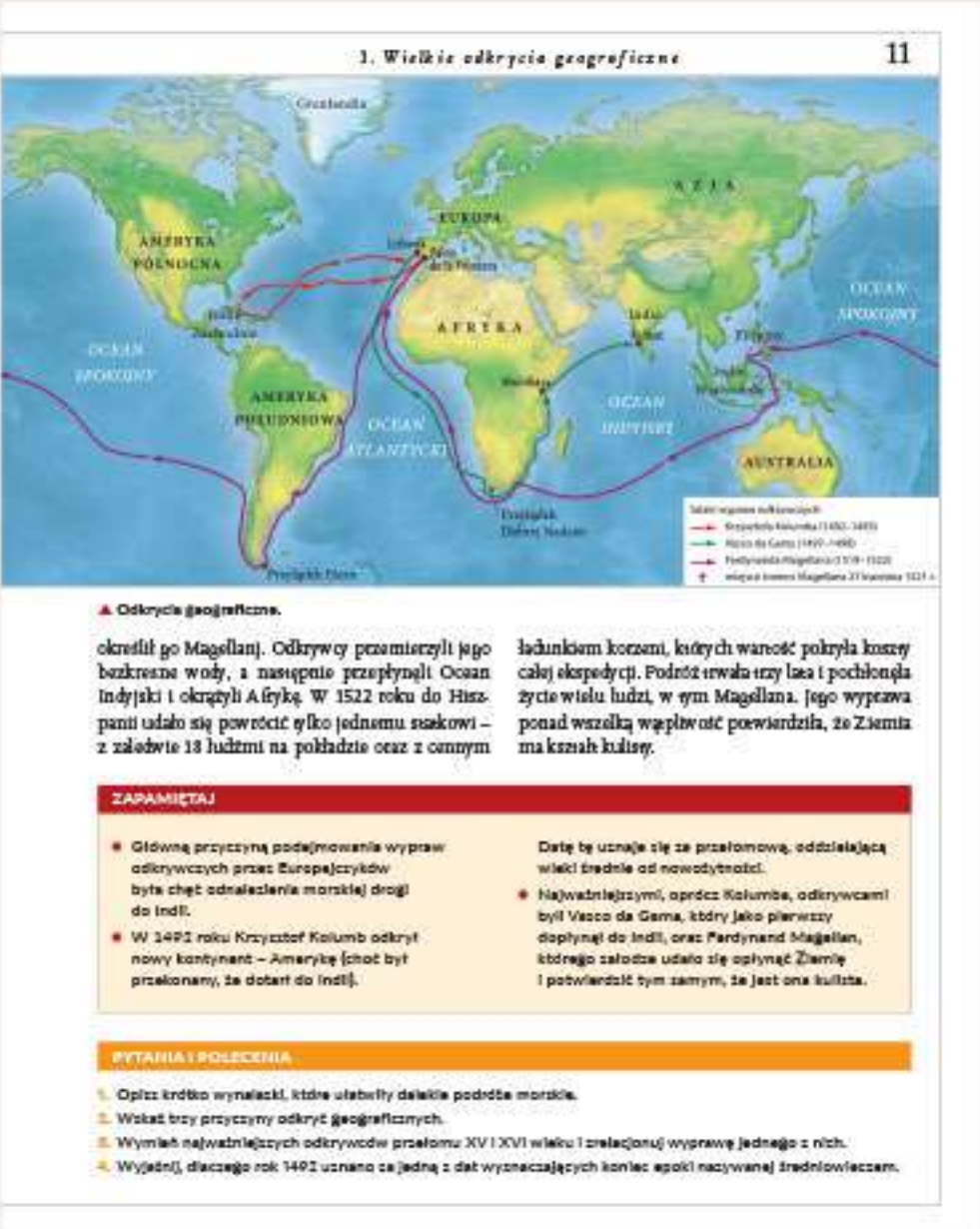
Osie czasu ukazują, kiedy rozgrywały się ważne wydarzenia i procesy historyczne.

Ilustracje i infografiki pomagają poznać i zrozumieć życie ludzi w dawnych wiekach.

Odpowiednio dobrane polecenia uczą, w jaki sposób analizować teksty źródłowe.

Mapy pokazują, gdzie miały miejsce wydarzenia. Każdą lekcję kończą podrozdziały **Pytania i polecenia** oraz **Zapamiętaj** – zebrane w kilku zdaniach najważniejsze wiadomości.

W słownikach znajdują się wyjaśnienia ważnych pojęć historycznych oraz trudnych słów. **Warto wiedzieć** to informacje uzupełniające główne zagadnienia.

W **Lekcji powtórzeniowej** znajduje się podsumowanie najważniejszych wiadomości. **Sprawdź się!** to zadania, które pomogą w przygotowaniu się do sprawdzianów.

zmiany i wykreślenia według podstawy programowej 2024

- * Treści wykraczające poza zapisy podstawy programowej oznaczono gwiazdką. Są to teksty, ilustracje i mapy uzupełniające wiedzę z lekcji, mogące służyć do tworzenia projektów edukacyjnych, rozwijania zainteresowań itp.
- Gwiazdką oznaczono również trudniejsze lub wykraczające poza zapisy podstawy programowej zadania i polecenia.
- Pamiętaj, by wszystkie polecenia wymagające pisemnej odpowiedzi wykonywać w zeszycie przedmiotowym.

Dział I

Europa i świat w XVI wieku

1492
odkrycie Ameryki przez
Krzysztofa Kolumba,
początek nowożytności

1517
wystąpienie Marcina
Lutra, początek
reformacji

1545-1563
sobór trydencki

1400

1500

1600

ŚREDNIOWIECZE

NOWOŻYTNOŚĆ

1519-1522
wyprawa Ferdynanda
Magellana dookoła Ziemi

1555
pokój augsburski

1

Wielkie odkrycia geograficzne

■ Przypomnij sobie, jakich znasz żeglarzy z okresu średniowiecza. Dokąd podróżowali?

Co umożliwiło wielkie odkrycia geograficzne?

W późnym średniowieczu statki rybackie z wybrzeży Portugalii i Hiszpanii zaczęły coraz śmielej zapuszczać się na nieznane wody Oceanu Atlantyckiego. Wyprawiały się na połów śledzi, dorszy oraz wielorybów. Jednak ówczesne statki były powolne i mało zwrotne. Wymagały również licznej załogi. Przełom nastąpił w XV stuleciu za sprawą Portugalczyków, którzy zbudowali lekki i szybki statek zwany **karawelą**. Mogła ją obsługiwać mniej liczna załoga, a dzięki trójkątnym żaglom karawele nie były tak zależne od kierunku wiatru.

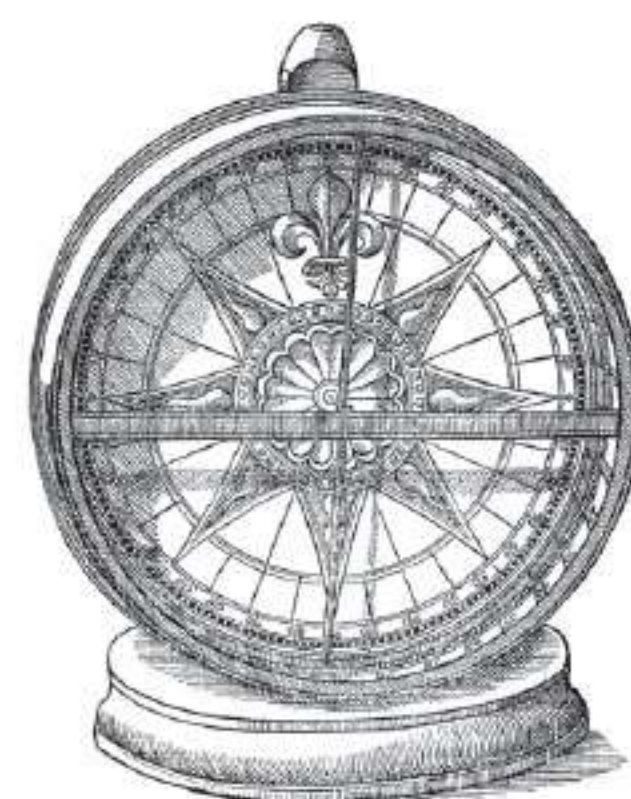
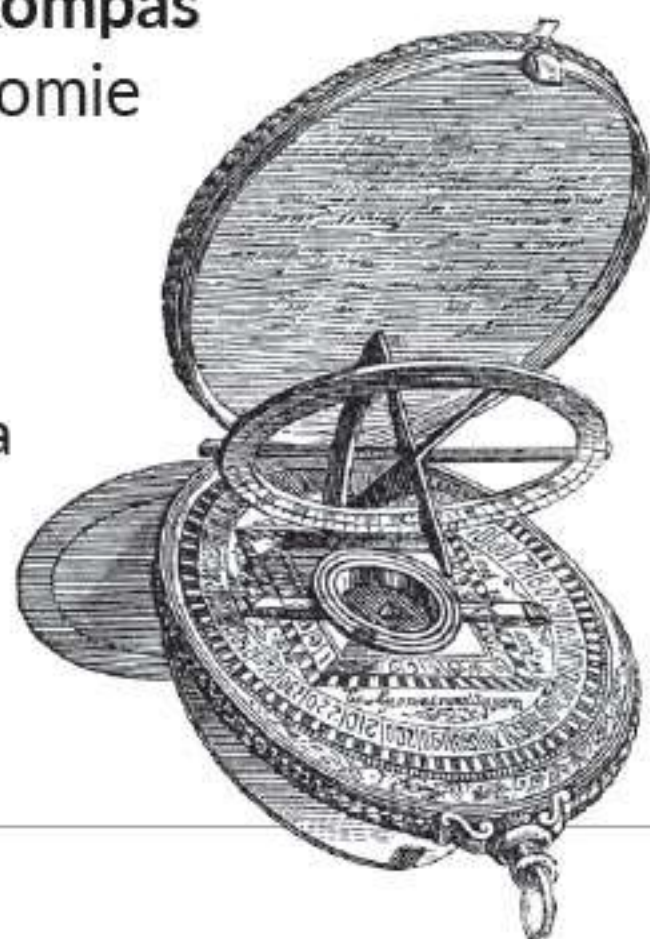
► **Karawela**. Do jej obsługi wystarczało zaledwie około dwudziestu żeglarzy. Trójkątne żagle (a nie jedynie prostokątne, kwadratowe bądź trapezowe – typowe dla wcześniejszych statków) pozwalały karawelom lepiej manewrować przy zmiennych wiatrach.

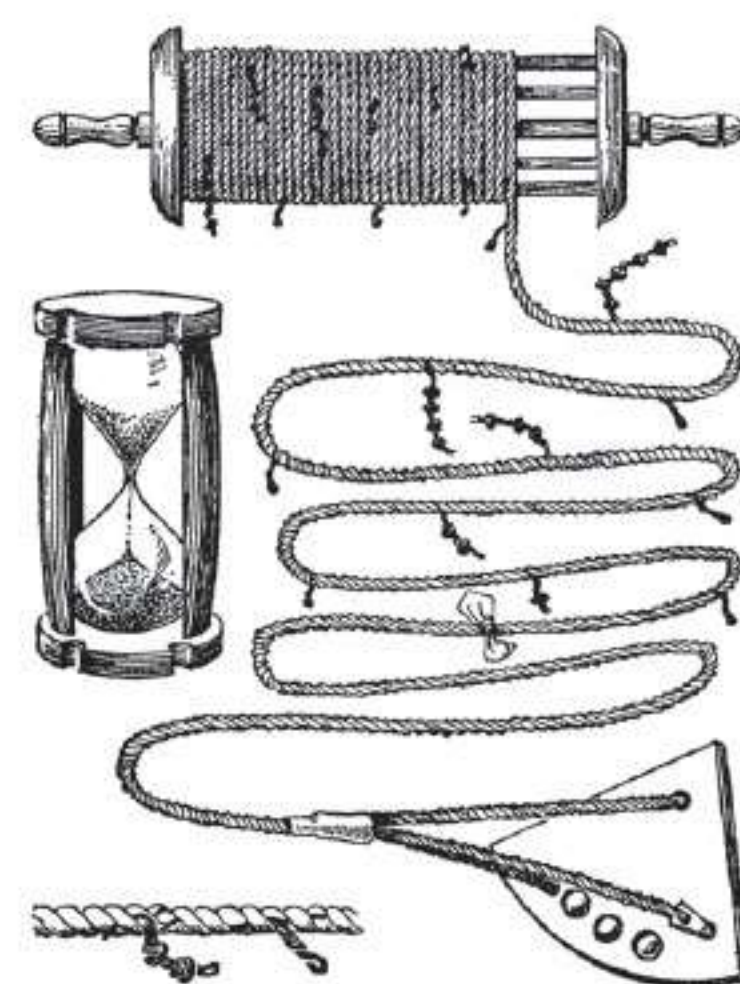
■ Przyrządy ułatwiające żeglugę

W starożytności i średniowieczu Europejczycy najchętniej i najczęściej żeglowali blisko wybrzeży – od portu do najbliższego portu. Dłuższe i dalsze wyprawy morskie ułatwiło udoskonalenie i upowszechnienie przyrządów do prowadzenia żeglugi, czyli **nawigowania**. Najważniejszymi z nich były **astrolabium** i **kompas** oraz wynaleziony na przełomie XV i XVI wieku **log**.

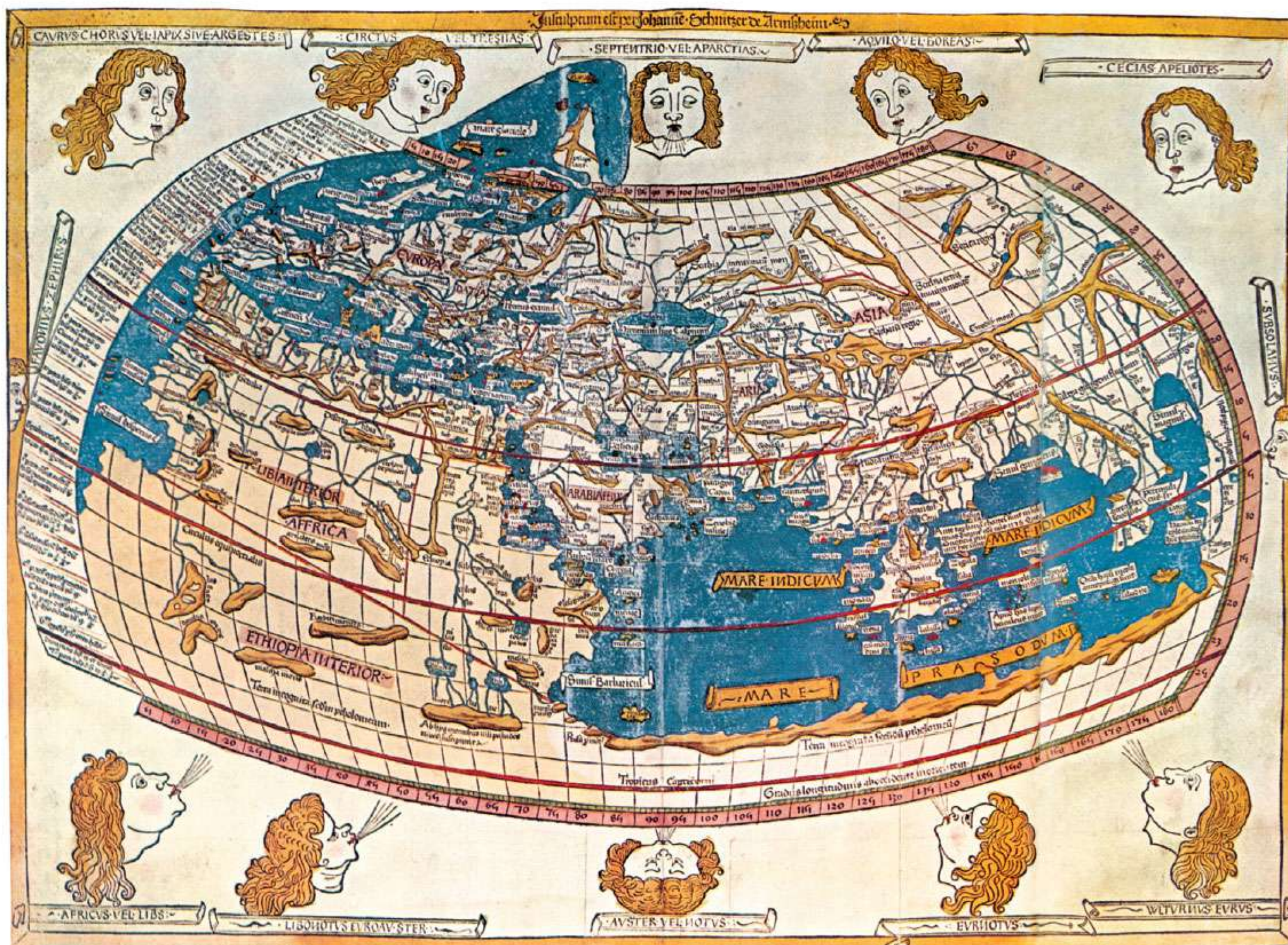
► **Astrolabium** – przyrząd wykorzystywany do ustalania pozycji statku na podstawie położenia gwiazd – mógł być używany tylko nocą przy bezchmurnym niebie.

▲ **Kompas** – urządzenie nawigacyjne służące do określania kierunku żeglugi. Wbudowana w tarczę kompasu igła magnetyczna ustawia się wzdłuż osi północ-południe, co pozwala zorientować się, w jakim kierunku płynie statek.

▲ **Log** – instrument do pomiaru prędkości płynącego statku, składający się z drewnianego ciężarka i liny rozwijanej ze szpuli.

▲ Mapa świata według Ptolemeusza, XV wiek. Są na niej widoczne tylko trzy kontynenty: Europa, Azja i Afryka. Większość starożytnych uczonych oraz dobrze wykształconych ludzi w średniowieczu była przekonana, że Ziemia ma kształt kulisty.

Ludzie żyjący w średniowieczu nie mieli takiej wiedzy geograficznej, jaką posiadano w starożytności. Większość z nich była przekonana, że Ziemia jest płaska, co zdawała się potwierdzać zwykła obserwacja. Nie potrafili też sporządzać dokładnych map. Dopiero odkrycie w XV wieku map wielkiego starożytnego geografa i astronoma Ptolemeusza przyczyniło się do pogłębienia wiedzy o świecie. Jednak o istnieniu innych kontynentów niż Europa, Azja i Afryka, podobnie jak w starożytności, nikt nie wiedział.

► Geograf, rycina z XV wieku. Zwróć uwagę na przyrządy pomiarowe oraz na model statku dalekomorskiego wiszący pod sufitem. Kamień umieszczony w misie na pierwszym planie to magnetyt – minerał o właściwościach magnetycznych używany dawniej w kompasach.

pieprz

imbir

goździki

gałka muskatołowa

◀ „Korzeniami” nazywano wówczas około stu gatunków rozmaitych przypraw (m.in. pieprz, goździki, imbir, gałkę muskatołową), stosowanych jako dodatki do potraw, a także w celach leczniczych.

W poszukiwaniu drogi morskiej do Indii

Podbój rozległych terenów Azji Mniejszej w XIV i XV wieku przez Turków osmańskich znacznie utrudnił europejskim kupcom handel – zwłaszcza z bardziej odległymi krajami azjatyckimi, czyli tzw. Dalekim Wschodem. Sprowadzano stamtąd luksusowe towary, takie jak kamienie szlachetne, dywany, chińskie jedwabie i tzw. **korzenie**. Prastary, używany od starożytności handlowy **Jedwabny Szlak**, ciągnący się od Chin przez kraje arabskie do śródziemnomorskich wybrzeży Europy, stał się teraz niedostępny. Natomiast za pośrednictwem kupców muzułmańskich, którzy mogli się nim poruszać, Europejczycy musieli drogo płacić.

Na skutek tych trudności przedsiębiorczy kupcy i władcy starali się znaleźć bezpieczniejsze i bardziej opłacalne szlaki handlowe. Zaczęli oni myśleć o odkryciu nowej drogi – nie lądowej, lecz morskiej – wiodącej do krajów Dalekiego Wschodu. Miałyby ona prowadzić wzdłuż wybrzeży Afryki i dalej – aż do Indii i Chin. Wyobraźnię Europejczyków pobudzały też opowieści o bogactwach dalekich krain Azji, zwłaszcza zaś o złocie i metalach szlachetnych, których brak w Europie dotkliwie odczuwano.

Jako pierwsi na poszukiwanie morskiej drogi na Daleki Wschód wzdłuż wybrzeży afrykańskich wyruszyli doświadczeni żeglarze portugalscy. Zdołali oni w latach 80. XV wieku dopłynąć do najdalej wysuniętego na południe skrawka Afryki. Król Portugalii,

◀ **Jedwabny Szlak** – używana od II wieku p.n.e. sieć dróg handlowych łącząca Chiny z Europą, Persją i Indiami.

■ Na podstawie mapy i wiadomości z lekcji wymień największe zagrożenia i trudności czekające na kupców europejskich na Jedwabnym Szlaku.

aby zachęcić kolejnych żeglarzy do wytyczenia dalszej drogi do Indii, nazwał go Przylądkiem Dobrej Nadziei (zob. mapa na s. 11).

Podróż Krzysztofa Kolumba

Kilka lat później wydawało się, że Portugalczyków w śmiałym przedsięwzięciu ubiegli ich sąsiedzi – Hiszpanie. Władcy tego kraju szukali nowych terenów do podbojów oraz źródeł bogactw. W tym czasie przyjęli na służbę urodzonego w Genui włoskiego żeglarza – **Krzysztofa Kolumba**, który przedstawił niezwykle pomysł na odnalezienie najkrótszej drogi morskiej do Indii. Zaproponował, żeby zamiast płynąć wzdłuż wybrzeży Afryki, a potem w kierunku wschodnim do Azji, żeglować w przeciwnym kierunku – na zachód.

Jego pomysł wynikał z założenia, że Ziemia jest kulą. Zdawały się to potwierdzać nie tylko odkrywana wówczas na nowo astronomiczna i geograficzna wiedza starożytnych, lecz także obserwacje żeglarzy. Patrząc w bezkresny horyzont morza, dostrzegali oni najpierw wynurzający się wierzchołek masztu nadpływającego statku, następnie zaś jego kadłub. Skoro zaś Ziemia jest kulista, przewidywał Kolumb, to do Indii można spróbować dotrzeć, żeglując na zachód, przez wody Atlantyku. Do swego pomysłu

WARTO WIEDZIEĆ

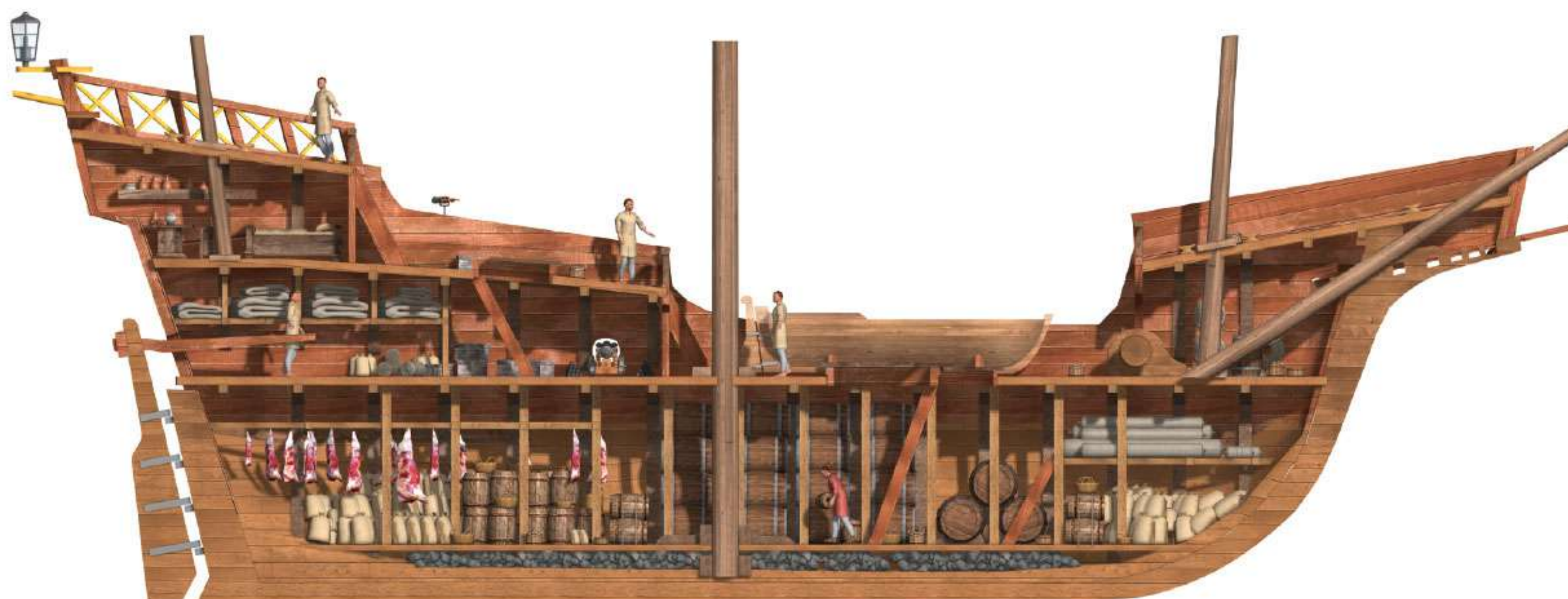
Nie jest kwestią przypadku, że niezwykle śmiałej wyprawy morskiej podjął się Włoch (co prawda w służbie hiszpańskiej). To właśnie kupcy i żeglarze włoscy (oprócz Portugalczyków) udoskonalali sztukę budowy coraz zwrotniejszych żaglowców, konstruowania kompasów oraz sporządzania dokładniejszych morskich map. Od imienia jednego z nich – Ameriga Vespucciego – nowo odkryte ziemie nazwano na początku XVI wieku Ameryką.

▲ Krzysztof Kolumb, portret z XVI wieku.

udało mu się przekonać władców Hiszpanii – postanowili oni sfinansować wyprawę genueńczyka.

W **1492 roku** trzy statki pod dowództwem Krzysztofa Kolumba wyruszyły z wybrzeży Hiszpanii w kierunku zachodnim. Po prawie dziewięciu tygodniach żeglugi, wypełnionych rosnącym zmęczeniem, chorobami i groźbą buntu coraz bardziej zdesperowanej załogi, ujrzano ląd. Była to jedna z wysp na Morzu Karaibskim, którą Kolumb z uczuciem ulgi i wdzięczności nazwał San Salvador (hiszp., Święty Zbawiciel).

▲ Santa Maria, jeden z trzech statków z pierwszej wyprawy Krzysztofa Kolumba – przekrój. Członkowie załogi spali na pokładzie oraz we wszystkich pomieszczeniach, w których można było rozwiesić hamaki.

◀ Mapa z 1507 roku z zaznaczonym nowym kontynentem i nazwą **Ameryka** (z lewej strony). Nazwa ta wywodzi się od imienia włoskiego żeglarza i kupca Ameriga Vespucciego, który uczestniczył w wyprawach morskich Hiszpanów i Portugalczyków i który odkrył pomyłkę Kolumba.

Odkrycie Ameryki

Dopiero kilka lat później okazało się, że Krzysztof Kolumb popełnił błąd. Nie przewidział on też istnienia nieznanego Europejczykom kontynentu pomiędzy Europą i Afryką a Azją. Mimo że odbył jeszcze dwie wyprawy do Ameryki, zmarł w przekonaniu, że dotarł do wybrzeży Indii. Dlatego też rdzenni mieszkańcy Ameryki zostali nazwani przez pierwszych odkrywców **Indianami**.

Dzięki opisom podróży kolejnych żeglarzy i dokładniejszym mapom tamtych regionów dość szybko zdano sobie sprawę z błędu Kolumba. Nowo odkryte ziemie wkrótce zaczęto nazywać **Ameryką**. Mimo to właśnie rok 1492, w którym Krzysztof Kolumb odbył swą pierwszą podróż na nowy kontynent, wielu historyków uznaje za datę przełomową, oddzielającą wieki średnie od czasów nowych – **nowożytności**.

Odnalezienie drogi morskiej do Indii i podróż dookoła Ziemi

Już pięć lat po pierwszej wyprawie Kolumba cztery portugalskie statki pod dowództwem **Vasco da Gamy** wyruszyły wzdłuż wybrzeży Afryki w poszukiwaniu drogi na Daleki Wschód. Po opłynięciu Przylądka Dobrej Nadziei, po prawie dziesięciu miesiącach podróży, w 1498 roku dotarły do Indii.

Ukoronowaniem pierwszych wielkich wypraw morskich była podróż dookoła świata podjęta przez **Ferdynanda Magellana** – Portugalczyka w służbie hiszpańskiej. W 1519 roku pięć statków pod jego komendą, z 265 ludźmi na pokładzie, wyruszyło

▶ **Pomnik Odkrywców** – monumentalny (mający 52 m wysokości) pomnik w Lizbonie, odsłonięty w 1960 roku. Przedstawia karawelę, a na niej ważne postaci czasu wielkich odkryć geograficznych, m.in. Vasco da Gamę (1) i Ferdynanda Magellana (2).

przez Atlantyk w kierunku zachodnim. Po opłynięciu wschodnich wybrzeży Ameryki Południowej udało im się przeprawić przez niebezpieczną cieśninę (nazwaną później na cześć dowódcy wyprawy Cieśniną Magellana) na Ocean Spokojny (tak właśnie

▲ Odkrycia geograficzne.

określił go Magellan). Odkrywczy przemierzali jego bezkresne wody, a następnie przepłynęli Ocean Indyjski i okrążyli Afrykę. W 1522 roku do Hiszpanii udało się powrócić tylko jednemu statkowi – z zaledwie 18 ludźmi na pokładzie oraz z cennym

ładunkiem korzeni, których wartość pokryła koszty całej ekspedycji. Podróż trwała trzy lata i pochłonięła życie wielu ludzi, w tym Magellana. Jego wyprawa ponad wszelką wątpliwość potwierdziła, że Ziemia ma kształt kulisty.

ZAPAMIĘTAJ

- Główną przyczyną podejmowania wypraw odkrywczych przez Europejczyków była chęć odnalezienia morskiej drogi do Indii.
- W 1492 roku Krzysztof Kolumb odkrył nowy kontynent – Amerykę (choć był przekonany, że dotarł do Indii).

Datę tę uznaje się za przełomową, oddzielającą wieki średnie od nowożytności.

- Najważniejszymi, oprócz Kolumba, odkrywcami byli Vasco da Gama, który jako pierwszy dopłynął do Indii, oraz Ferdynand Magellan, którego załodze udało się opłynąć Ziemię i potwierdzić tym samym, że jest ona kulista.

PYTANIA I POLECENIA

1. Opisz krótko wynalazki, które ułatwiły dalekie podróże morskie.
2. Wskaż trzy przyczyny odkryć geograficznych.
3. Wymień najważniejszych odkrywców przełomu XV i XVI wieku i zrelacjonuj wyprawę jednego z nich.
4. Wyjaśnij, dlaczego rok 1492 uznano za jedną z dat wyznaczających koniec epoki nazywanej średniowieczem.

Konsekwencje wielkich odkryć geograficznych

■ Przypomnij sobie dokonania odkrywców przełomu XV i XVI wieku.

Od samego początku europejskim żeglarzom i władcom, na których koszt organizowano wyprawy morskie, oprócz czerpania bogactw i podporządkowania sobie nowo odkrytych ziem przyświecał cel **nawracania** tamtejszej rdzennej ludności na chrześcijaństwo.

Ludność nazwana przez pierwszych europejskich odkrywców Indianami (zob. s. 10) zamieszkiwała kontynenty Ameryki Północnej i Ameryki Południowej już ponad 20 tys. lat przed pojawieniem się tu białego człowieka. Większość Indian żyła

zorganizowana w **plemiona**. Ich podstawowymi zajęciami były myślistwo i zbieractwo. Niektóre plemiona trudniły się rolnictwem i rzemiosłem, zamieszkiwały zaś bogate **miasta-państwa**. Z czasem wskutek podboju jednych plemion przez inne powstały duże państwa, których mieszkańcy mogli się poszczycić ważnymi osiągnięciami cywilizacyjnymi.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment dziennika pokładowego ze statku Kolumba

Admirał [Kolumb] wezwał do siebie obu kapitanów i innych [...] i powiedział, że mają potwierdzić i prawnie poświadczyć, że na oczach wszystkich wziął w posiadanie wyspę [...].

„Ponieważ [rzekł Kolumb] chciałem pozyskać ich przyjaźń i zauważyłem, że są to ludzie, których można miłością nawrócić na naszą świętą wiarę, podarowałem niektórym z nich kilka kolorowych czapeczek i kilka naszyjników ze szklanych paciorków [...], w których znajdowali takie upodobanie, i byli nam tak oddani, że był to cud prawdziwy. [...]

Nie nosili broni i jej nie znali, bo kiedy pokazałem im miecze, dotykali ostrzy i kaleczyli się [...]. Są z pewnością doskonałą siłą roboczą; mają rozbudzony umysł, widzę bowiem, że potrafią szybko powtarzać, co się im powie”.

Europa. Nasza historia. Tom 2: Czasy nowożytne (do 1815 r.), Warszawa 2017.

1. Wyjaśnij, dlaczego Kolumb obdarował tubylców upominkami.
2. Na podstawie oceny przedstawionej przez Kolumba scharakteryzuj mieszkańców nowo odkrytych terenów.

▲ Théodore de Bry, *Przybycie Kolumba na wyspę Guanahani 12 października 1492 roku*, grafika z XVI wieku.

■ Wyjaśnij, co robią trzy postacie widoczne po lewej stronie na drugim planie.

*Aztekowie

Jedno z najpotężniejszych państw, rozciągające się na terenach dzisiejszego Meksyku, utworzyli wojowniczy Aztekowie. W XV wieku podbili oni wiele indiańskich plemion i miast-państw. Stolicą ich imperium było Tenochtitlán (zob. s. 14–15). Jego piękne kamienne budowle oraz bogate wyroby tamtejszych rzemieślników budziły podziw pierwszych przybyszów z Hiszpanii. Przerazenie Europejczyków wywoływały natomiast krwawe ofiary składane przez Azteków ich bóstwom.

Podobnie jak inne ludy indiańskie Aztekowie wierzyli w wielu bogów. Jednego z najważniejszych – stwórcy świata – wyobrażali sobie jako Zielonego Pierzastego Węża. Miał on powrócić na ziemię w postaci brodatego mężczyzny o białej skórze, przybywającego z krainy na wschodzie i sprzeciwiającego

się składaniu krwawych ofiar z ludzi. Indianie łatwo utożsamili z nim pierwszych białych Europejczyków, których zobaczyli. Ci zaś wierzenie to potrafili bezwzględnie wykorzystać w podboju Ameryki.

*Inkowie

Najpotężniejsze i największe państwo, liczące ponad 8 mln mieszkańców, zdołali utworzyć Inkowie. W XV wieku podbili plemiona żyjące na wschodnich wybrzeżach Ameryki Południowej. Inkowie rozwinęli doskonale zorganizowany system ściągania podatków od podbitych ludów – na utrzymanie państwa i rodu królewskiego. Wywodzącym się z niego władcom przypisywano rodowód od najważniejszego spośród bogów – boga Słońca. Uprzywilejowaną grupę stanowili też inkascy możnowładcy i kapłani.

▲ Ruiny Machu Picchu (czytaj: macziu pikcziu). To inkaskie miasto zostało zbudowane w XV wieku na wysokości ponad 2 tys. m n.p.m. Pełniło funkcje ceremonialne, obronne, rolnicze i gospodarcze. W połowie XVI wieku inkaskie imperium zostało podbite przez Hiszpanów, Machu Picchu zaś – opuszczone przez Inków.

*Stolica państwa Azteków

W 1325 roku na wyspie na jeziorze Texcoco Aztekowie założyli stolicę swego państwa – Tenochtitlán. Na początku XVI wieku miasto liczyło około 200 tys. mieszkańców i było jednym z najpiękniejszych i najludniejszych na świecie. Znajdowały się w nim pałace, pływające ogrody i zwierzyńce. Tenochtitlán było jednak przede wszystkim centrum politycznym i religijnym azteckiego imperium. Powstały tu najważniejsze świątynie, tu rezydował też władca.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Na podstawie infografiki i opisów opowiedz o życiu mieszkańców miasta Tenochtitlán.

Najważniejszym obiektem miasta była schodkowa piramida z umieszczoną na szczycie świątynią. Składano tam ofiary z ludzi.

Okrągłe świątynie Aztekowie budowali tradycyjnie dla boga Quetzalcoatl (czytaj: kecalcoatla), czyli Zielonego Pierzastego Węża.

◀ W ciągu dwóch stuleci Aztekowie zbudowali w środkowym Meksyku imperium o powierzchni około 200 tys. km². Zamieszkiwało je około 3 mln ludzi. Wschodnią część terenów dzisiejszego Meksyku zajmowało państwo Majów.

Jednym z najcenniejszych zabytków kultury azteckiej jest ogromny kamienny kalendarz zwany Kamieniem Słońca. Aztekowie używali dwóch rodzajów kalendarza. W pierwszym – słonecznym – rok liczył 365 dni. Drugi zaś był kalendarzem związanym z wróżbiarstwem i liczył 260 dni. Raz na 52 lata początek roku w obydwu kalendarzach przypadał tego samego dnia.

▲ Kalendarz Azteków.

▲ Ceramiczna waza z wizerunkiem Tlaloca, boga deszczu.

Na głównym targu miasta sprzedawano produkty spożywcze i wyroby rzemieślników.

► Złoty wisior, wytwór azteckich rzemieślników.

W ogrodach otaczających miasto uprawiano m.in. kukurydzę, dynie, kakao, pomidory i wanilię.

Przez położone na jeziorze miasto przepływało wiele kanałów, po sześciu głównych można było żeglować.

Podboje w Nowym Świecie

W ślad za pierwszymi wyprawami Europejczyków, których celem było odkrycie nowych szlaków i ziem, szybko ruszyły ekspedycje o zgoła innym charakterze. Przyświecał im cel podboju, czyli zagarnięcia rozległych terenów Ameryki Północnej i Ameryki Południowej. Oba amerykańskie kontynenty Europejczycy nazwali **Nowym Światem**.

Na początku XVI wieku największych podbojów zdołali dokonać hiszpańscy **konkwistadorzy**, czyli zdobywcy. Rdzenna ludność Ameryki nie stosowała wówczas wynalazku koła, nie znała żelaza, prochu ani hodowli koni. Swoją broń wytwarzała co najwyżej z brązu – materiału mniej odpornego i bardziej kruchego niż żelazo. Oddziały nielicznych, uzbrojonych jednak w broń palną i posiadających konie konkwistadorów budziły wśród Indian lęk. Począwszy od lat 20. i 30. XVI wieku, hiszpańscy zdobywcy szybko podbijali rozległe i ludne tereny imperiów azteckiego oraz inkaskiego. Umiejętnie wykorzystywali przy tym konflikty i niesnaski dzielące podbite plemiona indiańskie, a także ich niechęć wobec rządzących nimi uprzywilejowanych grup Azteków i Inków.

Kolonie zamorskie Europejczyków

Wkrótce w nowo zdobytych koloniach w Ameryce odkryto bogate **złóża srebra** i – mniej zasobne – **złota**. Od XVI wieku grupy okrętów, zwane potocznie srebrną flotą, przewoziły cenny ładunek do ojczystej Hiszpanii, by zasilał on skarb królewski. Dość szybko podbojów nowych terenów w Ameryce dokonali również przedstawiciele innych krajów Europy Zachodniej: najpierw Portugalczycy, potem zaś Anglicy, Holendrzy i Francuzi.

Do pracy w kopalniach, a także wielkich gospodarstwach rolnych biali zdobywcy zmuszali

kolonie – tereny położone poza granicami jakiegoś państwa, ale zależne od niego politycznie i gospodarczo (zazwyczaj wykorzystywane ekonomicznie).

▲ **Ferdynand Cortés (czyt. kortez; 1485–1547), hiszpański szlachcic i konkwistador, obraz z XVI wieku.** W latach 1519–1521 podbił imperium Azteków. Początkowo miał pod swoją komendą niewielu ponad pięciuset Europejczyków. Tylko kilkunastu z nich było uzbrojonych w długie strzelby i miało konie. Po wylądowaniu na wybrzeżu Meksyku Cortés nakazał spalenie własnych okrętów, aby uniemożliwić swym towarzyszom odwrót od ryzykownego przedsięwzięcia.

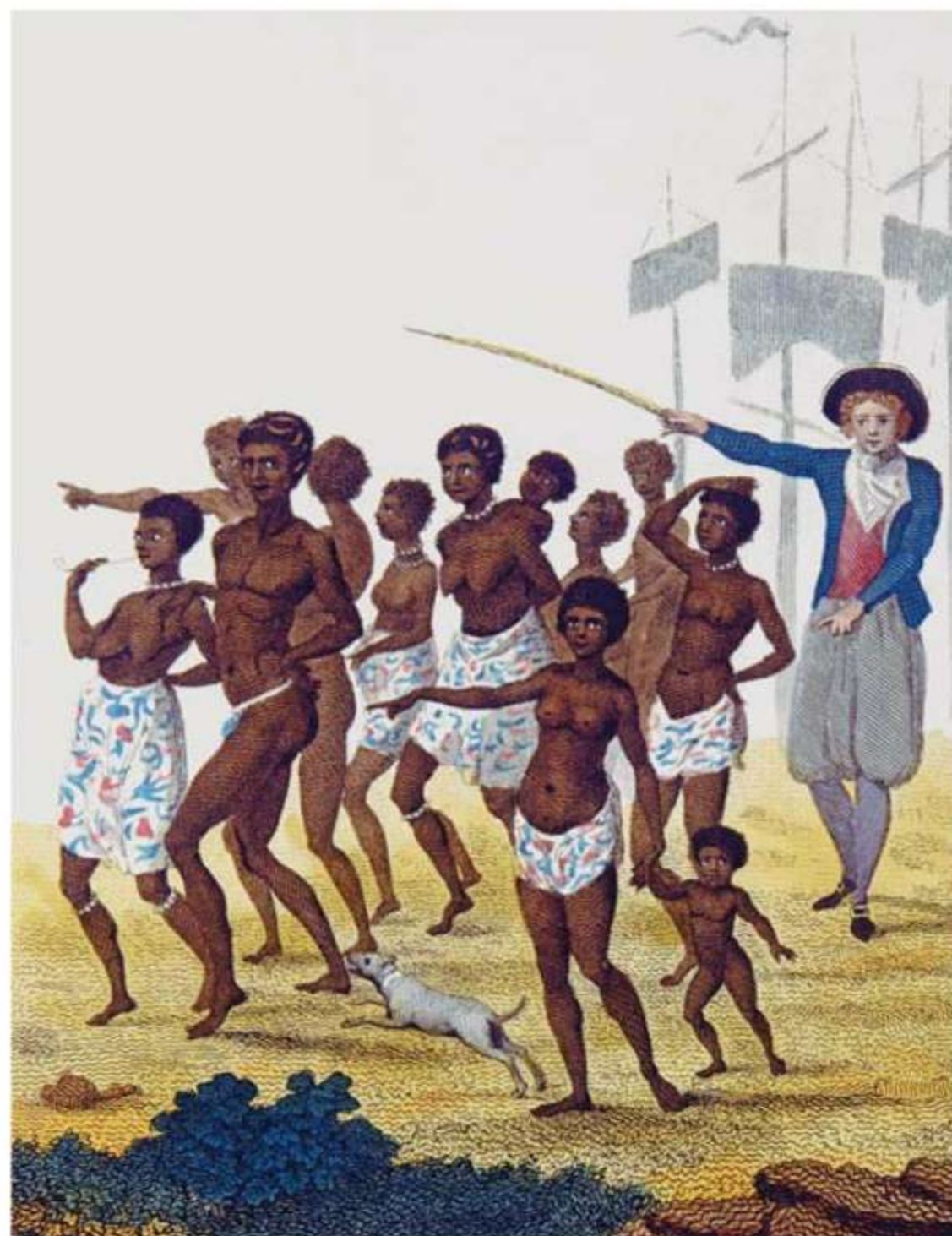
początkowo ludność indiańską. Ta jednak, nieprzywykła do warunków niewolniczej pracy i nieodporna na choroby (m.in. odrę), które przywieźli ze sobą Europejczycy, zaczęła masowo wymierać. W miejsce zdziesiątkowanych Indian sprowadzano więc **czarnych niewolników** z Afryki – najpierw na tereny Ameryki Południowej podporządkowane przez Portugalczyków, nieco później zaś Ameryki Środkowej i Ameryki Północnej opanowane przez Anglików i Francuzów.

Haniebny handel ludźmi kwitł w majestacie prawa od XVI aż do XIX wieku. Oblicza się, że w tym

okresie biali handlarze na swych statkach przewieźli z Afryki, w warunkach uwłaczających ludzkiej godności, kilkanaście milionów niewolników. Ci, którym udało się przeżyć ten koszmarny transport, trafiali do przymusowej pracy na amerykańskich plantacjach, gdzie uprawiano m.in. bawełnę i trzcinę cukrową. W ten sposób położone na Wyspach Karaibskich kolonie angielskie i francuskie, a także Brazylia podbijana stopniowo przez Portugalczyków zaludniły się czarnymi niewolnikami. Tak jak wcześniej Indianom – również im narzucano wiarę chrześcijańską.

Nieco inaczej wyglądała ekspansja na terenach Azji. Tutaj Europejczykom, którzy na swej drodze napotkali wysoko rozwinięte cywilizacje Dalekiego Wschodu, nie poszło tak łatwo.

► **Handel niewolnikami w Gujanie Holenderskiej (dziś Surinam), grafika z XVIII wieku.**

* ▲ Kolonie europejskie od XV do XVII wieku.

W pierwszej fazie kolonizacji obszarów Azji starali się oni głównie nawiązywać stałe kontakty handlowe i co najwyżej zakładać własne pojedyncze osady handlowe. Oczywiście tam, gdzie było to możliwe, w XVI i XVII wieku dokonywano podbojów i zakładano rozleglejsze kolonie.

Zamorskie podboje zmieniają Europę

Zakładanie kolonii przez kraje Europy Zachodniej zarówno na obszarze Nowego Świata (Ameryki), jak i na terenach Afryki i Azji miało wielorakie konsekwencje. Rozwój **handlu zamorskiego** przyczynił się do zwiększenia bogactwa i przyspieszenia rozwoju gospodarczego – zwłaszcza krajów Europy Zachodniej posiadających własne kolonie. Bogaciły się przede wszystkim miasta (i działający w nich kupcy) handlujące nawet z najbardziej odległymi częściami świata.

Na plantacjach w Ameryce Południowej i Ameryce Środkowej zaczęto uprawiać – sprowadzone tam z Azji – **trzcinę cukrową, bawełnę i kawę**. Z Ameryki z kolei sprowadzano do Europy, oprócz cennych kruszców (głównie srebra), nieznane tutaj do tej pory **kakao, tytoń, kukurydzę, ananasy i ziemniaki**. Podobnie z azjatyckiego Dalekiego Wschodu drogą morską trafiały na Stary Kontynent (tak zaczęto z czasem nazywać Europę) rozmaite towary korzenne i inne, potocznie zwane **towarami kolonialnymi**. Wszystko to zmieniło sposób odżywiania, a także obyczaje i styl życia Europejczyków.

Ważnym skutkiem odkryć geograficznych była nie tylko wymiana towarów, lecz także ludzi i idei. O hańbiącym handlu czarnymi niewolnikami wspomniano już wyżej. O wyzysku Indian także. Jednak do Nowego Świata i Azji trafiały także europejskie wynalazki techniczne, przenikał styl, w którym

▲ Ameryka Łacińska to termin obejmujący ponad dwadzieścia krajów (byłych kolonii) w Ameryce Południowej i Ameryce Środkowej, w których językami państwowymi są wywodzące się z łaciny języki romańskie: hiszpański, portugalski lub francuski.

WARTO WIEDZIEĆ

Dobrym przykładem rośliny, która zmieniła wiele w życiu Europejczyków, jest ziemniak – nieznany na Starym Kontynencie przed epoką odkryć geograficznych. Sprowadzony z Ameryki, początkowo był hodowany w doniczkach jako roślina ozdobna

Jego masowa uprawa w Europie zaczęła się w XVIII wieku. Ziemniaki okazały się bardziej odporne na wahania pogody niż zboża, co przyczyniło się stopniowo do likwidacji wielkich klęsk głodu, gnębiących Europejczyków od średniowiecza po początek XIX wieku.

wznoszono budowle, tworzone dzieła sztuki i konstruowano instrumenty muzyczne. Do zamorskich kolonii udawali się też Europejczycy: kupcy, osadnicy, żeglarze, wojskowi i chrześcijańscy **misjonarze**. Dzięki działalności tych ostatnich religia chrześcijańska zaczęła rozprzestrzeniać się po całym świecie. Niektórzy duchowni zasłynęli też jako obrońcy praw Indian. Część ludności indiańskiej w Ameryce, pod panowaniem Hiszpanów i Portugalczyków, zaczęła powoli przejmować język, obyczaje i rzemiosło europejskie, czasami łącząc je z własną kulturą. Tworzyła się oryginalna kultura **Ameryki Łacińskiej**.

◀ **Bartolomé de Las Casas (czytaj: las kasas), portret z XVI wieku.** Ten hiszpański dominikanin i misjonarz był jednym z pierwszych obrońców Indian. W 1542 roku, dzięki jego uporczywym żądaniom, w koloniach hiszpańskich wydano zakaz brania Indian w niewolę.

ZAPAMIĘTAJ

- Na podbitych terenach Nowego Świata Hiszpanie, Portugalczycy, a potem Anglicy, Francuzi i Holendrzy zakładali kolonie. Podstawową siłę roboczą na plantacjach i w kopalniach stanowili najpierw Indianie, później sprowadzani z Afryki czarni niewolnicy.
- Odkrycia geograficzne zmieniły świat – z kolonii do Europy sprowadzano wiele kosztowności, surowców oraz roślin i zwierząt. Do zamorskich kolonii trafiały z Europy nowe technologie, produkty, a także idee.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, co zdecydowało o stosunkowo łatwym podboju nowo odkrytych ziem przez konkwistadorów.
2. Przedstaw skutki kolonizacji dla mieszkańców podbitych terenów.
3. Omów zmiany, które dokonały się w Europie dzięki odkryciom geograficznym i podbojom Nowego Świata.
4. Korzystając z wykładu z lekcji, ustal, które z wymienionych niżej produktów były uprawiane w Ameryce, zanim pojawili się tam Europejczycy.

- trzcina cukrowa
- ziemniaki

- bawełna
- kawa

- ananasy
- tytoń

- kukurydza
- kakao

3

Kultura odrodzenia we Włoszech

■ Przypomnij sobie, jakie wartości szczególnie ceniono w średniowieczu.

▲ Jedną z ocalałych budowli był **Panteon** – świątynia poświęcona wszystkim bogom, wzniesiona przez starożytnych Rzymian w II wieku n.e. Do świątyni prowadzi **portyk**, czyli rodzaj zadaszzonego ganku z **kolumnami** – ten element architektury przejęli i stosowali w swych budowlach twórcy renesansowi.

Włochy kolebką kultury odrodzenia

Nową epokę w dziejach kultury Europy, trwającą od XV do schyłku XVI wieku, nazywamy **odrodzeniem** lub **renesansem**. Ten ostatni termin pochodzi od podobnie brzmiących w językach francuskim i włoskim słów znaczących właśnie „odrodzenie”. Kolebką kultury odrodzenia były Włochy. Powodów, dla których renesans narodził się właśnie tutaj, było wiele.

We Włoszech przetrwały widoczne ślady kultury starożytnych Rzymian: antyczne budowle (czasem przerabiane na chrześcijańskie świątynie) lub tylko ich ruiny (np. Koloseum), a także inne dzieła sztuki (np. rzeźby). Wszystko to oglądali mieszkańcy późnośredniowiecznego Rzymu i innych miast włoskich. Z czasem wzrastał ich podziw dla sztuki starożytnych twórców i zaczęli naśladować wzorce antyczne w architekturze i sztukach pięknych, a także czytać dzieła greckich i rzymskich autorów.

Ponadto po podbojach tureckich i upadku Konstantynopola to właśnie we Włoszech schroniło się wielu uczonych z Bizancjum. Przynieśli oni ze sobą wiedzę o kulturze starożytnej Grecji – zwłaszcza o dziełach zapomnianych filozofów i pisarzy greckiego antyku. Natrafili na dobry grunt – we Włoszech istniały bowiem jedne z najlepszych i najstarszych w Europie uniwersytetów. W wieku XV i w początkach wieku XVI znajomość już nie tylko łaciny, lecz także greki stawała się w kręgach uczonych coraz powszechniejsza.

◀ Zwróć uwagę na **proporcjonalne**, wręcz **geometryczne kształty** tej budowli, a także **półkolisty dach** (tzw. **kopułę**), które były naśladowane później przez wielu architektów epoki renesansu.

▲ Rafael Santi, *Szkoła ateńska* (1509–1511) – fresk, czyli malowidło naścienne wykonane farbami na mokrym tynku. Rafael ukazał tu najwybitniejszych starożytnych myślicieli. Niektórym z nich nadał twarze sobie współczesnych – np. filozofowie greccy Platon i Heraklit mają rysy Leonarda da Vinci (1) i Michała Anioła (2), zaś samego Rafaela można rozpoznać w obliczu mężczyzny w prawym dolnym rogu – to ten, który patrzy wprost na widza (3).

W ten sposób **odradzały się** (stąd nazwa epoki) **wartości kultury starożytnej**. Początkowo były one potępiane przez Kościół jako pogańskie. Szybko jednak duchowni, zwłaszcza ci dobrze wykształceni, zmienili zdanie, zafascynowani nowo odkrywaną kulturą antyku. Papieże i biskupi zaczęli zatrudniać malarzy, rzeźbiarzy, architektów i rzemieślników, naśladowujących starożytne wzorce. Podobnie czynili książęta i ludzie najzamożniejsi, którzy stawali się równocześnie opiekunami, czyli **mecenasami**, artystów i uczonych.

Ważne dla rozwoju kultury odrodzenia okazało się również to, że średniowieczne Włochy nie stanowiły jednego dużego państwa, lecz mozaikę większych i mniejszych państw. Niektóre z nich były miejskimi republikami (np. Wenecja), inne zaś z republik stały się księstwami (np. Mediolan i Florencja). Rządzący nimi, aby zyskać sławę i zapisać się w pamięci potomnych, zatrudniali wybitnych literatów i artystów. W pełnieniu funkcji mecenasów pomagało im z pewnością bogactwo, które czerpali z rozwoju banków, handlu i rzemiosła we włoskich miastach.

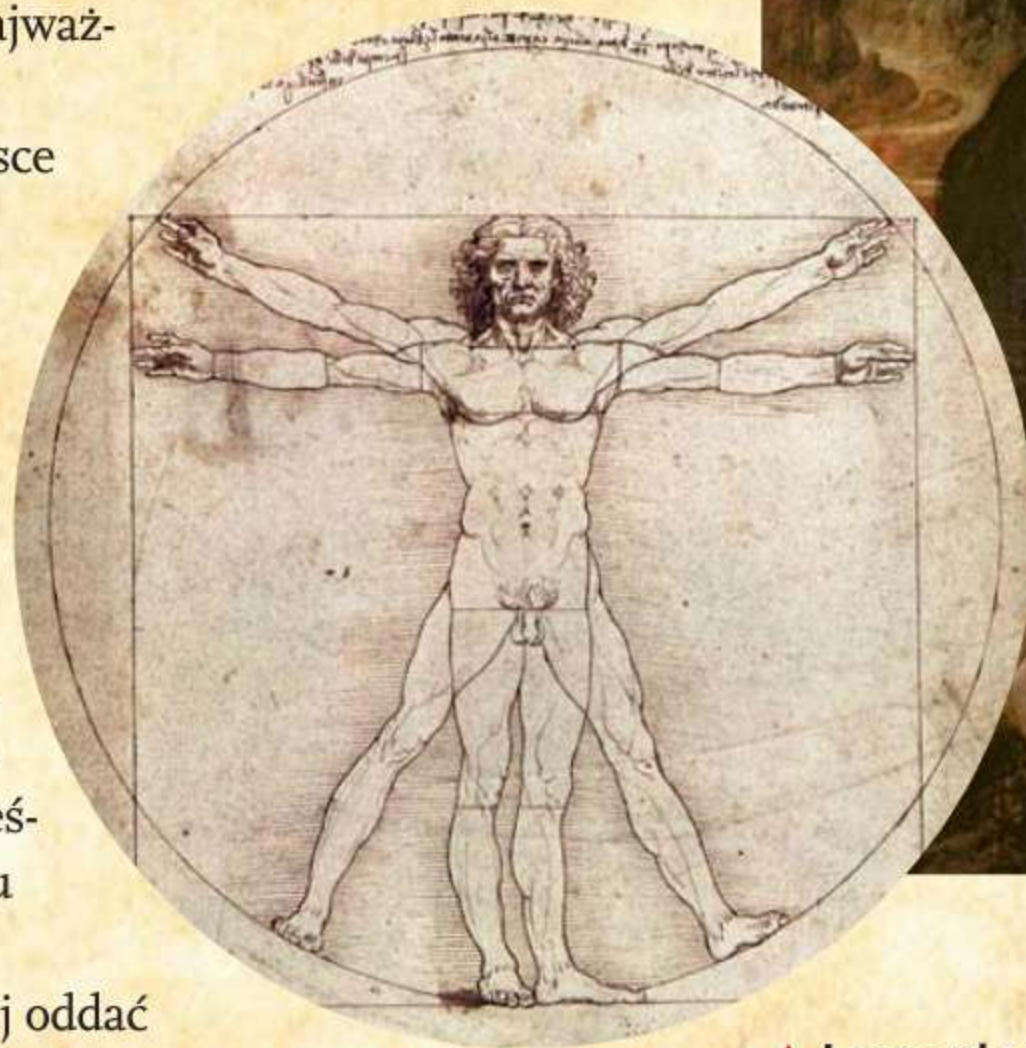
Wielcy artyści włoskiego renesansu

Renesans włoski wydał wielu wybitnych artystów, których sława przetrwała do dziś. Do najważniejszych należeli Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarroti (zwany w Polsce Michałem Aniołem) oraz Rafael Santi.

Leonardo da Vinci (1452–1519) był wszechstronnie utalentowanym człowiekiem: malarzem, rzeźbiarzem, pisarzem; interesował się też architekturą, techniką, muzyką oraz medycyną. Ta wielostronność zainteresowań cechowała zresztą wówczas wszystkich ludzi wykształconych – renesansowych humanistów. Do dzisiaj stosujemy określenie **człowiek renesansu** w odniesieniu do osoby o dużej wiedzy.

Aby w swych dziełach jak najwierniej oddać ciało ludzkie, podobnie jak inni renesansowi artyści studiował ludzką anatomię, a także reguły geometrii. Oprócz wybitnych prac malarskich, studiów przyrodniczych i anatomicznych Leonardo da Vinci tworzył wyprzedzające swą epokę projekty, np. śmigłowca, czołgu, okrętu podwodnego. Odpowiednio udoskonalone znalazły one zastosowanie wiele stuleci później.

► **Leonardo da Vinci, *Mona Lisa* (1503–1506).** Portret tej nieznaney kobiety to dzisiaj najstynniejszy obraz epoki renesansu.

▲ **Leonardo da Vinci, rysunek *Człowiek witruwiański* (około 1490 roku).** Aby lepiej podkreślić proporcje ludzkiego ciała, da Vinci ciało mężczyzny przedstawił w dwóch pozycjach i wpisał je w figury geometryczne – okrąg i kwadrat.

◀ **Michał Anioł, *Stworzenie Adama* (około 1511 roku), fragment fresku na sklepieniu Kaplicy Sykstyńskiej w Rzymie.** Zwróć uwagę na renesansowy sposób, w jaki został tu ukazany człowiek. Wydaje się też, że Bóg jest bardzo zadowolony ze swego dzieła, które – jak mówi Biblia – „stworzył na swój obraz”.

► **Michał Anioł, Dawid (1501–1504).**

■ Porównaj dzieło Michała Anioła z rzeźbami antycznymi.

■ Wskaż podobieństwa w przedstawianiu postaci ludzkiej.

► **Bazylika św. Piotra w Rzymie, wzniesiona na początku XVI wieku.** Nad jej budową czuwał m.in. Rafael Santi, zaś Michał Anioł zaprojektował jej kopułę.

■ Porównaj tę budowlę z Panteonem.

Innym twórcą, którego sława przetrwała do naszych czasów, był **Michał Anioł** (1475–1564). Również on był człowiekiem wszechstronnym: rzeźbiarzem, malarzem, poetą i architektem. Na zamówienie papieża zaprojektował kopułę Bazyliki św. Piotra na Watykanie, a w tamtejszej Kaplicy Sykstyńskiej wykonał słynne malowidła – freski. Z kolei jego rzeźby odznaczają się realizmem w przedstawieniu ludzkich emocji, a także fascynacją pięknem ludzkiego ciała. Tematyką i wyglądem nawiązują one do dzieł starożytnych.

Rafaël Santi (1483–1520), malarz i architekt, był najmłodszym z trzech wielkich artystów włoskiego renesansu. Podziwiał dzieła Leonarda i Michała Anioła, a zarazem z nimi rywalizował. Zasłynął licznymi obrazami przedstawiającymi Matkę Bożą z Dzieciątkiem Jezus, a także malowidłami na ścianach pomieszczeń papieskich na Watykanie. Najbardziej znanym jest *Szkółka ateńska* (zob. s. 21).

► **Rafaël Santi, *Madonna ze szczygłem* (około 1506 roku).** Obraz ten jest przykładem humanizmu w sztuce. Matka Boża i małe dzieci – Jezus i Jan Chrzciciel – zostały tu potraktowane w sposób naturalny, nie jako święci, ale jako zwykła grupa bawiących się osób.

Narodziny humanizmu

W średniowieczu artyści i budowniczowie pozostawali najczęściej bezimiennymi twórcami. Zadowalał ich fakt, że pracują dla chwały Boga, a nie dla osobistej sławy. Twórcy renesansowi pragnęli zaś zdobyć sławę i zapisać się w pamięci potomnych. Podobnie jak ludzie średniowiecza nie zaniechali oni bynajmniej spraw zbawienia ludzkiej duszy i wiary. Jednak w swej twórczości skupiali się na życiu ziemskim: ludzkich marzeniach, radościach, lękach i cierpieniach. Twórców tych nazywamy humanistami, a prąd w literaturze i sztuce renesansowej, który stworzyli, **humanizmem** (łac. *humanus* – ludzki).

► **Wawrzyniec Wspaniały z rodu Medyceuszy (1449–1492), władca Florencji, który osiągnął pozycję równą niezależnym książętom.** Zastąpił jako mecenas. Na jego dworze pracował młody Michał Anioł, książę wspierał też m.in. Leonarda da Vinci.

humanizm (łac. *humanus* – ludzki) – prąd umysłowy i kulturalny okresu odrodzenia; humaniści interesowali się przede wszystkim człowiekiem oraz jego życiem duchowym i społecznym.

TEKST ŹRÓDŁOWY

O sztuce malarza – fragmenty książki XV-wiecznego humanisty Leonego Battisty Albertiego
Zadaniem malarza jest zaznaczyć liniami i namalować kolorami każde ciało na powierzchni [obrazu] w ten sposób, ażeby [...] to, co zostało przedstawione na obrazie, wydawało się jak najbardziej podobne do [...] [prawdziwych] ciał. Celem malarza jest raczej osiągnięcie sławy, uznania i popularności niż zdobycie majątku. [...] A osiągnie malarz sławę, gdy obraz jego przyciągać będzie wzrok i uwagę widza i potrafi go wzruszyć. [...] Chciałbym, ażeby malarz był przede wszystkim człowiekiem dobrym i wykształconym, ażeby umiał sławę swą godnie utrzymać [...]. Chciałbym, żeby malarz posiadał w miarę możliwości wykształcenie w zakresie wszystkich sztuk wyzwolonych [tzn. gramatyki, logiki, retoryki (czyli sztuki układania mów), geometrii, arytmetyki, astronomii i muzyki], lecz ażeby przede wszystkim znał geometrię.

L.B. Alberti, *O malarstwie*, ks. III, przeł. L. Winniczuk, Wrocław 1963.

1. Podaj cechy, których zdaniem renesansowego autora wymaga dobre malarstwo.
2. Powiedz, co było celem malarza w renesansie. A jak było w średniowieczu?

ZAPAMIĘTAJ

- Renesans to okres w kulturze europejskiej. Uznawane dziś za renesansowe prądy myślowe i style artystyczne zaczęły pojawiać się pod koniec średniowiecza we Włoszech. W XVI wieku przeniknęły do większości krajów Europy.
- Charakterystycznymi cechami kultury renesansu były odrodzenie dziedzictwa antyku i skupienie się na problemach człowieka (humanizm).
- Najbardziej znani twórcy tej epoki to Leonardo da Vinci, Michał Anioł i Rafael Santi.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż trzy powody, dla których to właśnie we Włoszech narodziła się nowa epoka zwana odrodzeniem.
2. Omów poglądy ludzi renesansu i sposób postrzegania przez nich świata. Przedstaw wpływ światopoglądu na tematykę dzieł artystów renesansowych.
3. Wyjaśnij pochodzenie określenia „człowiek renesansu”.
- * 4. Wybierz jednego z przedstawionych tu twórców renesansowych. Wykorzystując wiadomości z podręcznika oraz inne źródła, zaprezentuj jego najważniejsze dokonania.

4

Humanizm w Europie i przewrót kopernikański

■ Przypomnij sobie najważniejsze elementy światopoglądu renesansowego.

Renesans poza Włochami i wynalazek druku

Na przełomie XV i XVI wieku kultura renesansowa i humanizm zaczęły rozprzestrzeniać się w większości krajów europejskich. Przyczyniał się do tego fakt, że zamożniejsi Europejczycy często podróżowali do Włoch. Chętnie studiowali na tamtejszych słynnych uniwersytetach (w Bolonii, Padwie, Neapolu czy Florencji), nawiązywali osobiste kontakty z włoskimi humanistami i podziwiali starożytne zabytki.

W rozpowszechnianiu nowych idei pomogło upowszechnienie w Europie **druku**, a konkretnie – **ruchoomych czcionek drukarskich**. Ich wynalazek był dziełem niemieckiego drukarza **Jana Gutenberga** (około 1400–1468). Zastosowany po raz pierwszy około 1450 roku, wkrótce spowodował olbrzymi przełom w kulturze. Druk umożliwił bowiem wydawanie w większych nakładach książek dostępnych dotąd tylko w niewielu kopiach – bo przepisywanych ręcznie. Odtąd drukowane dzieła stały się dostępne o wiele szerszemu kręgowi czytelników.

■ Proces drukarski

Na początku XV wieku w Europie rzeźbiono dłutem kontury ilustracji na drewnianych deseczkach. Tak wykonane stemple powlekano farbą i odciskano na papierze. Ta technika druku trafiła do Europy za pośrednictwem arabskim z Chin, gdzie była znana już około roku 1000. Na drewnianych stemplach można też było zamiast rysunków wycinać litery i w ten sposób powielać całe książki. Drewniane stemple jednak szybko się zużywały. Janowi Gutenbergowi przypisuje się wynalazek prasy drukarskiej oraz aparatu do odlewania metalowych (ołowianych) czcionek, tj. małych klocków z wyrzeźbionymi na nich pojedynczymi literami. Dobierając odpowiednie czcionki i składając z nich całe strony tekstu, można było odtąd drukować książki w wielu egzemplarzach.

▲ Pojedyncza czcionka.

Z pojedynczych czcionek układano wyrazy w wierszownikach (1). Po przygotowaniu w ten sposób całej strony tekstu na specjalnej tacy czcionki pokrywano farbą drukarską (2). Do pokrytej farbą strony przytwierdzano zwilżony arkusz papieru (3). Tacę ze stroną i z arkuszem wkładano do prasy drukarskiej – pod tłok – i dociskano go, obracając śrubę (4). Wyjęty z maszyny, zadrukowany arkusz papieru suszono około doby (5).

◀ **Biblia Gutenberga ze zbiorów Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie.** Pierwszym dziełem drukowanym, które wydał Gutenberg w 1455 roku, była Biblia w języku łacińskim. Do naszych czasów przetrwało zaledwie 48 jej egzemplarzy, w tym jeden w Polsce. Co istotne, Gutenberg wydrukował Biblię na papierze, a nie na drogiej pergaminie (wyrabianym ze skór zwierzęcych). Papier zresztą również nie należał do najtańszych materiałów – dopiero po spadku jego cen na początku XVI wieku doszło do faktycznego upowszechnienia druku.

Upowszechnienie druku zrewolucjonizowało kulturę w takim stopniu, w jakim w XX wieku uczyniła to telewizja, a w czasach obecnych komputery, telefony komórkowe oraz internet. Niestety, w XVI wieku tylko około 20% ludzi potrafiło czytać.

Erazm z Rotterdamu – „książę humanistów”

Do najślawniejszych europejskich humanistów epoki renesansu należał Holender **Erazm z Rotterdamu** (1467–1536). Był on katolickim duchownym i znawcą spraw wiary, a także doradcą książąt w kwestiach

polityki i wychowania dzieci. Ostro potępiał wojny, nawoływał do **tolerancji** wobec osób innego wyznania niż katolickie. Nie szczędził też słów krytyki władcom i duchownym popełniającym nadużycia. Te krytyczne przemyślenia zawarł w wydanych drukiem dziełach oraz wielu tysiącach ręcznie pisanych listów. Dzięki rozwijającym się w Europie od XVI wieku **regularnym połączeniom pocztowym** trafiały one do humanistów i rządzących w różnych krajach Europy.

Erazm doczekał się przydomka „księcia humanistów”. Natomiast sam siebie – nie bez racji – określał mianem „obywatela świata”. Spędził bowiem wiele lat w podróżach do Francji, Anglii, Niemiec, Szwajcarii, a także – rzecz jasna – do Włoch. Oprócz łaciny znał biegle grekę. W tym właśnie języku wydał drukiem część Biblii, którą spisano pierwotnie w grece, czyli Nowy Testament.

WARTO WIEDZIEĆ

Dopiero w XVI wieku w Europie zaczął powstawać system regularnych przesyłek pocztowych między różnymi miastami i krajami. Dostarczali je konni kurierzy. Na list wysłany np. z Krakowa do Włoch odbiorca musiał jednak czekać około dwóch tygodni! Do przesyłania listów nie używano kopert. Odpowiednio je składano i za pomocą rozpuszczonego wosku lub laku, na którym odciskano pieczęć, zamykano. Rozwój regularnych połączeń pocztowych, podobnie jak druk, przyczynił się do szybszej wymiany myśli między ludźmi.

◀ **Erazm z Rotterdamu, portret autorstwa Hansa Holbeina młodszego (1523).** W słynnej książce *Pochwała głupoty* Erazm piętnował wady ludzi swej epoki.

Przewrót kopernikański

Nowe humanistyczne spojrzenie na człowieka doprowadziło też do zmiany poglądów na miejsce Ziemi we wszechświecie. Ogromnym przełomem było odkrycie dokonane przez astronoma **Mikołaja Kopernika** (1473–1543). Kopernik urodził się w Toruniu, w zamożnej rodzinie kupieckiej. Kształcił się w Akademii Krakowskiej, później zaś na uniwersytetach włoskich, gdzie studiował matematykę, filozofię i medycynę. Po powrocie do rodzinnego kraju przyjął święcenia duchowne i osiadł na Warmii. Wiele lat spędził w Olsztynie i we Fromborku. Jak przystało na człowieka renesansu zajmował się rozmaitymi dziedzinami – obok astronomii, matematyki i medycyny m.in. administracją, ekonomią i budownictwem. Tłumaczył też utwory literackie z greki na łacinę oraz współpracował przy sporządzaniu dokładnej mapy Królestwa Polskiego i Litwy.

Największą sławę przyniosły jednak Kopernikowi badania astronomiczne. Uczony obalił przeważający w starożytności i średniowieczu pogląd o centralnym położeniu Ziemi w kosmosie. Po żmudnych, prowadzonych bez specjalistycznych przyrządów badaniach nieba (dopiero w następnym stuleciu wynaleziono i udoskonalono teleskop) doszedł do wniosku, że Ziemia wraz z innymi planetami Układu Słonecznego obraca się wokół Słońca, a nie tkwi nieruchomo w centrum wszechświata. Tym samym stworzył obowiązujące do dziś podstawy **systemu heliocentrycznego** (gr. *helios* – Słońce). Przez pewien czas zwlekał jednak z opublikowaniem dzieła *O obrotach sfer niebieskich*, w którym opisał swą teorię. Ukazało się ono drukiem tuż przed śmiercią uczonego. Jego teoria znalazła początkowo niewielu zwolenników, spotkała się też z krytyką Kościoła. Godziła bowiem w powszechne wówczas przekonanie o centralnym miejscu Ziemi we wszechświecie.

► Katedra we Fromborku, mieście, w którym część życia spędził słynny astronom i w którym zmarł w 1543 roku.

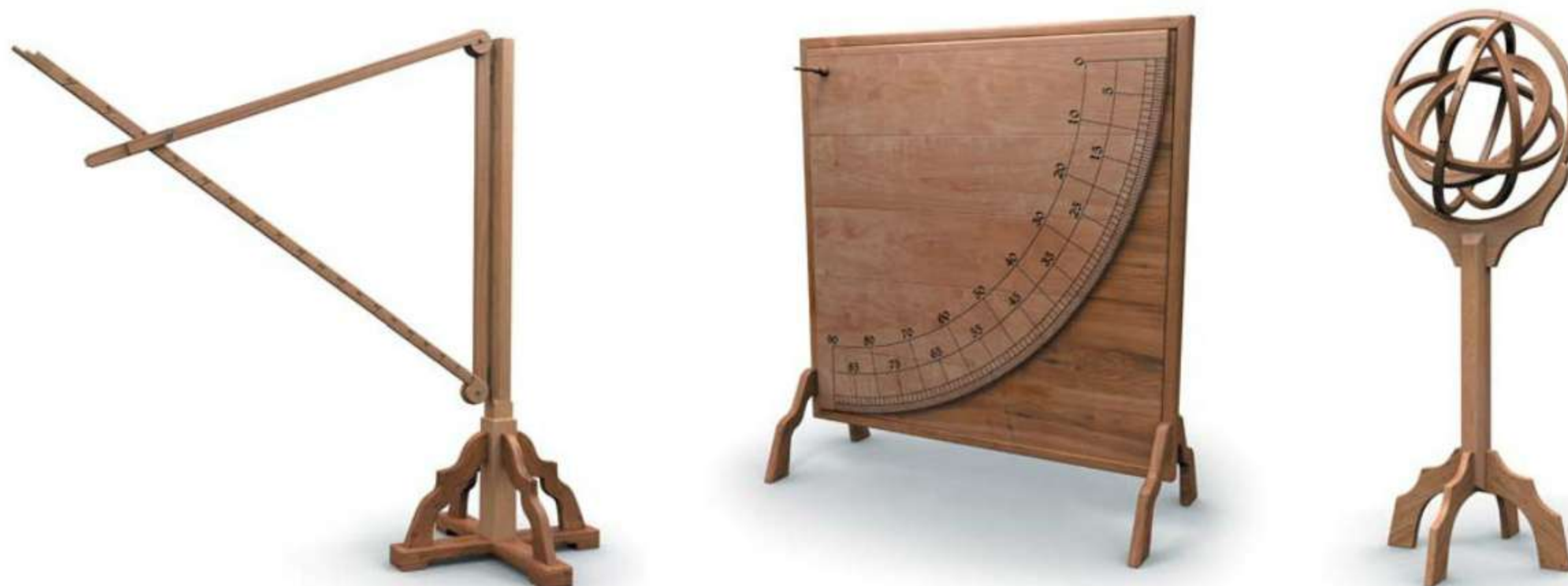

◀ Portret Mikołaja Kopernika.

▲ Pozostałości po tablicy astronomicznej wykreślonej ręką Kopernika na ścianie zamku w Olsztynie. Tablica ta służyła uczonemu do obserwacji równonocy wiosennej i jesiennej.

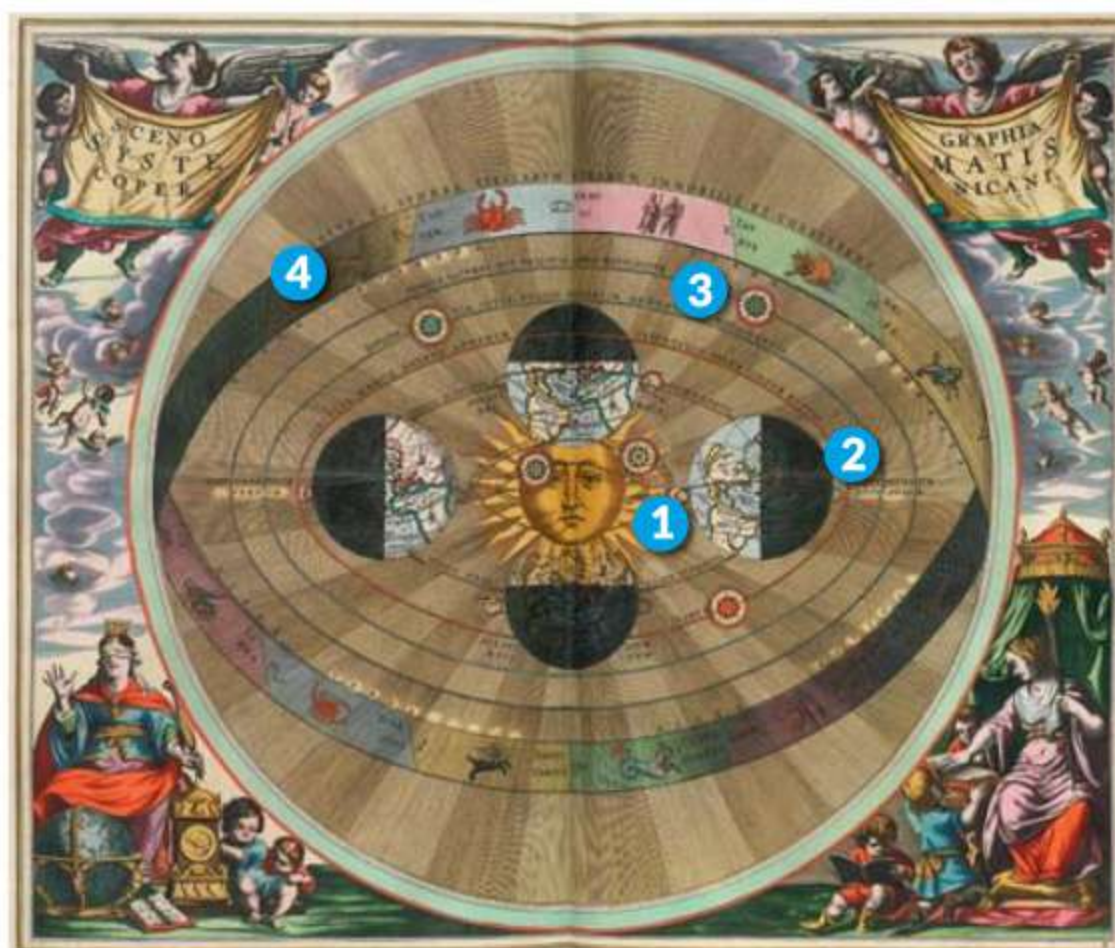
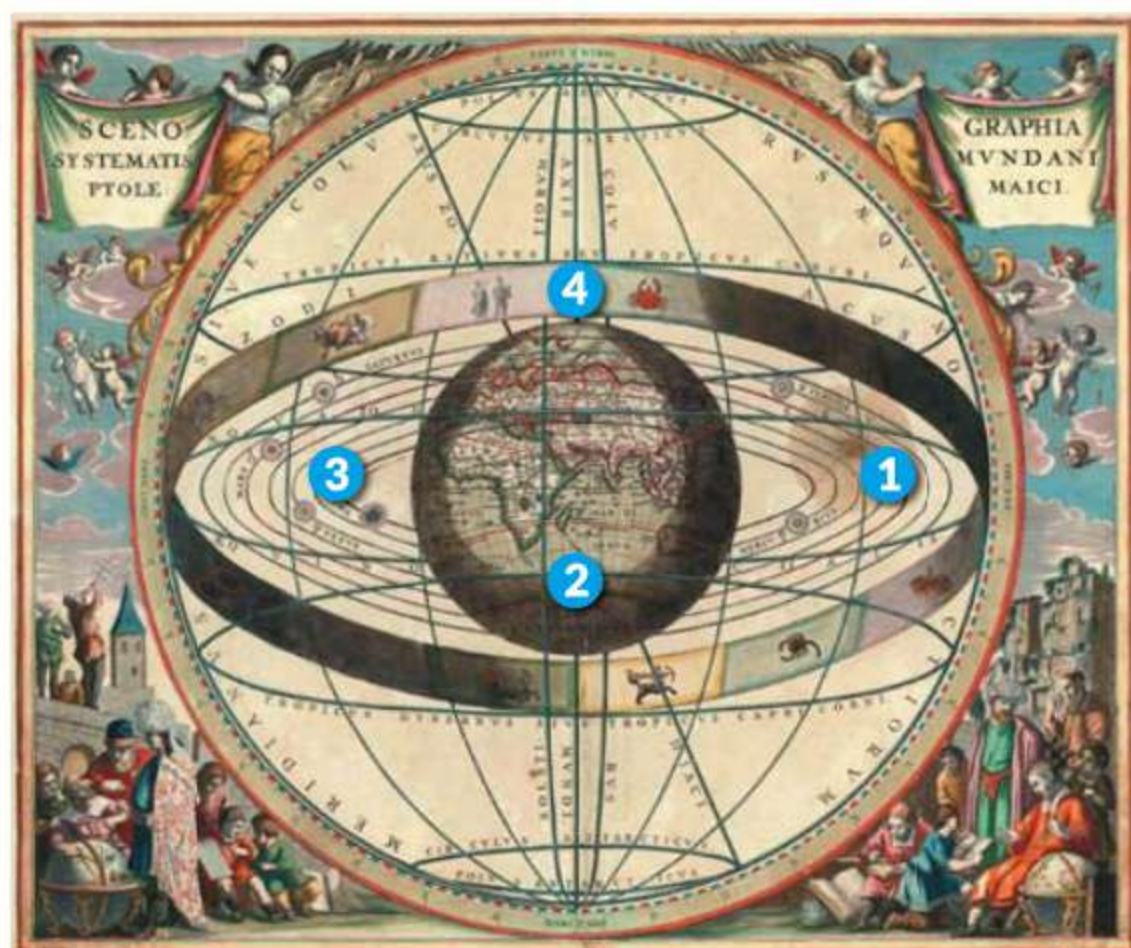

▲ Tak wyglądały przyrządy stosowane przez Kopernika do obserwacji astronomicznych. Od lewej trójkąt paralaktyczny (do pomiaru odległości Księżyca od Ziemi), kwadrant słoneczny (służył do mierzenia wysokości Słońca nad horyzontem) i sfera armiralna, zwana inaczej astrolabium sferycznym (do wyznaczania pozycji księżyca i planet na niebie). Modele tych przyrządów można zobaczyć dzisiaj w muzeum we Fromborku.

WARTO WIEDZIEĆ

Wedle przeważających w starożytności wyobrażeń o wszechświecie w jego centrum miała znajdować się nieruchoma Ziemia otoczona krążącymi wokół niej Słońcem i sześcioma planetami (dopiero w XVIII wieku odkryto Urana, w XIX zaś – Neptuna). Jest to teoria **układu geocentrycznego** (gr. *ge* – Ziemia). Opisał ją m.in. grecki geograf i astronom Ptolemeusz w II wieku n.e. Według tej koncepcji poza Układem Słonecznym miała znajdować się sfera gwiazd stałych, tj. nieruchomych. W średniowieczu poglądy te dostosowano do nauk Kościoła katolickiego.

▲ Układ geocentryczny Ptolemeusza i układ heliocentryczny Kopernika – ilustracje z XVII-wiecznego atlasu nieba.
(1) Słońce, (2) Ziemia, (3) planety krążące po orbitach (4) sfera gwiazd stałych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Francuski myśliciel Jean Bodin o teorii heliocentrycznej w 1596 roku

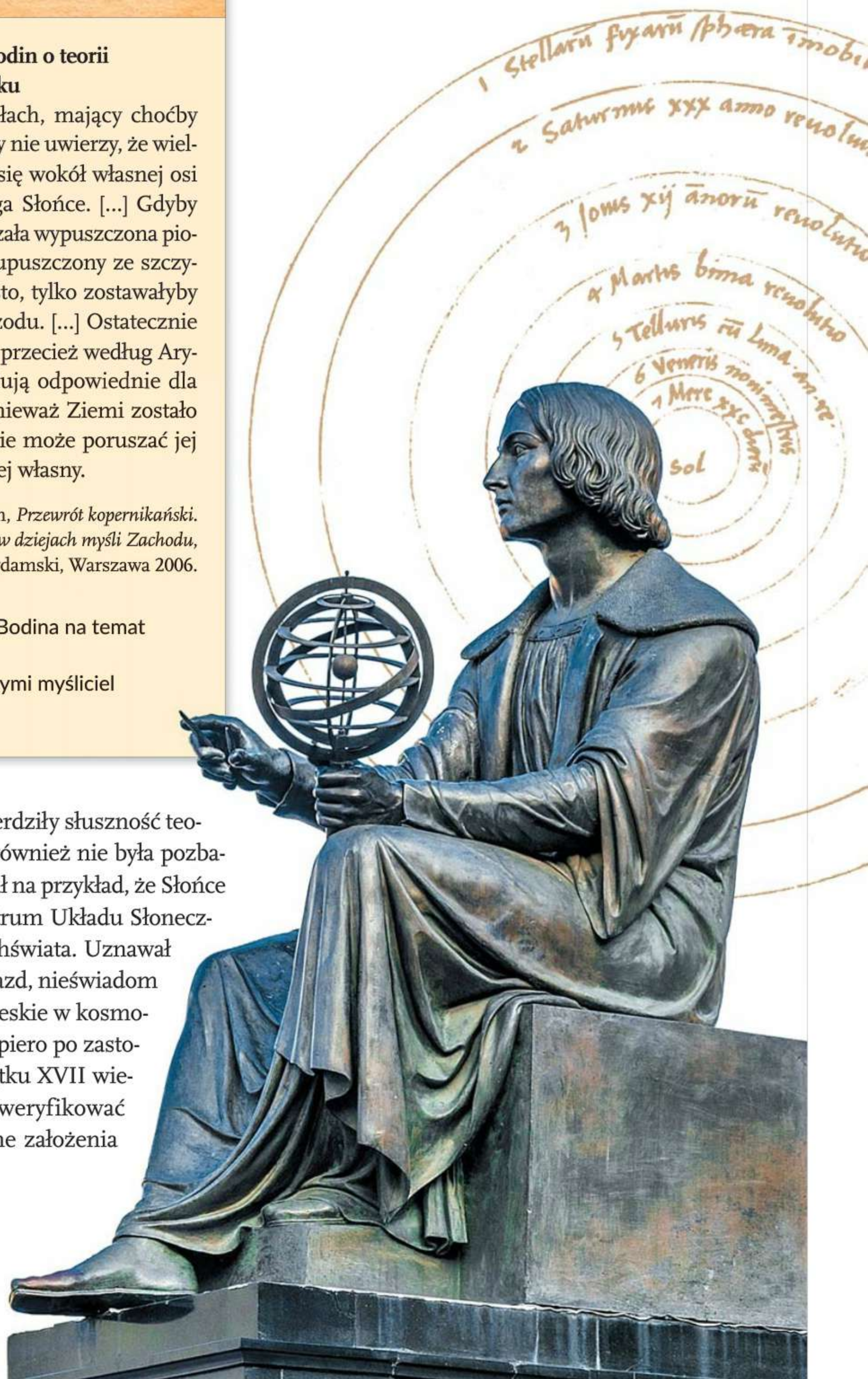
Nikt przy zdrowych zmysłach, mający choćby blade pojęcie o fizyce, nigdy nie uwierzy, że wielka i ciężka Ziemia obraca się wokół własnej osi i dodatkowo jeszcze obiega Słońce. [...] Gdyby Ziemia się poruszała, to strzała wypuszczona pionowo w górę ani kamień upuszczony ze szczytu wieży nie leciałyby prosto, tylko zostawałyby w tyle albo uciekały do przodu. [...] Ostatecznie wszystkie rzeczy pozostają przecież według Arystotelesa tam, gdzie znajdują odpowiednie dla swojej natury miejsce. Ponieważ Ziemi zostało przydzielone miejsce, to nie może poruszać jej żaden ruch inny niż tylko jej własny.

T.S. Kuhn, *Przewrót kopernikański. Astronomia planetarna w dziejach myśli Zachodu*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 2006.

1. Przedstaw pogląd Jeana Bodina na temat Ziemi.
2. Wymień argumenty, którymi myśliciel uzasadnia swoją tezę.

Późniejsze badania potwierdziły słuszność teorii Kopernika, która jednak również nie była pozbawiona błędów. Uczony uważał na przykład, że Słońce znajduje się nie tylko w centrum Układu Słonecznego, ale także całego wszechświata. Uznawał też istnienie tzw. stałych gwiazd, nieświadom tego, że wszystkie ciała niebieskie w kosmosie znajdują się w ruchu. Dopiero po zastosowaniu teleskopu na początku XVII wieku astronomowie mogli zweryfikować i skorygować niektóre błędne założenia teorii kopernikańskiej.

► Pomnik Mikołaja Kopernika w Warszawie, XIX wiek.

Galileusz – spór o prawdziwość teorii Kopernika

Uczonym, który ośmielił się potwierdzić odkrycie Kopernika, był żyjący niemal sto lat później włoski astronom i fizyk Galileo Galilei, zwany **Galileuszem** (1564–1642). Po ukończeniu studiów został wykładowcą matematyki, potem zaś geometrii, mechaniki i astronomii. Był też jednym z pierwszych w Europie konstruktorów prostego teleskopu. Dzięki prowadzonym za pomocą tego przyrządu obserwacjom nieba potwierdził heliocentryczną teorię Kopernika. Za opublikowanie wyników tych badań został w 1633 roku postawiony przed sądem kościelnym i zmuszony do odwołania swych tez. Opuszczając salę sądową, miał ponoć przekornie szepnąć o kuli ziemskiej: „A jednak się kręci!” (zdanie to zostało mu zapewne przypisane przez potomnych). Mimo wyroku sądu Galileusz aż do śmierci kontynuował swe badania w domowym zaciszu.

◀ Galileusz, portret pędzla Justusa Sustermansa (1636).

◀ Teleskop Galileusza. Uczony nie był – jak się czasem uważa – wynalazcą tego przyrządu, ale znacznie go udoskonalił, np. poprawiając dziesięciokrotnie stosowane powiększenie.

ZAPAMIĘTAJ

- Renesans i humanizm rozprzestrzeniły się w XVI wieku w większości krajów Europy. Znalazło to wyraz w powstaniu wielu dzieł architektonicznych, rzeźbiarskich, malarskich, a także literackich o charakterze humanistycznym.
- Rozwój literatury i oświaty, a także przepływ nowych idei były możliwe m.in. dzięki wynalazkowi ruchomej czcionki drukarskiej.
- Jednym z najwybitniejszych humanistów epoki renesansu był Erazm z Rotterdamu.
- Wielkim przełomem w zrozumieniu świata i rządzących nim zasad okazała się ogłoszona przez Mikołaja Kopernika teoria heliocentryczna, wedle której Ziemia i inne planety Układu Słonecznego krążą wokół Słońca.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego wynalezienie druku jest uważane za jedno z wydarzeń symbolizujących zakończenie średniowiecza. Co zmieniło w życiu Europejczyków?
2. Podaj przyczyny uznania dzieła Mikołaja Kopernika za przełom naukowy i światopoglądowy.
3. Czym różniły się poglądy Erazma z Rotterdamu od poglądów głoszonych w średniowieczu?

5

Reformacja

■ Przypomnij sobie, jakie znaczenie miał Kościół w okresie średniowiecza.

▲ **Sprzedaż odpustów, rycina z XVI wieku.** Papiescy wysłannicy sprzedawali specjalne dokumenty kościelne poświadczające odpuszczenie grzechów danej osoby.

Potrzeba reformy Kościoła

Pod koniec średniowiecza na zachodzie Europy coraz głośniejsze były głosy krytyki wobec przywilejów Kościoła oraz nadużyć popełnianych przez część duchownych. Wielu humanistów – m.in. Erazm z Rotterdamu – krytykowało zwłaszcza styl życia i bogactwo papieży, biskupów i niektórych zakonów, a także zaniedbywanie przez nich obowiązków duszpasterskich. Szczególne niezadowolenie budził zwyczaj sprzedaży **odpustów**, czyli odpuszczania kary za grzechy w zamian za opłaty pieniężne. Na początku XVI wieku niektórzy duchowni i świeccy wierni coraz donośniej zaczęli domagać się przeprowadzenia gruntownej reformy Kościoła.

Sytuacja Kościoła w Niemczech

Powstałe w średniowieczu cesarstwo od końca XV wieku zaczęto nazywać **Świętym Cesarstwem Rzymskim Narodu Niemieckiego**. Obejmowało ono głównie tereny Niemiec, a także dzisiejsze Szwajcarię, Holandię, Belgię, Czechy i skrawki północnych Włoch. Było podzielone na około dwieście mniejszych państw, których najwyższym zwierzchnikiem był cesarz. Tę mozaikę nazywano też **Rzeszą**. W niektórych wchodzących w jej skład terytoriach rządili biskupi, a czasem nawet opaci większych klasztorów. Poza tym w ręku Kościoła pozostawało $\frac{3}{5}$ posiadłości ziemskich w całej Rzeszy. Punktem zapalnym wystąpień antykościelnych w Niemczech stała się ogłoszona przez papieża kolejna sprzedaż odpustów. Dochody z niej miały zasilić przebudowywaną wtedy w renesansowym stylu Bazylikę św. Piotra w Rzymie.

Wystąpienie Lutra i narodziny reformacji

W tej sytuacji 31 października 1517 roku profesor teologii na uniwersytecie w Wittenberdze **Marcin Luter** (1483–1546), należący do zakonu augustianów, ogłosił **95 tez** ostro krytykujących obyczaj sprzedaży odpustów. Tradycja głosi, że Luter własnoręcznie przybił swe tezy do drzwi jednego z wittenberskich kościołów. W rzeczywistości jego uczniowie i zwolennicy oddali do druku rękopis z tezami mistrza. Dzięki temu mogły one ukazać się w licznych egzemplarzach i trafić do rąk wielu osób nastawionych krytycznie wobec nadużyć w życiu Kościoła.

Zachęcony dużym odzewem, jaki wzbudziły jego poglądy, w ciągu kilku następnych lat Luter ogłosił kolejne pisma. Podważał w nich m.in. pozycję papieża jako zwierzchników Kościoła. Twierdził, że są oni tylko biskupami Rzymu. Żądał **sekularyzacji**, czyli rozwiązania klasztorów i rezygnacji duchownych

◀ **Marcin Luter, obraz Lucasa Cranacha starszego, XVI wiek.** Artysta, zwany malarzem reformacji, był przyjacielem Marcina Lutra i stworzył wiele jego portretów.

z posiadania własności ziemskiej. Domagał się też zniesienia celibatu, czyli nakazu bezżenności księży. Sam postanowił dać przykład – zrzucił szaty zakonne i ożenił się z byłą zakonnicą.

Jego poglądy spotkały się z ostrą reakcją ze strony papieża. W oficjalnym liście potępił on nauki Marcina Lutra, który w odpowiedzi spalił publicznie papieski dokument. Za odmowę odwołania poglądów cesarz skazał Lutra na karę wygnania. Ten jednak mimo szykan zdołał znaleźć bezpieczne schronienie dzięki wsparciu jednego z książąt niemieckich. Przy tym nieprzerwanie pisał kolejne pisma i – co nadzwyczaj ważne – dokonał wspaniałego tłumaczenia Biblii z łaciny na swój rodzimy język. Położyło ono podstawy pod rozwój nowożytnego literackiego języka niemieckiego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

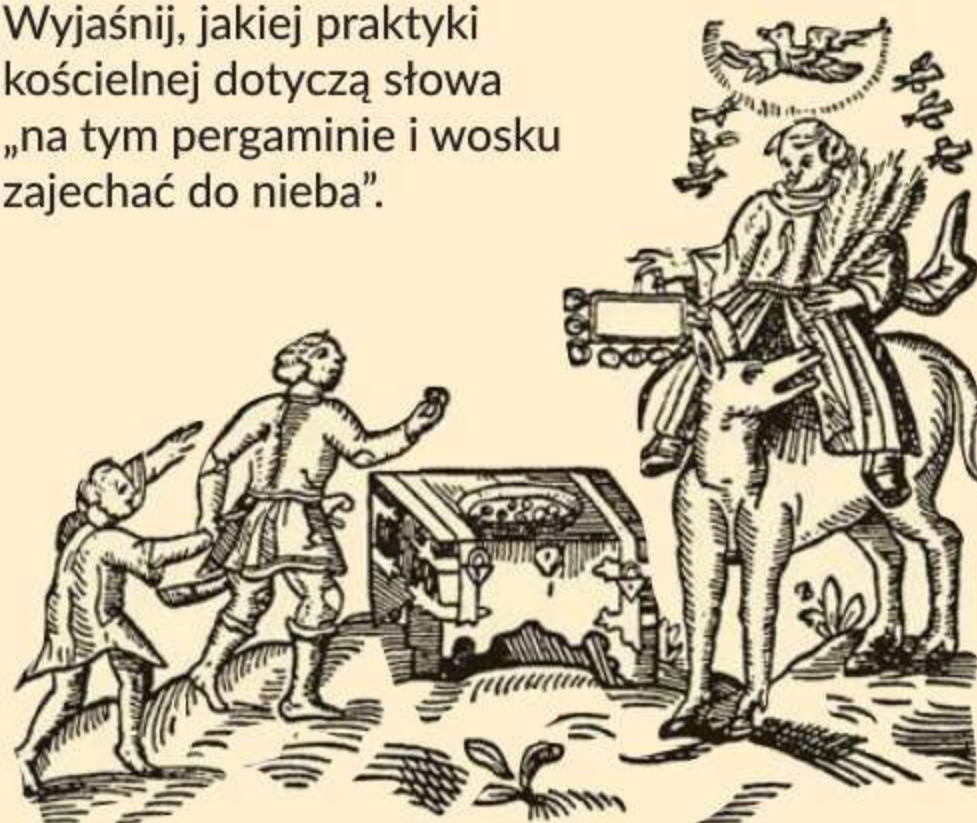
Marcin Luter o postępowaniu papieża

Tam, gdzie pielgrzymki nie organizują się same, urządza się je specjalnie, czyniąc świętych, nie dla świętych uczczenia [...], ale dla kręactwa i zyskania pieniędzy. Do tego pomaga teraz papież i biskupi [...].

Papież odwiedzie cię nawet od darów Bożych, które masz za darmo, do swoich darów, które musisz kupować [...]. Jeśli zechcesz na tym pergaminie i wosku zajechać do nieba, to niebawem wóz ci się połamie i trafisz do piekła, a nie w objęcia Boga. Pamiętaj zawsze o jednym: to, co musisz kupować od papieża, to nie jest ani dobre, ani też nie pochodzi od Boga.

Reformacja, oprac. L. Szczucki, J. Tazbir, Warszawa 1960.

1. Sformułuj zarzuty Marcina Lutra pod adresem papieża.
2. Wyjaśnij, jakiej praktyki kościelnej dotyczą słowa „na tym pergaminie i wosku zajechać do nieba”.

▲ **Jeden z XVI-wiecznych druków piętnujących sprzedaż odpustów.**

Przyczyny popularności nauk Lutra

Zwolenników Lutra zaczęto nazywać **luteranami**. Ponieważ chodziło im przede wszystkim o zreformowanie życia kościelnego, ruch przez nich zapoczątkowany nazywamy **reformacją**. Gdzie tkwiło źródło powodzenia nauk tego reformatora?

Oprócz gorliwości religijnej ówczesnych ludzi można wymienić kilka innych powodów. Przede wszystkim poglądy Lutra znalazły wsparcie części książąt niemieckich i szlachty. Poza szczerym zapalem religijnym kierowała nimi także chęć przejęcia majątków ziemskich po rozwiązanych zakonach. Z kolei mieszczaństwo i zwłaszcza chłopstwo chciało się pozbyć uciążliwych opłat i danin świadczonych w średniowieczu na rzecz Kościoła. Do szybkiego

rozprzestrzeniania się poglądów Lutra przyczyniło się też upowszechnienie druku. Jego pisma ukazywały się czasem w nakładzie nawet kilkuset tysięcy egzemplarzy, a ich treści okazały się przekonujące dla wielu ludzi.

Luteranie sami siebie nazywali **ewangelikami** dla podkreślenia, jak ważną rolę w ich wierze odgrywało Pismo Święte, zwłaszcza zaś Ewangelia. Natomiast przeciwnicy zaczęli ich nazywać **protestantami** – od protestu, jaki zgłosili wobec cesarza i katolickiej większości książąt, którzy domagali się zakazu głoszenia dogmatów nowego wyznania. Zwolennicy Lutra założyli wówczas odrębny Kościół, który z czasem zaczęto oficjalnie nazywać **Kościół ewangelicko-augsburskim**.

► Zarówno zwolennicy Lutra, jak i jego katoliccy przeciwnicy sięgnęli po druk jako narzędzie walki. Każda ze stron prowadziła kampanię propagandową, mającą zrazić odbiorców do przeciwnika. Grafika po lewej stronie ukazuje ośła na tronie papieskim, w papieskiej koronie (tiarze) grającego na dudach.

■ Omów sposób przedstawienia Marcina Lutra.

Najważniejsze cechy Kościoła ewangelickiego

Nieuznawanie władzy papieża (dla katolików – najwyższego zwierzchnika Kościoła).

Przekonanie, iż najważniejszym źródłem wiary jest Pismo Święte (Biblia), które powinno być dostępne w języku zrozumiałym dla wszystkich wiernych (a nie tylko po łacinie, jak w Kościele katolickim).

Uznawanie tylko wymienionych w Ewangelii sakramentów, tj. chrztu i komunii.

Uznawanie tylko tych świętych, o których mówi Ewangelia.

Przeświadczenie, że nabożeństwa powinny być odprawiane w języku narodowym (a nie tylko po łacinie, jak w Kościele katolickim).

Zlikwidowanie celibatu – protestanccy duchowni mogli wstępować w związki małżeńskie.

Wojny religijne w Niemczech i Europie Zachodniej

Spór między luteranami a częścią wiernie stojących przy papieżem księżąt i cesarzem przerodził się w Niemczech w trwającą kilkanaście lat, wyczerpującą wojnę religijną. Żadna ze stron nie mogła odnieść w niej ostatecznego zwycięstwa. Konflikt zakończył się kompromisem i pokojem podpisanym w 1555 roku w Augsburgu. Na jego mocy obok Kościoła katolickiego uznano również istnienie w Rzeszy Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Historycy podkreślają przełomowy charakter pokoju augsburskiego w dziejach Europy. Choć w sposób ograniczony, jednak wprowadzał on w życie zasady tolerancji religijnej.

Wkrótce po wystąpieniu Lutra w różnych krajach Europy: Szwajcarii, Francji, Holandii, Danii, Szwecji, Anglii i Szkocji zaczęli działać reformatorzy religijni. Podobnie jak Luter ostro krytykowali oni nadużycia w życiu Kościoła katolickiego, choć ich nauki czasami różniły się od twierdzeń pierwszego reformatora. Natomiast ich cechami wspólnymi były odrzucanie zwierzchnictwa papieża oraz podkreślanie roli Pisma Świętego, które traktowali jako główne źródło wiary. Tłumaczyli je na języki narodowe, co sprawiło, że były bardziej zrozumiałe dla ogółu wiernych. Rozprzestrzenianie się w XVI wieku reformacji wywoływało zacięty opór katolików i doprowadziło do ciągnących się nieraz przez dziesięciolecia krwawych prześladowań i wojen religijnych.

▲ Noc św. Bartłomieja, obraz z XVI wieku. W nocy z 23 na 24 sierpnia 1572 roku (dzień św. Bartłomieja) w Paryżu i innych miastach Francji miała miejsce krwawa rzeź – zwolennicy katolicyzmu wymordowali wówczas tysiące francuskich kalwinistów. Przyczyniło się to do zaostrzenia trwającej ponad trzydzieści lat wojny religijnej we Francji.

Jan Kalwin i jego zwolennicy

Jednym z najwybitniejszych reformatorów był **Jan Kalwin** (1509–1564). Urodzony, wychowany i wykształcony we Francji, swą działalność rozwijał głównie w szwajcarskiej Genewie. Za jego życia miasto to stało się jedną ze stolic europejskiej reformacji. W Genewie wydawało swe pisma drukiem wielu protestanckich myślicieli, znajdujących tu schronienie przed prześladowaniami w katolickich krajach.

Kalwin zgadzał się z krytycznymi poglądami Lutra wobec papieżstwa i Kościoła katolickiego, jednak w niektórych kwestiach był jeszcze bardziej radykalny. Zasłynął też brakiem tolerancji dla swych przeciwników ideowych (także protestantów).

Zwolenników nauki Kalwina zwano **kalwinistami**. Utworzyli oni **Kościół ewangelicko-reformowany**. Podobnie jak w kościołach luteranckich w centralnym miejscu kalwińskich zborów umieszczano Biblię, a wystrój wnętrza był surowy. Jeszcze bardziej niż luteranie kalwiniści ograniczyli hierarchię kościelną, całkowicie znosząc urzędy biskupów. Kalwinizm zdobył sobie wielu zwolenników, zwłaszcza w Szwajcarii, Holandii, Szkocji, we Francji, a także – na nieco mniejszą skalę – w Polsce i na Litwie.

▲ Jan Kalwin na obrazie Hansa Holbeina młodszego (około 1550 roku). Również i ten znany malarz był oddanym zwolennikiem reformacji. Portretując osoby zasłużone dla tego ruchu religijnego, przyczyniał się do propagowania jego idei.

▲ Wnętrze kalwińskiego zboru (świątyni) w XVI wieku, obraz z epoki.

■ Wskaż cechy różniące wnętrze tej świątyni od wnętrza kościoła katolickiego.

Anglikanizm

Rozwój reformacji w Anglii miał nieco inny przebieg niż w większości państw Europy. O odrzuceniu władzy papieża nad Kościołem w tym kraju zdecydował sam król Anglii – **Henryk VIII**. Początkowo należał on do zażartych krytyków Lutra, za co papież obdarzył go nawet zaszczytnym tytułem „obrońcy wiary”. Jednak gdy papież odmówił monarsze zgody na rozwód z żoną, z którą przez wiele lat nie mógł doczekać się męskiego potomka, Henryk VIII zmienił swą postawę. Pod naciskiem króla w **1534 roku** angielski parlament ogłosił swego monarchę **głową Kościoła Anglii**, znosząc tym samym zwierzchnictwo papieskie.

Decyzja królewska spotkała się z poparciem dużej części społeczeństwa. Sprzyjała temu m.in. akcja sekularyzacji zakonów i konfiskaty ich majątków. Poza tym król zachował większość katolickich obrzędów i ceremonii. Utrzymał też hierarchię kościelną z biskupami na czele. Po śmierci Henryka, mimo prób wprowadzenia kalwinizmu z jednej strony, z drugiej zaś krótkotrwałego przywrócenia katolicyzmu, **Kościół anglikański** pozostał (i pozostaje do dziś) w Anglii oficjalnym kościołem państwowym, a jego zwierzchnikami są kolejni monarchowie tego kraju.

◀ **Henryk VIII, portret autorstwa Hansa Holbeina młodszego.** Król Anglii podczas swego panowania żenił się aż sześć razy. Dwie z królewskich żon zostały z jego rozkazu stracone.

◀ **Portrety sześciu żon Henryka VIII.**

▲ Rozwój reformacji w Europie w XVI wieku.

■ Wskaż kierunki rozprzestrzeniania się idei reformacyjnych.

ZAPAMIĘTAJ

- Reformacja była ruchem dążącym do uzdrowienia Kościoła katolickiego i wyeliminowania z niego nadużyć; w jej wyniku powstały Kościoły protestanckie.
- Po wystąpieniu Marcina Lutra (w roku 1517) reformacja objęła wiele krajów Europy.
- Oprócz Lutra najwybitniejszym religijnym reformatorem był Jan Kalwin.
- W Anglii król Henryk VIII postanowił zerwać z papieżem. W roku 1534 powołał Kościół narodowy i sam stanął na jego czele.

PYTANIA I POLECENIA

- Podaj przyczyny narodzin reformacji w Europie.
- Przedstaw poglądy Marcina Lutra i jego zarzuty wobec władz kościelnych.
- Sporządź krótką notatkę na temat kalwinizmu. Uwzględnij nazwisko założyciela, kraje, w których ruch się rozwinął, i jego najważniejsze założenia.
- Omów okoliczności powstania Kościoła anglikańskiego.
- Wymień trzy skutki reformacji w Europie.

Reforma katolicka

■ Przypomnij sobie przyczyny reformacji.

Sobór trydencki

Wobec sukcesów reformacji w Europie dostojnicy katoliccy i kolejni papieże postanowili działać. Ciągłe żywiono nadzieję na kompromis z umiarkowaną częścią protestantów i przywrócenie jedności Kościoła. Coraz głośniej było słyszeć także po stronie katolickiej żądania gruntownej reformy kościelnego życia.

W tej sytuacji papież zdecydował się zwołać do Trydentu, małej miejscowości położonej ówczesznie w granicach Rzeszy (dziś we Włoszech), **sobór powszechny**. Jego obrady ciągnęły się przez prawie osiemnaście lat (1545–1563) i zakończyły opracowaniem wielu reform. Pozwoliły one na odnowę Kościoła rzymskokatolickiego oraz na wielką ofensywę w celu odzyskania traconych wpływów. Dlatego niektórzy historycy skłonni są uważać uchwały soboru trydenckiego za początek okresu **kontrreformacji** – ruchu, którego celem było przeciwstawienie się reformacji.

▲ **Stanisław Hozjusz, polski biskup i kardynał, uczony humanista.** Był jednym z najbardziej zasłużonych uczestników soboru trydenckiego. Opracowane przez niego *Chrześcijańskie wyznanie wiary katolickiej*, napisane w duchu odnowy Kościoła, cieszyło się olbrzymią popularnością. Hozjusz sprowadził do Polski zakon jezuitów.

■ Sobór powszechny w Trydencie

Sobór powszechny to zgromadzenie biskupów całego Kościoła, którzy pod przewodnictwem papieża obradują w celu stanowienia lub zmiany praw kościelnych oraz spraw dotyczących wiary i moralności. Rozstrzygnięcia te są następnie ogłaszane wszystkim wiernym jako obowiązujące. W historii Kościoła sobory powszechne były zazwyczaj zwoływane, gdy wyłaniały się poważne kwestie sporne dotyczące prawd wiary, pojawiały się zagrożenia dla jedności Kościoła lub zmieniała się sytuacja polityczna w Europie. Kościół katolicki przyjmuje, że odbyło się ponad dwadzieścia soborów powszechnych. Kościoły protestanckie i prawosławne uznają tylko kilka pierwszych.

Ważniejsze reformy soboru trydenckiego

W trosce o lepsze wykształcenie i dyscyplinę księży postanowiono zakładać seminaria duchowne.

Nakazano księżom noszenie jednolitych sutann i nałożono obowiązek stałego przebywania proboszczów i biskupów w ich parafiach i diecezjach.

Utrzymano w mocy wiele kwestii niewspomnianych bezpośrednio w Piśmie Świętym, które powstały jako część późniejszej tradycji (np. prymat papieża, siedem sakramentów świętych oraz rozległy kult świętych).

Utrzymano łacinę jako język nabożeństw (aż do połowy XX wieku) i uznano łacińskie tłumaczenie Biblii (z IV wieku) za podstawę nauczania wiary katolickiej.

Inkwizycja

W zwalczaniu postępów reformacji miały też pomóc inne postanowienia podjęte w trakcie soboru trydenckiego. Jednym z nich było wprowadzenie tzw. *Indeksu ksiąg zakazanych*, czyli specjalnego spisu dzieł, które oceniono jako niezgodne z wiarą katolicką. Za ich rozpowszechnianie i lekturę miały grozić kary kościelne. Na indeksie umieszczono wkrótce m.in. dzieło Mikołaja Kopernika *O obrotach sfer niebieskich*. Zreformowano także sądy kościelne, zwane **inkwizycją**. Ich zadaniem było ściganie m.in. odstępców od wiary i karanie ich – z karą śmierci przez spalenie na stosie włącznie. Sądy inkwizycyjne miały również karać za prostytucję, homoseksualizm i czary. Podobnie było zresztą w krajach protestanckich – osoby podejrzane o wyżej wymienione zachowania często skazywano na kary, także na karę śmierci.

► Strona tytułowa *Indeksu ksiąg zakazanych* z 1564 roku.

▼ Obrady soboru trydenckiego, grudzień 1563 roku, obraz z XVII wieku.

▲ Franciszek Ksawery dodaje wojskom portugalskim otuchy w walce z piratami indonezyjskimi, obraz z XVII wieku.

Jezuici – ich działalność w Europie i w misjach zamorskich

Olbrzymią pomocą we wcielaniu w życie postanowień soboru trydenckiego okazał się zakon jezuitów, założony przez Hiszpana Ignacego Loyolę (czytaj: lojolę). Pochodził on z rodziny szlacheckiej, w młodości był żołnierzem, podczas jednej z bitew odniósł ciężkie rany. W czasie rekonwalescencji przeżył duchową przemianę. Został pustelnikiem, następnie, po pielgrzymce do Ziemi Świętej i studiach teologicznych, założył w 1534 roku zakon jezuitów. Jezuici, ze względu na ślub posłuszeństwa papieżowi, który składali, byli nazywani „żołnierzami Boga” i „armią papieża”. Starali się postępować według zasady sformułowanej przez ich założyciela: „trzeba być zawsze gotowym wierzyć, że to, co ja widzę jako białe, jest czarne, jeśli tak to określi Kościół”.

Zakon jezuitów był bardzo aktywny w dziele nawracania na katolicyzm ludności w Europie i w misjach zamorskich.

► Ignacy Loyola, założyciel jezuitów. Za swe zasługi został na początku XVII wieku ogłoszony świętym Kościoła katolickiego.

W Europie zasłynął też ze swoich zasług dla rozwoju edukacji. Z inicjatywy jezuitów, głównie w Niemczech i Rzeczypospolitej, zakładano katolickie wyższe uczelnie (akademie) oraz szkoły średnie (kolegia). W misjach zamorskich jezuita byli aktywni w obu Amerykach oraz w dalekowschodniej Azji (m.in. Indiach, Chinach i Japonii).

Niezwykle odważnym i pełnym poświęcenia misjonarzem był Hiszpan Franciszek Ksawery. Podczas studiów poznał on Ignacego Loyolę i wraz z nim został jednym z pierwszych jezuitów. Wkrótce wyruszył do Indii, gdzie prowadził działalność misyjną i pomagał potrzebującym. Dotarł także – jako pierwszy misjonarz z Europy – do Japonii. Przybył tam z bogatymi darami dla jednego z władców, ubrany w strój japoński, żeby pokazać, że szanuje miejscowe obyczaje. Także inni jezuita misjonarze często starali się głosić ewangelię, dostosowując język i zachowanie do tradycji miejscowych ludów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Święty Ignacy Loyola o obowiązkach każdego jezuity

Powinniśmy wszystko, co nam zlecono, spełniać z największą szybkością, duchową radością i stałością, przekonując siebie samych, że wszystko to jest słuszne, i wyrzekając się wszelkiego naszego zdania i sprzecznego sądu w ślepym niejako posłuszeństwie [...]. Niech będzie każdy przekonany, że ci, którzy żyją w posłuszeństwie, muszą dozwolić boskiej opatrności, aby poruszała i kierowała nimi za pośrednictwem ich przełożonych, tak jakby byli oni trupem, który pozwala poruszać sobą [...].

Kontrreformacja w Europie i w Polsce,
oprac. Z. Kuchowicz, Warszawa 1959.

1. Podaj nazwę cechy, którą założyciel zakonu jezuitów uważał za szczególnie ważną u swoich współbraci.
2. Jak sądzisz, jaki był efekt takiego kształtowania zakonników?

WARTO WIEDZIEĆ

Od schyłku XV do początków XVIII wieku władze kościelne – zarówno w krajach katolickich, jak i protestanckich – karały osoby podejrzane o uprawianie czarów. Były to głównie kobiety. Kara śmierci przez spalenie na stosie nie należała do rzadkości, choć nie była tak często stosowana, jak jeszcze niedawno oceniali to historycy. Twierdzili oni, że ofiarą prześladowań czarownic w Europie nowożytnej mogło paść nawet kilkaset tysięcy osób. Najnowsze badania wskazują, że w ciągu ponad dwustu lat było ich 30–60 tys. Prześladowania za czary miały nierzadko charakter szukania kozła ofiarnego (sprawdź, co oznacza to wyrażenie).

▲ Spalenie czarownicy na stosie, rycina z XVI wieku.

Dwie reformy chrześcijaństwa w XVI wieku

Obie XVI-wieczne reformy chrześcijaństwa – protestancka (ewangelicka) i katolicka – miały olbrzymie znaczenie dla dziejów Europy. Na pierwszy rzut oka mogłoby się wydawać, że były to skutki głównie negatywne: **rozbicie jedności Kościoła** w Europie Zachodniej i Środkowo-Wschodniej na wyznania ewangelickie i rzymskokatolickie, wzajemna wrogość pomiędzy nimi, która prowadziła do prześladowań oraz długotrwałych i krwawych **wojen religijnych**.

Jednak można znaleźć również pozytywne konsekwencje. Pomimo konfliktu i wojen obie strony, ewangelicka i rzymskokatolicka, starały się

też poszukiwać kompromisów. I znajdowały je – tworzyły, tak jak przypadku augsburskiego pokoju religijnego z 1555 roku, podstawy wprowadzenia **zasady tolerancji religijnej** – czyli możliwości współistnienia różnych wyznań w granicach jednego państwa.

Istotne były także korzyści dla rozwoju kultury. Olbrzymie znaczenie miało tłumaczenie Biblii z łaciny na języki narodowe. Mimo że sobór trydencki uznał za fundament nauczania wiary łacińskie tłumaczenie Pisma Świętego, zaczęły się również ukazywać znakomite przekłady Biblii dokonywane w krajach katolickich. To z kolei inspirowało do **rozwoju literatur w językach narodowych**.

ZAPAMIĘTAJ

- Reformy Kościoła katolickiego dokonał w XVI wieku sobór trydencki. Ważną rolę w realizacji tej reformy odegrał nowy zakon – jezuici.
- Konsekwencjami reformacji i kontrreformacji były nie tylko krwawe wojny religijne i podział wyznaniowy Europy, lecz także rozwój idei tolerancji religijnej.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień przyczyny i okoliczności zwołania soboru trydenckiego.
2. Wskaż trzy postanowienia soboru, które uważasz za najważniejsze. Uzasadnij swoje zdanie.
3. Przedstaw znaczenie działalności zakonu jezuitów dla katolicyzmu.

EUROPA I ŚWIAT W XVI WIEKU

WIELKIE ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

1. Wielkie odkrycia geograficzne schyłku XV i początku XVI wieku były przełomem w dziejach Europy i świata.
2. Włoski żeglarz w służbie hiszpańskiej **Krzysztof Kolumb** w **1492 roku** odkrył **Amerykę**. Datę tę wielu historyków przyjmuje za początek nowej epoki w historii Europy – **nowożytności**.
3. Portugalczyk **Vasco da Gama**, opływając wybrzeża Afryki, odkrył drogę morską do **Indii**.
4. Okręty **Ferdynanda Magellana**, Portugalczyka w służbie króla Hiszpanii, w latach **1519–1522** po raz pierwszy opłynęły Ziemię, co dowiodło ponad wszelką wątpliwość, że ma ona **kształt kulisty**.

KONSEKWENCJE WIELKICH ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH

1. Jednym z najważniejszych skutków odkryć były **podboje** i **zakładanie kolonii** w Ameryce (**Nowym Świecie**), później zaś także w południowo-wschodniej Azji (na **Dalekim Wschodzie**) przez Hiszpanię i Portugalię, do których dołączyły m.in. Anglia i Francja.
2. Podboje kolonialne Europejczyków doprowadziły do **masowej chrystianizacji Indian** oraz nawracania rdzennych mieszkańców innych kontynentów.
3. Handel zamorski przyniósł i Staremu, i Nowemu Światu **zmiany w gospodarce, stylu życia i kulturze**. Najbardziej **wzbogaciły się** na nim **miasta** – przede wszystkim tych państw, które miały swoje kolonie.

◀ Lizbona w XVI wieku, rycina z epoki.

■ Wskaż na ilustracji elementy świadczące o znaczeniu Lizbony w XVI wieku.

KULTURA ODRODZENIA WE WŁOSZECH

1. U schyłku średniowiecza we Włoszech ukształtowała się **kultura odrodzenia (renesansu)**, co dało początek epoce nowożytnej. W **XVI wieku** kultura renesansu rozprzestrzeniła się w wielu innych europejskich krajach, w tym na ziemiach polskich.
2. Charakterystyczne dla epoki odrodzenia było odwoływanie się ówczesnych autorów do na nowo odkrywanej („odrodzonej”) myśli i sztuki **starożytnych Greków i Rzymian** oraz **humanizm** – postawienie w centrum zainteresowań człowieka i jego problemów.
3. Do najwybitniejszych twórców renesansowych zaliczamy artystów włoskich: **Leonarda da Vinci, Michała Anioła i Rafaela Santi**.

▲ Katedra Santa Maria del Fiore (Matki Boskiej Kwietnej) we Florencji, pierwsza połowa XV wieku. Górująca nad miastem świątynia ma w najwyższym punkcie około 110 m. Nad konstrukcją jej potężnej kopuły pracował jeden z najznamienszych architektów renesansowych – florentczyk Filippo Brunelleschi (czytaj: bruneleski).

HUMANIZM W EUROPIE I PRZEWRÓT KOPERNIKAŃSKI

1. Wybitnym humanistą i myślicielem epoki renesansu był Holender, **Erazm z Rotterdamu**.
2. Jednego z najważniejszych odkryć w dziejach ludzkości dokonał **Mikołaj Kopernik**. Stworzona przez niego **teoria heliocentryczna** głosiła, że Ziemia i inne planety krążą wokół Słońca.

REFORMACJA

1. Przełomowym wydarzeniem w dziejach chrześcijaństwa i nowożytnej kultury europejskiej była **reformacja**. Zapoczątkowało ją wystąpienie w **1517 roku** niemieckiego zakonnika **Marcina Lutra**, krytykującego nadużycia w ówczesnym Kościele i nawołującego do jego gruntownej reformy.
2. Wystąpienie Lutra i innych reformatorów – przede wszystkim **Jana Kalwina** (francuskiego teologa działającego głównie w szwajcarskiej Genewie) –

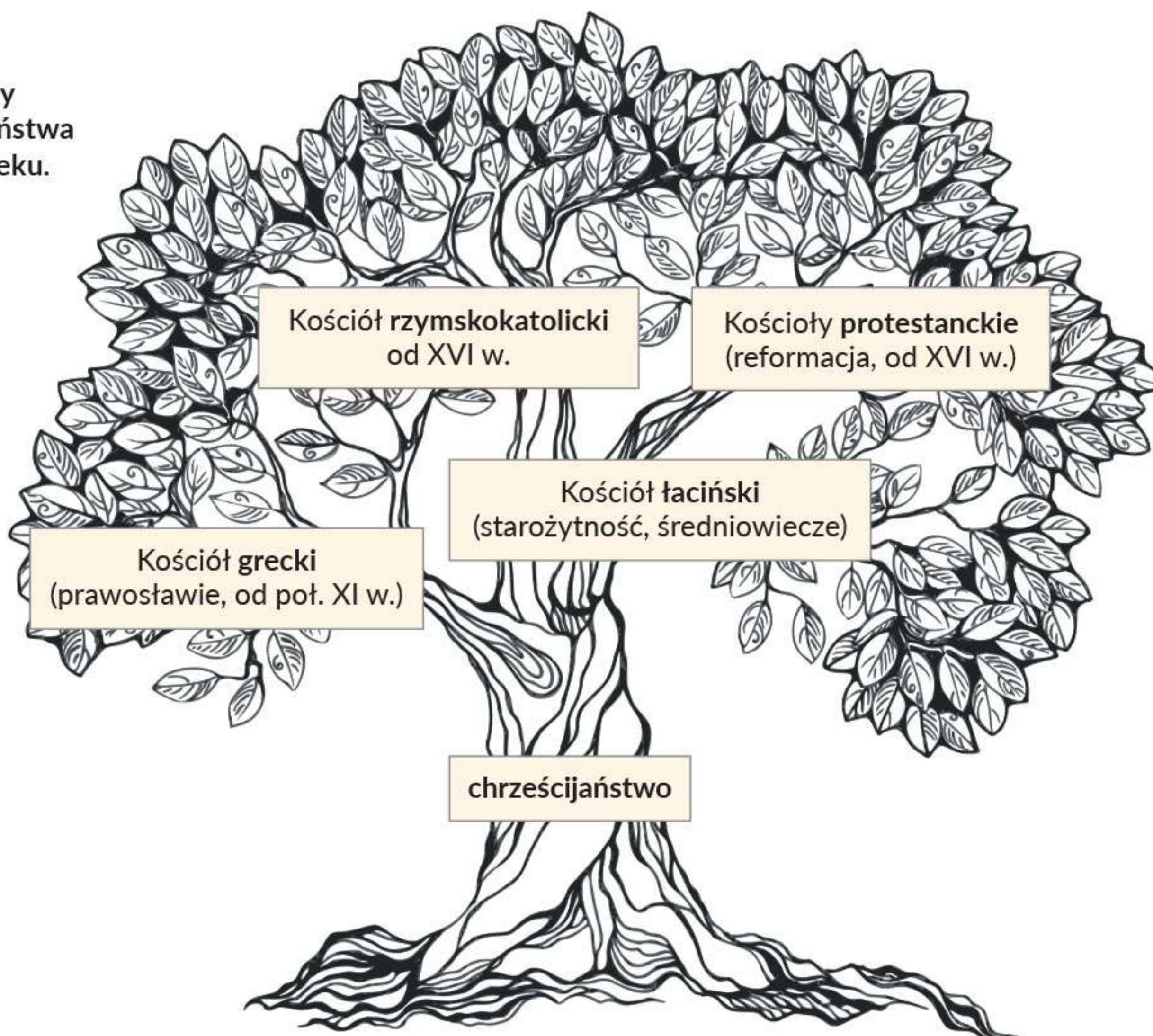
doprowadziło do poważnego kryzysu w życiu kościelnym i politycznym oraz do długotrwałych wojen religijnych w Niemczech (w drugiej połowie XVI wieku), a następnie w innych krajach Europy Zachodniej (szczególnie we Francji).

3. W wyniku reformacji powstały **nowe wyznania protestanckie** (ewangelickie), z których najważniejszymi były **luteranizm**, **kalwinizm** oraz – wprowadzony w Anglii przez króla Henryka VIII – **anglikanizm**.

REFORMA KATOLICKA

1. Kościół katolicki, chcąc położyć kres rozwojowi reformacji, na **soborze trydenckim** (1545–1563) przedsięwziął wiele reform. Proces wcielenia ich w życie nazywamy **reformą katolicką** lub **kontr-reformacją**.
2. Ważną rolę w dziele katolickiej reformy odegrał **zakon jezuitów**, powołany do życia w 1534 roku przez **Ignacego Loyolę**.

► Podziały chrześcijaństwa do XVI wieku.

■ Co nam zostało z tamtych lat...

Renesans i humanizm, wielkie odkrycia geograficzne, reformacja i katolicka reforma Kościoła – wszystkie te zjawiska zrodziły wiele wartości, które przetrwały do dnia dzisiejszego. Mają one wpływ na nasze życie – począwszy od rzeczy codziennego użytku, w tym produktów spożywczych, a skończywszy na koncepcjach naukowych i naszej wizji wszechświata.

- Jako rzecz oczywistą traktujemy współcześnie tezę astronoma Mikołaja Kopernika, że nasza planeta Ziemia krąży wokół Słońca. Warto pamiętać, że prawda ta w czasach Kopernika była sprzeczna z poglądami większości Europejczyków, a za głoszenie teorii heliocentrycznej przez kilka następnych stuleci można było spotkać się z potępieniem ze strony Kościoła.
- Wyprawa Ferdynanda Magellana z lat 1519–1522 udowodniła, że Ziemia jest kulą. Trudno wyobrazić sobie naszą wiedzę geograficzną bez znajomości obu Ameryk – bez wątplenia zawdzięczamy to śmiałym podróżom Krzysztofa Kolumba zapoczątkowanym w 1492 roku. Bez odkrycia Ameryki do Europy nigdy nie trafiłyby czekolada i kakao, kukurydza czy ziemniaki, a także tytoń.
- Z jednej strony podboje kolonialne Europejczyków oznaczały śmierć i wyzysk wielu milionów mieszkańców innych kontynentów. Z drugiej strony – elementy kultury europejskiej twórczo łączyły się z kulturą miejscową. Do dziś używa się języka hiszpańskiego, portugalskiego lub francuskiego (czyli wywodzących się z łaciny języków romańskich) w większości krajów tzw. Ameryki Łacińskiej.
- W XVI wieku powstały Kościoły protestanckie: ewangelicko-augsburski, ewangelicko-reformowany, anglikański i inne, zrodzone z radykalnych nurtów reformacji. Dziś na świecie żyje około 593 mln protestantów. Wśród chrześcijan więcej jest jedynie katolików. Podziały religijne w Europie doprowadziły w XVI wieku nie tylko do konfliktów i wojen religijnych, ale i do wypracowania tolerancji religijnej, bez której nie funkcjonowałyby współczesne państwa i społeczeństwa.

▲ Wynalazek Jana Gutenberga przyczynił się do upowszechniania nowych idei – naukowych, filozoficznych i religijnych.

PAMIĘTAJ O DATACH!

1492	Krzysztof Kolumb odkrywa Amerykę, początek nowożytności
1517	wystąpienie Marcina Lutra, początek reformacji
1519–1522	wyprawa Ferdynanda Magellana dookoła Ziemi
1545–1563	sobór trydencki
1555	pokój augsburski

WARTO PRZECZYTAĆ

M. Borucki, *Czasy mistrza Leonarda*, Warszawa 1991.

K. Mikulski, *Mikołaj Kopernik. Życie i działalność*, Toruń 2009.

M. Pierre, *Tak żyli ludzie. W epoce wielkich odkryć geograficznych: 1450–1550; Europejczycy zdobywają świat*, Wrocław 1993.

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

I

II

III

ZADANIE 1.

Na podstawie ilustracji I i II wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Ilustracja nr I przedstawia dzieło charakterystyczne dla kultury

1. średniowiecza	i	a) nawiązuje do tematyki religijnej.
2. odrodzenia		b) jest portretem osoby świeckiej.

2. Ilustracja nr II jest

- A. z tego samego okresu co ilustracja nr I.
- B. wcześniejsza niż ilustracja nr I.
- C. późniejsza niż ilustracja nr I.

3. Ilustracja nr I

- A. jest przykładem sceny mitologicznej.
- B. stawia w centrum zainteresowania człowieka.
- C. jest przykładem kościelnego malarstwa ściennego.
- D. stawia w centrum zainteresowania sprawy wiary.

ZADANIE 2.

Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Szereg, w którym epoki zostały uporządkowane w kolejności chronologicznej, to:

- A. starożytność, odrodzenie, średniowiecze.
- B. starożytność, średniowiecze, odrodzenie.
- C. średniowiecze, starożytność, odrodzenie.
- D. odrodzenie, średniowiecze, starożytność.

2. Szereg, w którym zdarzenia uporządkowano w kolejności chronologicznej, to:

- A. wystąpienie Marcina Lutra przeciw odpustom, odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba, sobór trydencki.
- B. sobór trydencki, odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba, wystąpienie Marcina Lutra przeciw odpustom.
- C. odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba, wystąpienie Marcina Lutra przeciw odpustom, sobór trydencki.
- D. odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba, sobór trydencki, wystąpienie Marcina Lutra przeciw odpustom.

ZADANIE 3.

Przyjrzyj się ilustracji nr III i wskaż poprawne dokończenie zdania.

1. Ilustracja nr III nawiązuje bezpośrednio do

- A. powstania anglikanizmu.
- B. wystąpienia przeciw odpustom.
- C. soboru trydenckiego.
- D. działań konkwistadorów.

2. Postać w czarnym stroju na ilustracji nr III to

- A. Jan Kalwin.
- B. Henryk VIII.
- C. Ferdynand Cortés.
- D. Marcin Luter.

Dział II

Polska w XVI wieku

1505
konstytucja
nihil novi

1525
hołd pruski

1569
unia lubelska

1572
śmierć
Zygmunta
Augusta

1573
konfederacja
warszawska

1500

1550

1600

NOWOŻYTNOŚĆ

1573
pierwsza wolna elekcja –
Henryk Walezy królem Polski

1579–1581
kampanie moskiewskie
Stefana Batorego

Polska i Litwa pod rządami ostatnich Jagiellonów

Przypomnij sobie, w jakich okolicznościach dynastia Jagiellonów objęła władzę w Polsce.

◀ Panowanie dynastii Jagiellonów w Europie Środkowo-Wschodniej do 1526 roku.

Na przełomie XV i XVI wieku Jagiellonowie zasiedli na tronach Polski, Litwy, Czech i Węgier i stali się jedną z najpotężniejszych dynastii panujących w Europie. Królestwo Polskie (zwane też Koroną Królestwa Polskiego, Koroną Polską lub w skrócie Koroną) i Wielkie Księstwo Litewskie w pierwszej połowie XVI wieku pozostawały jeszcze dwoma odrębnymi państwami, współpracującymi jednak ze sobą i połączonymi węzłem unii personalnej – osobą wspólnego monarchy z dynastii jagiellońskiej.

Uzasadnij opinię, że Jagiellonowie byli jedną z najpotężniejszych dynastii w Europie.

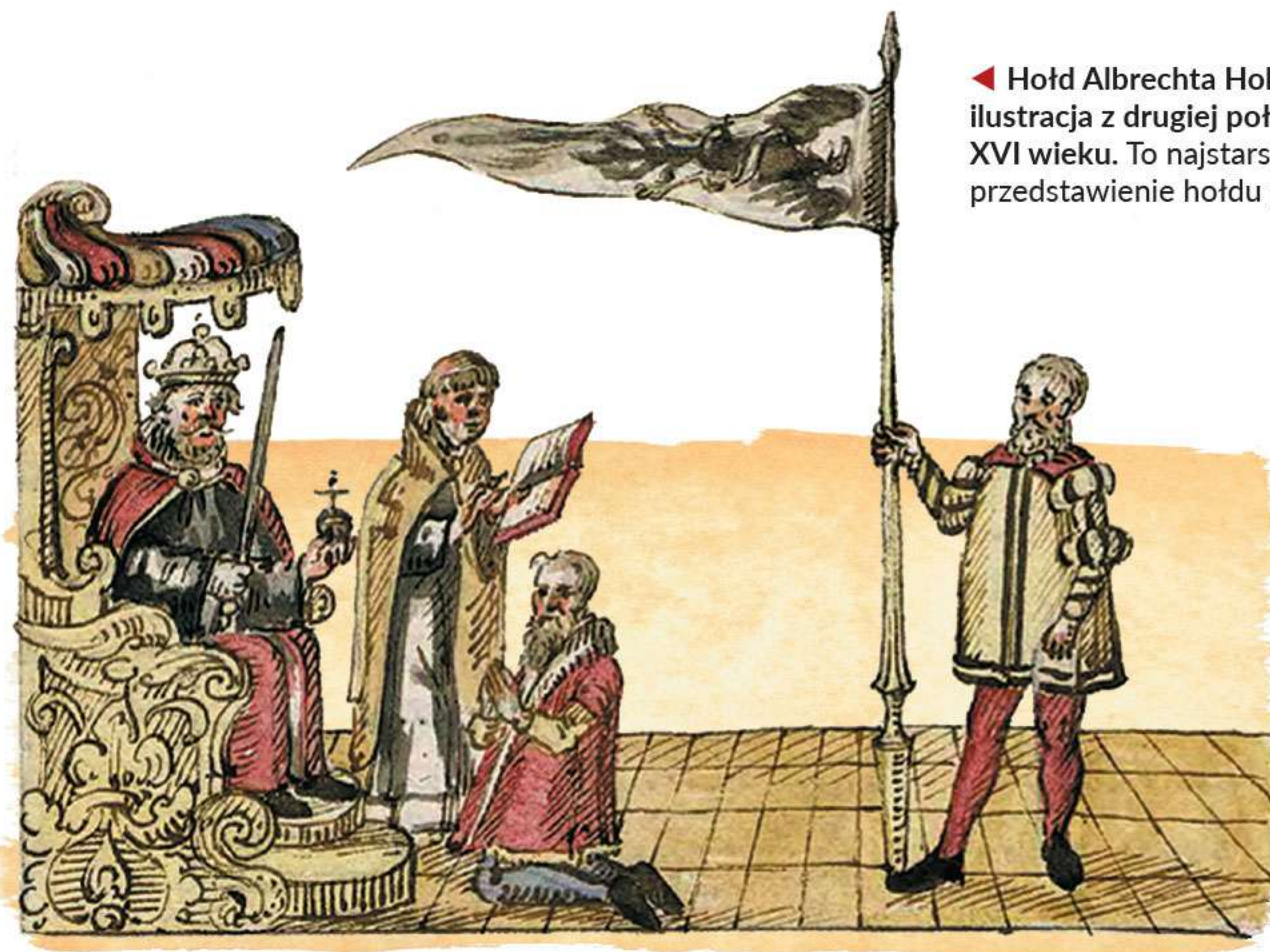
Polska i Litwa – konflikt z państwem carów

Wielkie Księstwo Litewskie w XV wieku obejmowało olbrzymie obszary – rozciągające się od Morza Czarnego na południu po Bałtyk na północy. Dużą część tych terenów zamieszkiwała ludność ruska (dzisiejsi Ukraińcy i Białorusini) wyznająca prawosławie. Wyznawcami prawosławia byli także mieszkańcy sąsiadującego z Litwą na wschodzie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego (w Polsce nazywanego po prostu Moskwą, później zaś – Rosją).

Władcy Moskwy postawili sobie ambitny cel zjednoczenia wszystkich ziem wchodzących niegdyś w skład średniowiecznej Rusi oraz jej prawosławnych mieszkańców. Głosili przy tym, że po upadku

Konstantynopola ich państwo jest kontynuacją Cesarstwa Rzymskiego i Bizancjum – nowym, „trzecim Rzymem”. W XVI wieku przyjęli nawet tytuł **carów** (tak w Rosji nazywano cesarzy).

Te dążenia Moskwy doprowadziły do wielu wojen z Wielkim Księstwem Litewskim. Przerywane rozejmami, ciągnęły się one od panowania na Litwie i w Polsce króla **Aleksandra Jagiellończyka** (1501–1506) przez większą część XVI wieku. Mimo wsparcia polskich oddziałów Wielkie Księstwo Litewskie utraciło najbardziej wysunięte na wschód ziemie. Wzmocniło to na Litwie przekonanie, że bez większego zaangażowania sił polskich i ściślejszego sojuszu z Królestwem Polskim nie będzie ona w stanie przeciwstawić się zagrożeniu ze strony Moskwy.

◀ Hołd Albrechta Hohenzollerna, ilustracja z drugiej połowy XVI wieku. To najstarsze znane przedstawienie hołdu pruskiego.

Koniec zakonu krzyżackiego w Prusach

Wiele sukcesów w polityce zagranicznej odniosła na początku XVI wieku Korona Polska. Jednym z najważniejszych była ostateczna likwidacja problemu krzyżackiego w Prusach. Od schyłku XV wieku wielcy mistrzowie zakonu krzyżackiego starali się o podważenie postanowień II pokoju toruńskiego. Szukali przy tym sojuszy zarówno z cesarzem w Rzeszy, jak i z Moskwą. Dążenia te doprowadziły za panowania króla **Zygmunta I Starego** (1506–1548) do wybuchu nowej i **ostatniej wojny polsko-krzyżackiej** (1519–1521). Kłopoty finansowe, z jakimi borykały się obie strony, spowodowały, że zakończyła się ona rozejmem.

Zdając sobie sprawę z przewagi Polski, wielki mistrz zakonu Albrecht Hohenzollern (który był siostrzeńcem polskiego króla) zdecydował się pójść na znaczne ustępstwa i wysunął niezwykłą propozycję. Otóż pod wpływem nauk Marcina Lutra postanowił sekularyzować państwo zakonne w Prusach i przekształcić je w świeckie księstwo. Religią panującą miał być tam luteranizm, a księciem

Albrecht, jako lennik króla Polski. Strona polska po wahaniu zgodziła się na takie rozwiązanie. W 1525 roku w Krakowie zawarto traktat pokojowy. Albrecht Hohenzollern złożył Zygmuntowi Staremu na rynku krakowskim uroczysty hołd lenny, nazywany **hołdem pruskim**.

Data ta jest jedną z najważniejszych w historii nowożytnej Polski, a także w dziejach europejskiej reformacji. Dzięki kompromisowemu rozwiązaniu doszło bowiem do utworzenia w Europie pierwszego państwa, w którym ewangelicyzm był religią panującą. Nowo utworzone Księstwo Pruskie, zwane w Polsce **Prusami Książęcymi**, ze stolicą w Królewcu, pozostało lennem Polski do połowy XVII wieku. Jego władcy z dynastii Hohenzollernów przez prawie 130 lat okazywali się z reguły wiernymi lennikami.

Zygmunt Stary zdołał też pokojowo ułożyć stosunki z rządzącymi w Rzeszy cesarzami z dynastii Habsburgów, zrzekając się pretensji do tronów Czech i Węgier po wymarciu tamtejszej linii Jagiellonów. Odtąd przez ponad dwa stulecia zachodnia granica polsko-niemiecka należała do najspokojniejszych w całej Europie.

Włączenie Mazowsza do Korony

Rok po hołdzie pruskim terytorium Korony Polskiej powiększyło się dzięki innemu wydarzeniu. Księstwo Mazowieckie, rządzone przez władców z dynastii Piastów, zachowywało pewną ograniczoną samodzielność, pozostając lennem Królestwa Polskiego. Nieoczekiwanie w 1526 roku zmarł ostatni z książąt mazowieckich (dwa lata wcześniej równie niespodziewanie zakończył życie jego brat) i terytorium księstwa zostało włączone do Korony. Wkrótce Warszawa, położona w centrum Korony, stała się jedną z ulubionych rezydencji królewskich. Była także coraz częstszym miejscem zwoływania sejmów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment listu polskiego króla
Zygmunta I Starego do papieża
Klemensa VII z 1525 roku

Ja zaś, widząc, jak wielkim niebezpieczeństwem grozi wznowienie wojny, nie tylko tym krainom, lecz całemu chrześcijaństwu [...] wybrałem pokój, jaki na obecnych warunkach mógł być zawarty. I wydaje mi się to korzystniejsze, niżeli odzyskując przy pomocy wojennego gwałtu i zaciekłości [...], wszystko spustoszyć i zniszczyć [...]. Nigdy w ogóle nie dostarczyłem temu błędowi [tj. luteranizmowi] żadnej pomyślnej sposobności, podobnie jak przy zawieraniu tego pokoju starałem się, aby wszystko działo się według przepisów świętej religii katolickiej. Spodziewam się też, że rychło przy Bożej pomocy i poparciu Waszej Świątobliwości będę mógł i resztę doprowadzić bez wielkiego hałasu do normy i należytego stanu.

Władztwo Polski w Prusiech Zakonnych i Książęcych (1454–1657): wybór źródeł, oprac. A. Vetulani, Wrocław 1953.

1. Przedstaw stosunek Zygmunta Starego do siłowego rozwiązywania sporów.
2. Wyjaśnij, dlaczego król nazywa luteranizm „błędem”.

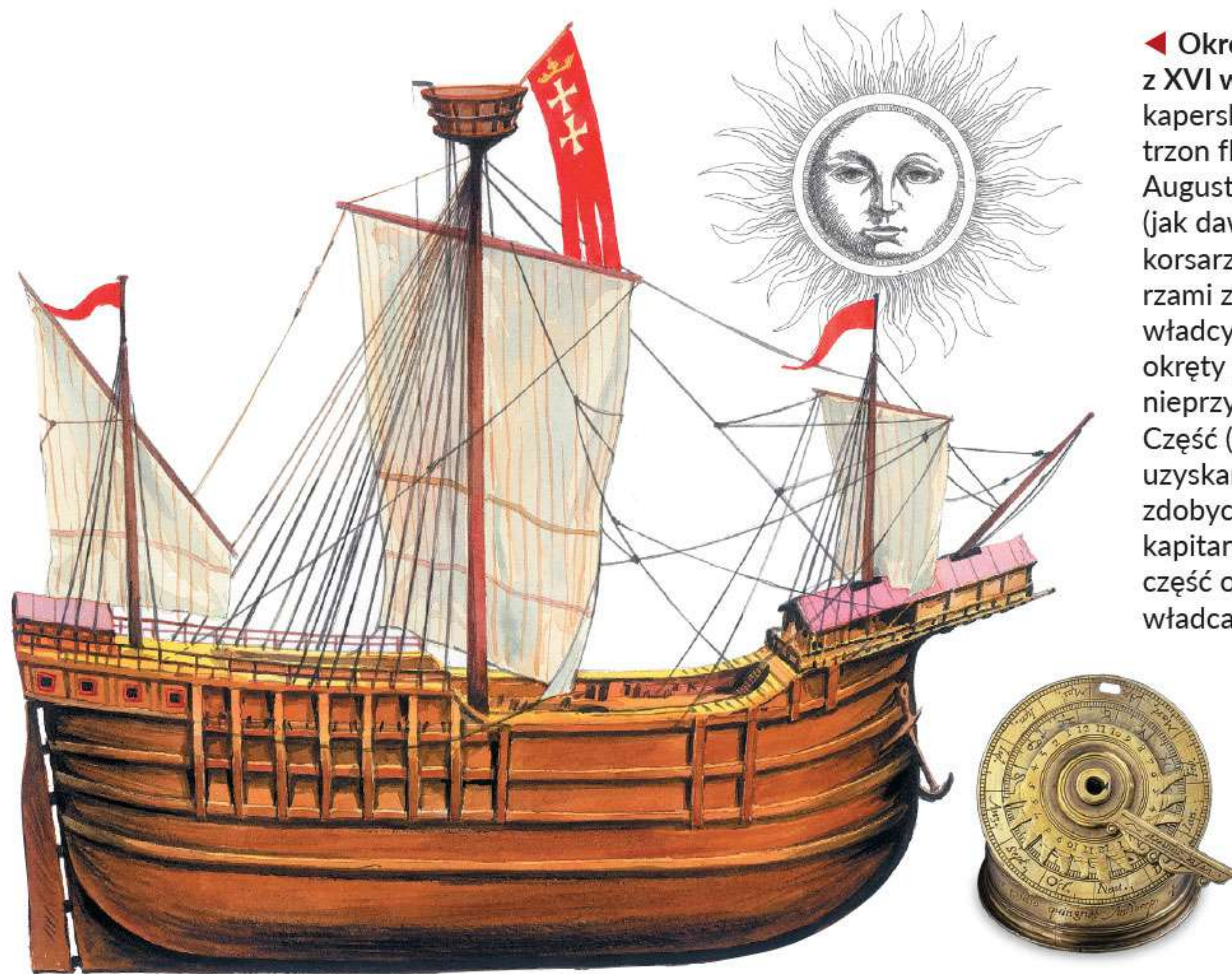
▲ Zygmunt I Stary – portret warsztatu Lucasa Cranacha Młodszego, około 1555 roku.

WARTO WIEDZIEĆ

Zygmunt Stary był jednym z młodszych synów Kazimierza Jagiellończyka. Przydomek „Stary” uzyskał dopiero po koronacji swego jedyne syna, wówczas dziesięcioletniego Zygmunta II Augusta, na króla Polski w 1530 roku. Odtąd w państwie było dwóch królów: „stary” – faktycznie rządzący – i „młody” – będący jedynie królewiczem i następcą tronu.

► Zygmunt Stary, wizerunek władcy na medalu z XVI wieku.

◀ **Okręt kaperski** z XVI wieku. Okręty kaperskie stanowiły trzon floty Zygmunta Augusta. Kaprowie (jak dawniej nazywano korsarzy) byli marynarzami z upoważnienia władcy zwalczającymi okręty państwa nieprzyjacielskiego. Część (znacznie większą) uzyskanej przy okazji zdobyczy zatrzymywali kapitan oraz załoga, część otrzymywał władca.

Początek wojen o panowanie nad Morzem Bałtyckim

Za rządów króla **Zygmunta II Augusta** (1548–1572), ostatniego władcy z dynastii Jagiellonów, w latach 60. XVI wieku Polska i Litwa uwikłały się w wyczerpującą wojnę z Moskwą o panowanie nad **Inflantami**. Do konfliktu włączyły się także państwa skandynawskie: Dania i Szwecja.

Wojna o panowanie nad Inflantami skłoniła Zygmunta Augusta do stworzenia pierwszej w dziejach Polski **marynarki wojennej**. Nad jej organizacją miała czuwać powołana w 1568 roku Komisja Morska, którą król wyposażył w znaczne fundusze. Do jej zadań należało m.in. rozliczanie kapitanów okrętów oraz czuwanie nad dyscypliną wśród załóg, a także opracowywanie planów rozbudowy polskiej floty. Niestety, zarówno Komisja Morska, jak i polska marynarka po śmierci Zygmunta Augusta uległy likwidacji.

Wojna o Inflanty zapoczątkowała ciąg kolejnych wojen (trwających aż do początku XVIII wieku), które

nazywamy **konfliktem o dominację nad Morzem Bałtyckim**. Uczestniczyły w nim przede wszystkim Szwecja, Dania, Rosja oraz Polska z Litwą. Głównym celem wszystkich stron było uzyskanie kontroli nad dochodowym handlem i żeglugą bałtycką.

W latach 60. XVI wieku największe sukcesy w wojnie o Inflanty odniósł car Rosji Iwan IV Groźny, zagrażając coraz bardziej terytorium Litwy. Wywoływało to rosnący niepokój w Wielkim Księstwie Litewskim. Pogłębiało też przekonanie, że bez wsparcia ze strony polskiej Litwie nie uda się powstrzymać moskiewskiego zagrożenia. Dlatego też coraz większą popularnością zaczęła się cieszyć idea jeszcze ściślejszego zjednoczenia Korony Polskiej z Wielkim Księstwem Litewskim.

Inflanty – kraina historyczna nad Zatoką Ryską i Zatoką Fińską; obejmowała tereny dzisiejszej Łotwy i Estonii.

WARTO WIEDZIEĆ

Ostatni książęta mazowieccy – bracia: Stanisław (zm. 1524) i Janusz (zm. 1526) – zmarli w wieku dwudziestu kilku lat. Ponieważ bracia byli młodzi, rośli i silni, a śmierć obu nastąpiła nagle, wkrótce zaczęły krążyć plotki o tym, że zostali otruci. O zbrodnię oskarżano m.in. córkę zamożnego szlachcica mazowieckiego, pragnącą zemsty za nieodwzajemnioną miłość. Podejrzewano też żonę króla Zygmunta Starego, Bonę, która ponoć chciała uzyskać Mazowsze dla swego młodzieńczego syna, Zygmunta Augusta. Wkrótce Zygmunt Stary nakazał przeprowadzenie w tej sprawie wnikliwego śledztwa. Jego wynik brzmiał: bracia „nie sztuką ani sprawą ludzką, lecz z woli Pana Wszechmogącego z tego świata zesłi”.

► Pieczęć książąt mazowieckich Janusza i Stanisława.

◄ Płyta nagrobna ostatnich książąt mazowieckich w archikatedrze św. Jana Chrzciciela w Warszawie, XVI wiek. Nagrobek z czerwonego marmuru ufundowała siostra Stanisława i Janusza – księżniczka Anna Mazowiecka.

ZAPAMIĘTAJ

- W XVI wieku Koroną Polską i Wielkim Księstwem Litewskim zarządzili władcy z dynastii Jagiellonów.
- Zagrożeniem dla granic Litwy były wówczas długoletnie wojny z Wielkim Księstwem Moskiewskim.
- W 1525 roku po przegranej przez zakon wojnie wielki mistrz złożył hołd polskiemu królowi,

a państwo zakonne zostało przekształcone w Prusy Książęce – świeckie księstwo będące lennem Polski.

- Za rządów ostatniego Jagiellona – Zygmunta Augusta – rozpoczął się konflikt o dominację w basenie Morza Bałtyckiego (wojna o Inflanty), w który, oprócz Polski i Litwy, były zaangażowane Moskwa, Szwecja i Dania.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów stosunki Polski z państwem carów.
2. Wymień dwa skutki hołdu pruskiego.
3. Przedstaw znaczenie, jakie miała dla Polski wojna o Inflanty. Jakimi środkami się posługiwano, aby ją wygrać?

8

Kształtowanie się demokracji szlacheckiej

■ Przypomnij sobie, w jaki sposób doszło do powstania warstwy zwanej szlachtą. Czym szlachta różniła się od pozostałych grup społecznych?

Konstytucja nihil novi

Już w drugiej połowie XV wieku powstało ogólnokrajowe przedstawicielstwo szlachty, tzw. **sejm walny**, składający się z **króla** oraz **dwóch izb** – **senatu** i **izby poselskiej**. Do określenia jego pozycji w państwie doszło jednak dopiero u schyłku panowania Aleksandra Jagiellończyka dzięki uchwaleniu w **1505 roku konstytucji nihil novi** (łac., „nic nowego”). Na jej

mocy król nie mógł odtąd bez zgody senatu i izby poselskiej ustanawiać żadnych nowych praw. Mógł jedynie zwoływać sejmy oraz wносить projekty ustaw.

konstytucja – dziś akt prawny określający ustrój i strukturę państwa; w Polsce XVI–XVIII wieku była to pojedyncza ustawa.

■ Obrady sejmiku

Sejmy zwoływano w Polsce zdecydowanie częściej niż w innych krajach Europy. Wedle zasady ustalonej w latach 70. XVI wieku izby powinny obradować raz na dwa lata przez sześć tygodni. W razie nagłej potrzeby (np. w obliczu wojny) gromadziły się częściej. Najczęściej sejmy odbywały się w miesiącach późnojesiennych, zimowych lub wczesnowiosennych (by szlachta nie odciągać latem od żniw w jej majątkach), kiedy dzień jest z reguły krótki. Według obyczaju można było obradować tylko przy świetle dziennym. Próby wnoszenia świec na salę obrad wywoływały gromkie protesty. Za panowania dwóch ostatnich Jagiellonów sejmy najczęściej zbierały się w Piotrkowie, Krakowie i Lublinie, a także w Warszawie. W drugiej połowie XVI wieku miejscem obrad była przede wszystkim Warszawa, leżąca w centrum Rzeczypospolitej. Od XVII wieku co trzeci sejm miał odbywać się na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego – najczęściej zbierał się w Grodnie (dzisiejsza Białoruś).

▲ **Zapis głosowania (tzw. kreskowanie) na posłów na sejmiku, XVII wiek.**

■ Dowiedz się, w jaki sposób dzisiaj są wybierani posłowie do polskiego sejmiku.

Jak obradował sejm?

KRÓL

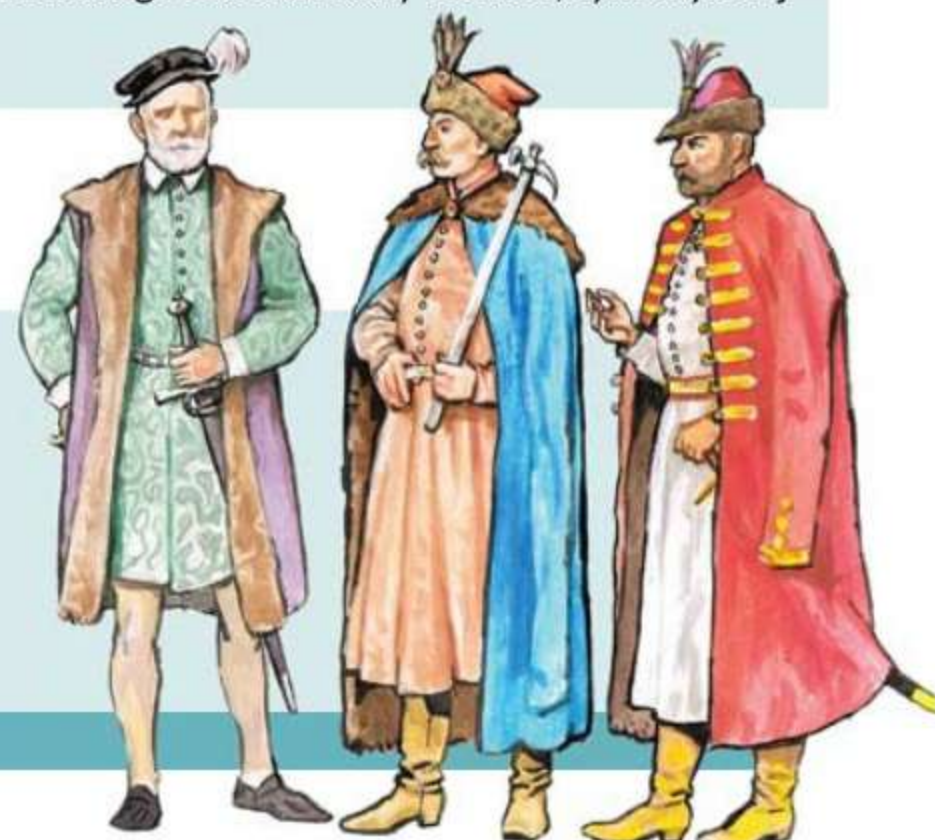
Obrady sejmu zwoływał monarcha. Rozpoczynano je od uroczystego nabożeństwa odprawianego w pobliskim kościele. Następnie posłowie i senatorowie przechodzili do siedziby królewskiej (w Krakowie na Wawel, w Warszawie do Zamku Królewskiego), by tam spotkać się w sali senatu i uroczyście powitać króla. Swoją szacunek dla monarchy okazali ceremonialnym ucałowaniem go w rękę. Potem posłowie udawali się do izby poselskiej, zaś monarcha obradował razem z senatorami. Izby konsultowały się tylko w najważniejszych sprawach. Pod koniec obrad wszyscy ponownie spotykali się w sali senatorskiej w celu przegłosowywania uchwał, czyli sejmowych konstytucji. Następnie udawali się na nabożeństwo, podczas którego śpiewano hymn dziękczynny – *Te Deum*.

DWIE IZBY – SENAT I IZBA POSELSKA

Senatorowie. Senat wywodził się z dawnej rady królewskiej. Zasiadały w nim dwie grupy: senatorowie duchowni (czyli arcybiskupi oraz biskupi rzymskokatolicki) i mianowani przez króla senatorowie świeccy (królewscy ministrowie: kanclerz, podkanclerzy, marszałek wielki, marszałek nadworny, podskarbi, a także najwyżsi urzędnicy szlacheccy – wojewodowie i kasztelani). Im bliżej tronu królewskiego zasiadał dany senator, tym szybciej zabierał głos i tym bardziej był ceniony.

Posłowie. W izbie poselskiej zasiadali wybierani przez lokalne sejmiki ziemskie posłowie (z reguły sejmik wybierał dwóch, lecz mogło ich być więcej). Nad porządkiem obrad czuwał obierany na każdym sejmie marszałek. Była to nader trudna funkcja m.in. z powodu panującego w izbie poselskiej hałasu. Na skutek przekrzykiwania posłów marszałek sam tracił niekiedy głos i siły. W zaprowadzaniu porządku miała mu pomagać tzw. laska marszałkowska – do dziś używana przez marszałków w sejmie.

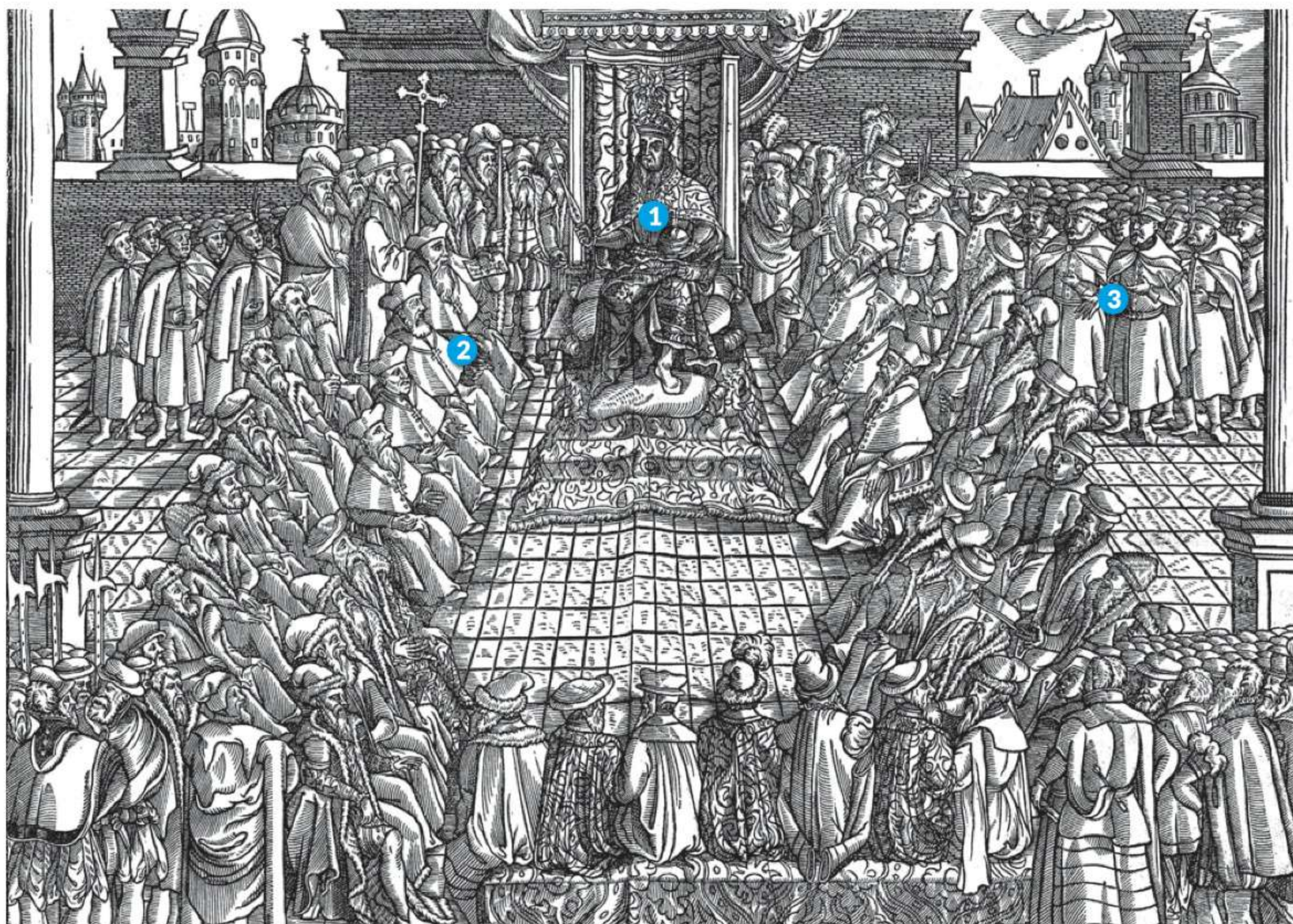

Sejmiki ziemskie. Były to zjazdy szlachty z terenu danej ziemi bądź województwa. Mógł w nich uczestniczyć każdy szlachcic osiadły w danej ziemi. Na sejmikach obradowano o sprawach ważnych dla danego regionu i wybierano posłów na sejm walny.

Wynagrodzenie posłów.

Posłowie na czas trwania sejmu otrzymywali diety (po staropolsku *strawne*). Wypłacano je najpierw ze skarbu królewskiego, od końca XVI wieku zaś z kas sejmików ziemskich. Senatorowie, którzy byli z reguły zamożnymi magnatami, pozostawali na własnym utrzymaniu.

▲ Obrady sejmu za czasów Zygmunta Augusta, rycina z 1570 roku. Pośrodku na tronie siedzi król (1), na krzesłach wokół siedzą senatorowie (2), za ich plecami stoją posłowie (3).

Dyskutowane przez senatorów i posłów projekty nie były uchwalane (jak dziś) większością głosów; do ich przyjęcia potrzebna była **jednomyślna zgoda wszystkich**. W przypadku jej braku król starał się proponować takie rozwiązania, które pozwalały na osiągnięcie kompromisu i uzyskanie zgody wszystkich uczestników sejmu. W rzeczywistości sprzeciwiająca się mniejszość często musiała ustąpić pod wpływem autorytetu królewskiego.

Konstytucja nihil novi stanowiła jedną z podstaw ustroju państwa. Odtąd o jego losach oprócz króla już na trwałe miał współdecydować szlachecki sejm. Szlachecki – bowiem pozostałe stany społeczne, tj. mieszczaństwo i chłopstwo, nie miały prawa w nim zasiadać (aż do schyłku XVIII wieku). Co więcej, stopniowo (od przełomu XV i XVI wieku) na mocy

królewskich przywilejów i uchwał sejmowych mieszczaństwo było pozbawiane prawa sprawowania wyższych urzędów kościelnych, państwowych, a nawet posiadania majątków ziemskich. Prawa te przysługiwały wyłącznie szlachcie. Ona też miała głównie dźwigać ciężar obrony państwa, czyli uczestniczyć w **pospolitym ruszeniu**. Obowiązek ten spoczywał, pod karą utraty majątku, na każdym dorosłym szlachcicu. Dlatego też od XVI wieku warunkiem zwołania przez władzę pospolitego ruszenia, a także nałożenia nowych podatków była akceptacja sejmu.

pospolite ruszenie – ogół szlachty powoływanej do służby wojskowej w czasie konfliktów zbrojnych.

Szlachta i jej państwo – demokracja szlachecka

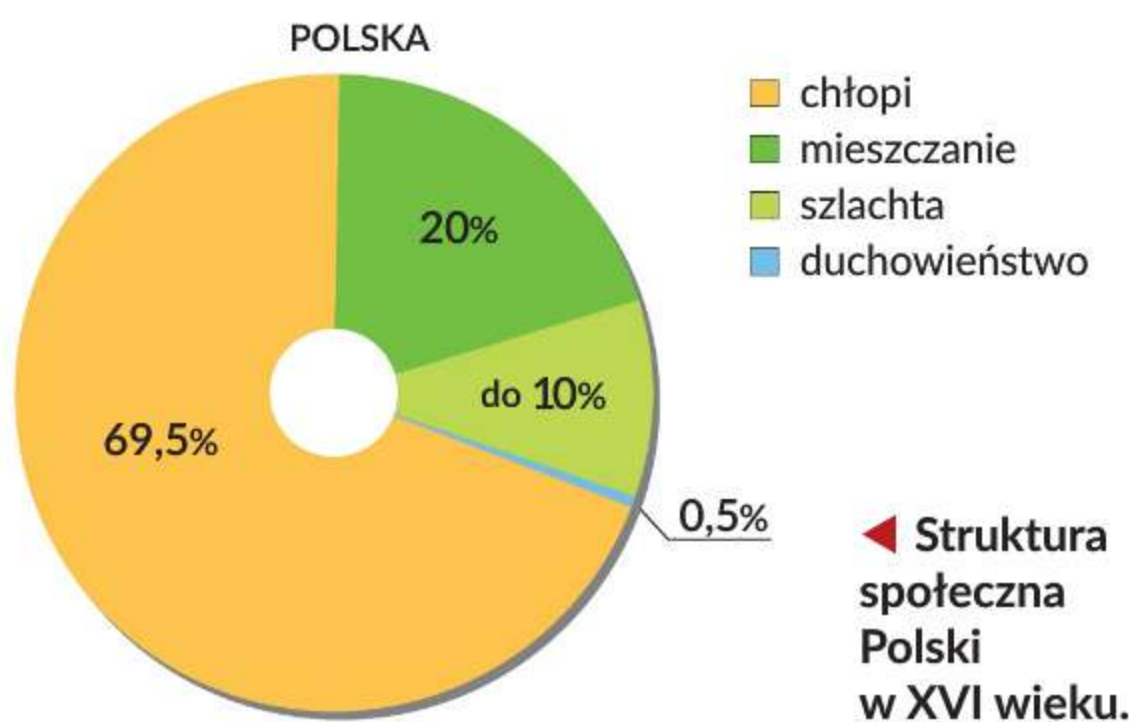
Każdy szlachcic, który przybył na sejmik ziemski i uczestniczył w wybieraniu posła, miał wpływ na losy państwa i jego politykę. Poseł z kolei na sejmie walnym współuczestniczył w uchwalaniu ustaw, czyli sejmowych konstytucji. I to niezależnie od tego, czy był możnowładcą, czyli **magnatem**, posiadającym setki wsi, a czasem nawet prywatne miasta, czy średnim szlachcicem – właścicielem kilku wsi, czy też przedstawicielem **szlachty zagrodowej**, której niewielkie majątki przypominały chłopskie zagrody, czy nawet **ubogiej szlachty (gołoty)**, nieposiadającej własnego majątku ziemskiego. Każdy szlachcic był dumny z przynależności do uprzywilejowanego politycznie stanu. Z dumą nazywał także swe państwo na wzór starożytnej republiki rzymskiej **Rzecząpospolitą** (łac. *res publica*), tj. rzeczą wspólną wszystkich obywateli.

Jednak pełnoprawnymi obywatelami byli członkowie stanu szlacheckiego. Dlatego też niektórzy historycy nazywają ustrój Rzeczypospolitej w XVI wieku **demokracją szlachecką**, a państwo polsko-litewskie aż do epoki rozbiorów – **Rzecząpospolitą szlachecką**.

Co za demokracja?

Jakkolwiek ustrój polityczny dawnej Rzeczypospolitej z dzisiejszej perspektywy wydaje się wysoce niesprawiedliwy dla większości jej nieszlacheckich mieszkańców, trzeba na to spojrzeć z ówczesnego punktu widzenia. Po pierwsze, w prawie wszystkich krajach Europy w tym okresie (XVI–XVIII wiek)

magnateria, magnaci – najwyższa, najbogatsza warstwa szlachty w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku.

najliczniejsza grupa społeczna – chłopstwo – była pozbawiona praw politycznych, a w ogólnokrajowych parlamentach zasiadały z reguły szlachta, wyższe duchowieństwo i co najwyżej mieszczaństwo. Po drugie, szlachta, czyli stan pełnoprawnych obywateli, w Rzeczypospolitej była nader liczna, stanowiła prawie 10% całego społeczeństwa, podczas gdy w innych krajach było to z reguły niewiele ponad 1%. Po trzecie, wielu monarchów w Europie od schyłku wieku XVI do wieku XVIII zwoływało ogólnokrajowy parlament rzadko lub nie zwoływało go wcale – aby stanowić prawa i nakładać podatki bez zgody poddanych. Rzeczpospolita szlachecka, obok nowożytnej Anglii, pozostawała państwem, w którym parlament odgrywał największą rolę w życiu politycznym.

ZAPAMIĘTAJ

- W XVI wieku ukształtował się ustrój Rzeczypospolitej szlacheckiej.
- Na mocy konstytucji nihil novi z 1505 roku król nie mógł stanowić praw bez zgody sejmu.
- Sejm był najwyższą władzą w Rzeczypospolitej. W jego obradach brali udział król i dwie izby: senat i izba poselska.

PYTANIA I POLECENIA

1. Podaj dwa przykłady uzasadniające tezę, że szlachta była warstwą dominującą w państwie.
2. Napisz plan dnia szlachcica, który będzie brał udział w pierwszym dniu obrad sejmu.
3. Wymień prawa i obowiązki szlachty.
4. Przypomnij sobie, w jaki sposób zostawało się członkiem izby poselskiej, a w jaki – członkiem senatu.

9

Powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów

■ Przypomnij sobie, w jakich okolicznościach doszło do zawarcia unii personalnej Polski z Litwą.

▲ Herby Korony i Litwy na arrasie (tkaninie dekoracyjnej) ze zbiorów Zygmunta Augusta, 1555 rok. Pomiędzy herbem Polski (biały orzeł w koronie – z lewej strony) a herbem Litwy zwanym Pogonią (jeździec na koniu z mieczem i tarczą) widnieje postać rzymskiej bogini Cerery – patronki pokoju, dobrobytu i obfitości.

Unia lubelska

Na początku lat 60. XVI wieku w Koronie Polskiej i Wielkim Księstwie Litewskim coraz popularniejszy stawał się postulat zawarcia pomiędzy oboma państwami związku silniejszego niż dotychczasowa unia personalna. Powodów było kilka.

Po pierwsze, **wojna w Inflantach** (zob. s. 51) przedłużała się i pochłaniała większe koszty, niż początkowo przewidywano. W tej sytuacji Zygmunt August był coraz bardziej uzależniony od podatków na cele wojenne. Ich uchwalenie zaś wymagało zgody sejmiku, w którym dominowali zwolennicy ściślejszego związku państwowego Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Po drugie, król wsłuchiwał się w głosy niezadowolonej z przebiegu wojny szlachty – zarówno

polskiej, jak i litewskiej – która chciała przez połączenie sił **wzmocnić pozycję Polski i Litwy** na arenie międzynarodowej.

Po trzecie, **szlachta litewska pragnęła uzyskać przywileje i wpływy** podobne do tych, które miała szlachta polska, i tym samym umocnić się wobec wszechwładnych na Litwie magnatów. Ściślejsze połączenie obu państw miało pomóc w spełnieniu tych ambicji.

Ważną rolę w zawarciu ściślejszej unii odegrały także **osobiste problemy Zygmunta Augusta**. Król mimo trzech małżeństw, w tym z piękną Barbarą Radziwiłłówną, nie doczekał się potomka i następcy tronu. Monarcha, wobec wizji **wygaśnięcia męskiej linii Jagiellonów**, obawiał się kompletnego rozpadu luźnego związku Korony i Litwy.

▲ Rzeczpospolita Obojga Narodów po unii lubelskiej.

Najważniejsze postanowienia unii lubelskiej z 1569 roku

Władzę państwa: króla Polski i wielkiego księcia Litwy miała odtąd na wspólnych zjazdach wybierać razem szlachta polska i litewska.

Sejmy walne miano zwoływać wspólne dla Korony i Litwy.

Postanowiono prowadzić wspólną dla obu państw politykę zagraniczną oraz ustanowiono wspólną walutę.

Szlachta polska i litewska mogła bez ograniczeń osiedlać się i nabywać ziemię na terenach Korony i Litwy.

Osobne miały pozostać wojsko (tzw. wojsko koronne i wojsko litewskie), urzędy (takie jak kanclerz, hetman i marszałek), sądy oraz skarby państwowe.

Troski te podzielała również duża część jego poddanych w obu krajach. W tej sytuacji ostatni z Jagiellonów postanowił zwołać do Lublina sejm, na który zaproszono również delegację litewską.

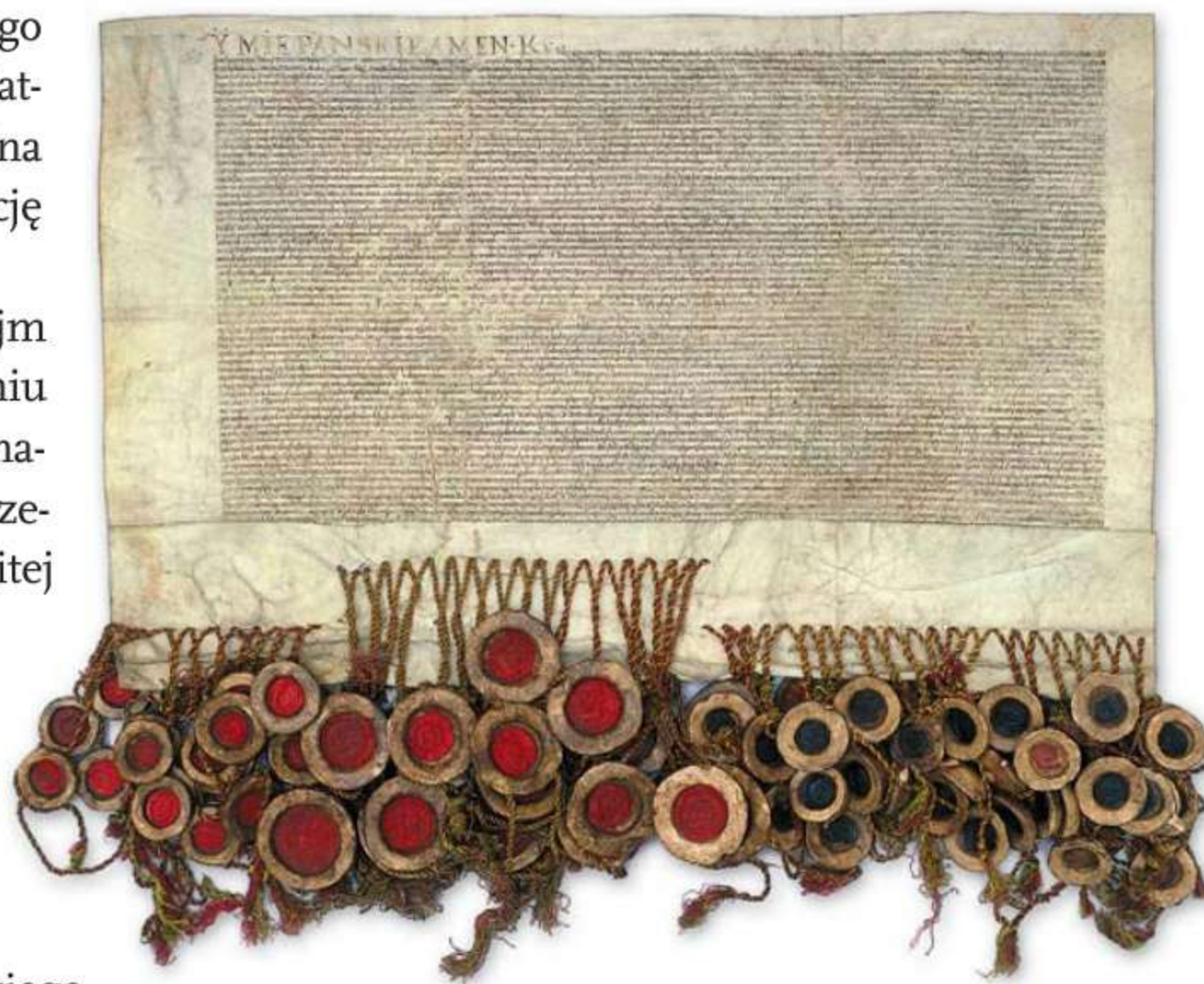
Obradujący w Lublinie w 1569 roku sejm należał do najdłuższych (trwał około siedmiu miesięcy). Obfitował w nieoczekiwane, dramatyczne zwroty wydarzeń i był najbardziej brzeźmienny w skutki w dziejach Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Początkowo doszło do rozpaczliwych protestów, a nawet potajemnego wyjazdu z Lublina magnatów litewskich. Aby złamać ich opór, Zygmunt August postanowił **włączyć do Korony** wchodzące do tej pory w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego **wschodnie tereny Ukrainy** (wraz z Kijowem), a także graniczące z Mazowszem **Podlasie**. Krok ten ostatecznie przekonał niechętną unii część magnaterii litewskiej. **W lipcu 1569 roku** doszło do uchwalenia **nowej unii między Koroną Polską a Wielkim Księstwem Litewskim**.

Miała ona charakter **unii realnej**. Tworzyła wspólne dla obu państw najważniejsze instytucje oraz ustalała wspólną politykę w wielu podstawowych kwestiach. Unia lubelska z 1569 roku to jedno z najważniejszych wydarzeń w nowożytnych dziejach Polski i Litwy. Utworzone wtedy państwo nazywamy **Rzeczpospolitą Obojga Narodów**. Przetrwało ono ponad dwieście lat – aż do schyłku XVIII wieku.

► Zygmunt August i Barbara Radziwiłłówna.

Zygmunt August był trzykrotnie żonaty. Miłością jego życia była druga żona, Barbara Radziwiłłówna, z możnowładczej rodziny litewskiej. Krótkie małżeństwo przerwała choroba i śmierć Barbary. Osobista tragedia Zygmunta Augusta – brak potomstwa, które mogłoby kontynuować rządę dynastii Jagiellonów – była również problemem dla całego państwa. Spodziewając się bezpotomnej śmierci, król przeniósł swe dziedziczne prawa do tronu litewskiego na Królestwo Polskie.

▲ **Akt unii lubelskiej, 1 lipca 1569 roku.** Zwróć uwagę, że dla podkreślenia wagi unii dokument został opatrzony pieczęciami wszystkich obecnych senatorów. Pergamin ten jest jednym z największych skarbów kultury staropolskiej. Czytamy w nim m.in. „Iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest [...] jedna spólna Rzeczpospolita [...]”.

TEKSTY

Dwie współczesne opinie na temat unii lubelskiej – historyka polskiego (1) i litewskiego (2)

(1) Unia polsko-litewska bowiem w kształcie, jaki nadano jej ostatecznie w Lublinie, stanowiła kompromis zapewniający stabilność politycznego związku w interesie obojga narodów, a gwarantujący jednocześnie samodzielność wewnętrzną Wielkiego Księstwa w ramach wielonarodowościowej Rzeczypospolitej. [...] Unia lubelska była dziełem wybitnym, bo określiła na kilka wieków dalszy rozwój Europy środkowo-wschodniej. Świadczyła ona dowodnie o atrakcyjności polskiego wzorca polityczno-kulturalnego dla szlachty litewskiej i ruskiej. Napisało – słusznie chyba – że ekspansja terytorialna Polski posuwała się równolegle do rozwoju swobód szlacheckich, w minimalnym tylko stopniu wspierana siłą.

J. Bardach, *Krew i Lublin: z problemów unii polsko-litewskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 1969, nr 3(76).

(2) Z punktu widzenia prawa unia lubelska była umową międzynarodową, podpisaną przez dwa państwa, posiadające jedynie wspólnego władcę, który był królem jednego z nich, a wielkim księciem drugiego. Sejmy obu państw zawarły umowę, którą zatwierdził wspólny władca. Formalnie rzecz ujmując, wydawałoby się, że unia lubelska była dobrowolnie zawartą umową międzypaństwową. Realnie był to akt częściowego podporządkowania Wielkiego Księstwa Litewskiego Polsce. Państwo litewskie, zawierając unię, było zmuszone pójść na ustępstwa, które ograniczyły [jego] suwerenność. [...] Dla przykładu, władca miał być wybrany na wspólnym sejmie, ale sprawowanym w Polsce, i koronowany także tam, w Krakowie, a osobne uroczystości dla Wielkiego Księstwa Litewskiego nie były przewidziane.

Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, przekł. P. Grablunas, J. Niewulis-Grablunas, J. Prusinowska, R. Witkowski, Warszawa 2007.

1. Dla autora tekstu (1) unia stanowiła kompromis. Podaj określenia, jakimi charakteryzuje ją autor fragmentu (2), gdy pisze o jej realnym znaczeniu.
2. Powiedz, jakie aspekty unii między dwoma narodami są ważne dla autora tekstu (1), jakie – dla autora tekstu (2).
3. Litewski historyk pisze, że uroczystości koronacyjne były przewidziane tylko na terytorium Królestwa Polskiego. Jak sądzisz, o czym to świadczy?

ZAPAMIĘTAJ

- W 1569 roku zawarto na sejmie w Lublinie unię realną Polski z Litwą.
- Na jej mocy powstała Rzeczpospolita Obojga Narodów – z jednym monarchą i wspólnym sejmem. Wspólna miała być także polityka zagraniczna.
- Rzeczpospolita Obojga Narodów przetrwała do końca XVIII wieku.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż okoliczności, które skłoniły szlachtę polską i litewską do działań mających na celu utworzenie jednego państwa.
2. Na przykładzie unii lubelskiej wyjaśnij pojęcie unii realnej.
3. Przedstaw korzyści i wady połączenia Polski i Litwy w Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

10

Rzeczpospolita monarchią elekcyjną

■ Przypomnij sobie postanowienia unii lubelskiej w kwestii obsadzania tronu w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Wolne elekcje

Bezpomnna śmierć Zygmunta Augusta w 1572 roku zapoczątkowała tzw. okres bezkrólewia. Trwał on ponad półtora roku i był wypełniony gorącymi debatami dotyczącymi tego, w jaki sposób dokonać wyboru następnego króla. Ostatecznie w roku 1573 postanowiono, aby **kolejni władcy byli wybierani przez ogół**

szlachty spośród różnych zgłoszonych kandydatów. Ten sposób obierania monarchy nazywano **wolną elekcją**. Wyboru miano dokonywać na specjalnym **sejmie elekcyjnym**. Mógł na niego przybyć każdy szlachcic, a nie tylko (jak na sejm walny) posłowie wybrani przez sejmiki.

▲ **Widok pola elekcyjnego na Woli pod Warszawą, obraz z XVII wieku.** Sejmy elekcyjne odbywały się z reguły pod Warszawą, najczęściej na terenie wsi Wola (dzisiejszej dzielnicy Warszawy). Pod gołym niebem na krzesłach zasiadali senatorowie (1), za ich plecami ustawiali się wedle województw posłowie (2). W razie niepogody senatorowie mogli się schronić w tzw. szopie senatorskiej (3), wzniesionej z drewna specjalnie na sejm elekcyjny. Po wysłuchaniu mów przedstawicieli wszystkich kandydatów do korony senatorowie wskazywali na ich zdaniem najbardziej odpowiedniego i zwracali się do szlacheckich wyborców z prośbą o akceptację. Jeśli odpowiedź była pozytywna, wynik elekcji ogłaszał prymas, przewodniczący obradom senatu.

Sejmy elekcyjne miały się odbywać w pobliżu Warszawy, która leżała w centrum Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dlatego najłatwiej było tutaj dotrzeć szlachcie zarówno polskiej, jak i litewskiej. Czas bezkrólewia po śmierci ostatniego Jagiellona okazał się dla szlachty dobrą szkołą dojrzałości politycznej. Wypracowane wtedy zasady postępowania obowiązywały aż do ostatniej wolnej elekcji w XVIII wieku.

Postanowiono, że głowę państwa w okresie bezkrólewia będzie zastępować najwyższy dostojnik Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej, czyli **prymas**. Rodziło to jednak możliwość zapewnienia przewagi katolików w państwie. Aby temu zapobiec, szlachta innych wyznań (czyli różnowiercza, jak ją po staropolsku nazywano) w 1573 roku doprowadziła do uchwalenia zasady **tolerancji religijnej** (zob. s. 72).

W trwającej wiele miesięcy kampanii wyborczej największe poparcie wśród szlacheckich wyborców zdobyli kandydaci wywodzący się z najsilniejszych wówczas dynastii w Europie: francuskich Walezjuszków, austriackich Habsburgów i rosyjskich Rurkowiczów. W końcu, dzięki zręcznie składanym obietnicom wyborczym oraz dużym pieniądзом przeznaczonym na wyborczą **propagandę** przez francuskiego kandydata, szlachta zdecydowała się wybrać na polski tron Henryka z rodu Walezjuszków.

prymas – tytuł arcybiskupa, który jest zwierzchnikiem Kościoła katolickiego w kraju (lub jego regionie). W Polsce tytuł ten wprowadzono w 1418 roku; przysługuje on arcybiskupom gnieźnieńskim. Dziś ma charakter jedynie honorowy (nie wiąże się np. z dodatkową władzą).

Artykuły henrykowskie

Wybór uzależniono jednak od zaprzysiężenia przez Henryka uchwalonych na sejmie elekcyjnym **zasad ustrojowych**. Miały one być odtąd podpisywane podczas koronacji przez każdego nowo obranego króla. Od imienia Henryka, któremu poselstwo polskie w Paryżu przedstawiło odnośne zapisy, nazwano je **artykułami henrykowskimi**.

◀ **Henryk Walezy, portret z XVI wieku.** W momencie wyboru na króla Polski miał zaledwie 22 lata. W Polsce nie czuł się dobrze, bardziej cenił sobie francuski dziedziczny tron niż elekcyjną koronę polską. Po powrocie do Francji okazał się niezdecydowanym i słabym władcą.

Najważniejsze postanowienia artykułów henrykowskich

Władca nie może naruszyć zasady wolnej elekcji, tj. wprowadzać zasady dziedziczności tronu, np. poprzez wyznaczenie następcy lub doprowadzenie do jego elekcji za swego życia.

Król ma przestrzegać uchwalonych w 1573 roku zasad tolerancji religijnej, aby zapewnić pokój w państwie.

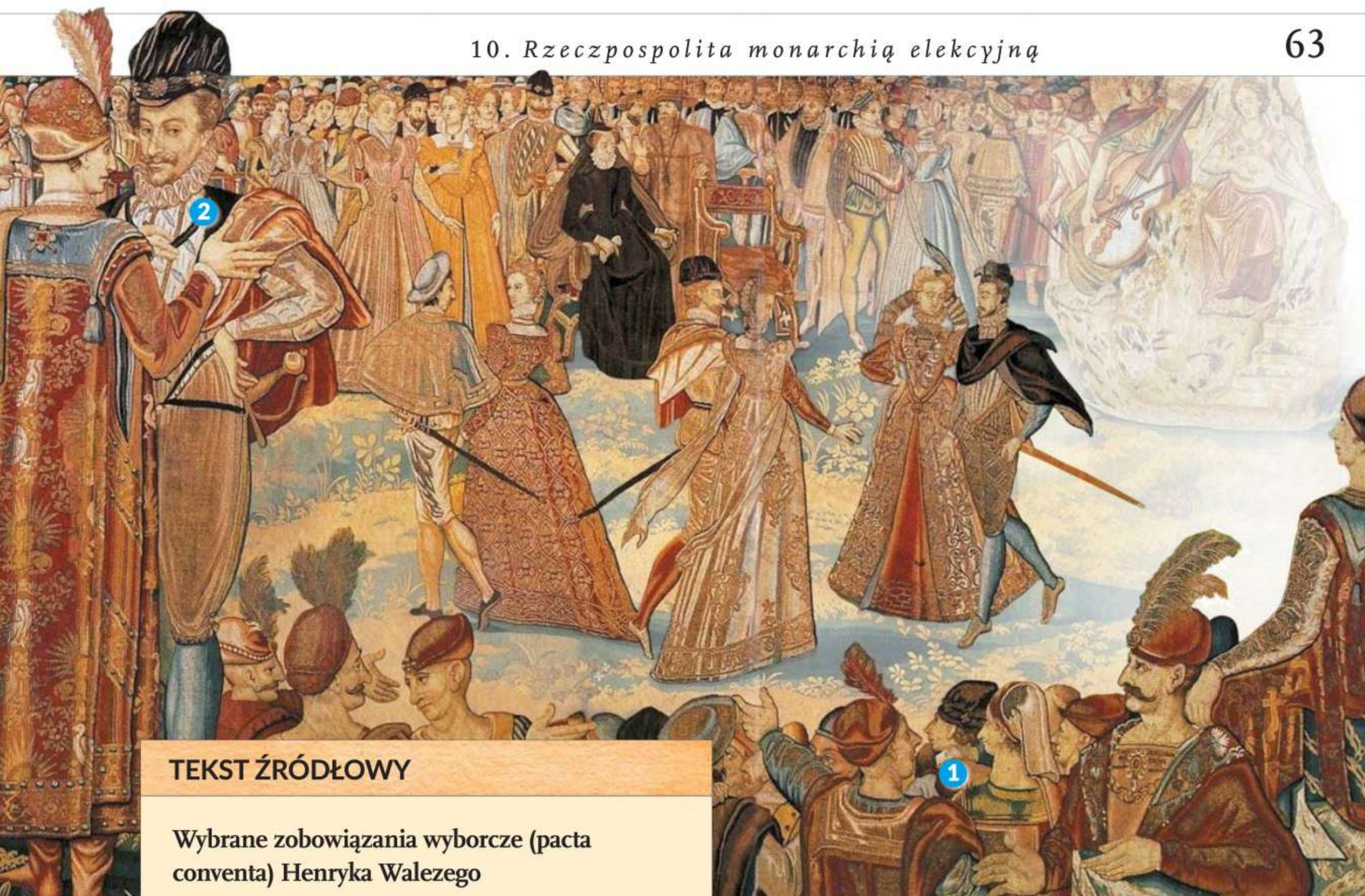
W sprawach polityki wewnętrznej, zagranicznej, a także wojny król nie może decydować bez zgody sejmu.

Władca powinien zwoływać sejm walny co dwa lata na okres sześciu tygodni, a częściej w przypadku nadzwyczajnej potrzeby (np. wojny).

W razie naruszenia podstawowych praw i przywilejów szlachta ma prawo wypowiedzenia monarsze posłuszeństwa.

Pacta conventa, czyli zobowiązania wyborcze

Oprócz tzw. artykułów henrykowskich Henryk Walezy przyjął uroczyste własne zobowiązania wobec Rzeczypospolitej na podstawie swych obietnic wyborczych (zob. tekst źródłowy). Podobnie w przyszłości mieli czynić inni królowie elekcyjni. Inaczej niż artykuły henrykowskie, które były niezmiennie, zobowiązania te układano każdorazowo dla obranego władcy. Nazywano je **pacta conventa** (łac., „warunki uzgodnione”). Ich treść odzwierciedlała program wybranego króla w dziedzinie polityki, gospodarki i kultury. Król musiał je zaprzysiąc w momencie koronacji, a później był rozliczany z ich realizacji podczas posiedzeń sejmów. Uprawnienia władców elekcyjnych były z reguły bardziej ograniczane na rzecz sejmu niż prawa władców w monarchiach dziedzicznych, których więcej było w Europie nowożytnej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Wybrane zobowiązania wyborcze (*pacta conventa*) Henryka Walezego

Aby były pewne pakta między Koroną Polską a Królestwem Francuskim [...].

Aby król do Korony z państw swych [posiadłości we Francji] powinien był wnaszać [wypłacać] na każdy rok czterokroć sto tysięcy i pięćdziesiąt tysięcy złotych.

Aby wszystkie długi królewskie i Rzplitej [Rzeczypospolitej] popłacił [...].

Aby Akademię Krakowską restaurował [odnowił] i ludzie uczone w niej kosztem swym chował [utrzymywał].

Aby przynajmniej sto szlachciców polskich kosztem swym w akademii paryskiej wychowywał.

Ustrój Polski w XVI–XVIII wieku,
oprac. W. Szczygielski, Warszawa 1960.

1. Co na temat sytuacji Rzeczypospolitej można wyczytać z fragmentu zobowiązań wyborczych Henryka Walezego?
2. Powiedz, co i dlaczego było wówczas ważne dla Polaków.

▲ Bal wydany w Paryżu w 1573 roku na cześć poselstwa polskiego (1) przybyłego z wieściami o wyborze Henryka Walezego (2) na króla, ozdobna tkanina z ok. 1580 roku.

Krótkie rządy Henryka Walezego

Rządy Henryka Walezego (1573–1574) w Polsce, ku zaskoczeniu wszystkich, trwały tylko cztery miesiące. Nowy król wkrótce po otrzymaniu wiadomości o śmierci swego starszego brata, króla Francji, potajemnie opuścił Polskę, aby objąć dziedziczny tron Francji. Oburzona szlachta ogłosiła kolejne bezkrólewie i przystąpiła do nowej elekcji. Jej zwycięzcą okazał się książę węgierskiego Siedmiogrodu Stefan Batory. Oficjalnie na tron szlachta wybrała co prawda Annę Jagiellonkę, siostrę zmarłego Zygmunta Augusta, następnie jednak ofiarowała jej rękę Batoru, który pospiesznie przybył do Polski i został uroczystie koronowany w Krakowie.

Stefan Batory – „król niemalowany”

Stefan Batory jako król Polski (1576–1586) okazał się mądrym monarchą i wybitnym wodzem. Mawiał, że chce być władcą naprawdę rządzącym, a nie tylko „królem malowanym”. Przeprowadził ważne reformy wojskowe – m.in. utworzył oddziały tzw. **piechoty wybranieckiej**. Składała się ona z wybranych do służby wojennej chłopów z dóbr królewskich. W ciągu trzech lat wojny z Rosją o Inflanty zdołał on pobić wojska cara Iwana Groźnego. Dowodzone przez Batorego wojska polsko-litewskie zdobyły położone na terenie Rosji silne twierdze (Połock i Wielkie Łuki) oraz obległy potężnie umocniony Psków (zob. mapa). Dzięki tym kampaniom większość Inflant w 1582 roku znalazła się pod panowaniem polsko-litewskim.

Stefan Batory był też fundatorem **Akademii Wileńskiej** – drugiego po Akademii Krakowskiej uniwersytetu powstałego na ziemiach Rzeczypospolitej.

◀ **Stefan Batory**. Władca, znany z przywiązania do katolicyzmu, przestrzegał jednak zasad tolerancji religijnej – brał w opiekę protestantów i polskich Żydów. Ubrany w szlachecki strój węgierski, podobny do stroju noszonego również przez szlachtę polską.

◀ **Anna Jagiellonka**. Była siostrą Zygmunta Augusta. W wieku 53 lat wyszła za mąż za Stefana Batorego (młodsze od niej o dziesięć lat). Do wielkiej polityki się nie mieszała, ale była bardzo ceniona przez szlachtę jako ostatnia przedstawicielka rodu Jagiellonów.

▲ **Akademia Wileńska** (dziś Uniwersytet Wileński, w latach 1919–1939 Uniwersytet Stefana Batorego) została ufundowana przez Batorego w 1578 roku. Powstała z przekształcenia w szkołę wyższą kolegium prowadzonego przez jezuitów, stąd też jej główne budynki stały obok jezuickiego kościoła św. Jana Chrzciciela i św. Jana Apostoła i Ewangelisty.

WARTO WIEDZIEĆ

Oto fragmenty propagandowego wierszyka napisanego z okazji elekcji w 1573 roku, krytykującego kandydata z Rzeszy i popierającego kandydaturę rosyjską (moskiewską) syna cara Iwana Groźnego.

Niemiec:

[...] To harde plemię,
[...] Chce tu królować,
Polskę zhołdować [...]

Moskwicin:

[...] Stąd się zda srogi,
Ale bez trwogi [...]
Daj go nam Panie:
Nierząd ustanie [...].

1. Omów, jak autor wiersza zachęca do wyboru na króla Polski carskiego syna.

◀ **Iwan IV Groźny**. Jako pierwszy władca w historii Rosji przybrał tytuł cara Wszechrusi. Pochodził z dynastii Rurykowiczów. Reformował i usprawniał państwo rosyjskie, nie cofając się jednak przed okrucieństwem wobec poddanych. Prowadził wiele wojen (m.in. z Rzeczpospolitą).

▲ Kampanie wojenne Stefana Batorego w czasie wojny inflanckiej.

ZAPAMIĘTAJ

- Po śmierci Zygmunta Augusta i wygaśnięciu męskiej linii dynastii Jagiellonów w 1572 roku w Rzeczypospolitej wprowadzono zasadę tzw. wolnej elekcji, która utrzymała się aż do schyłku XVIII wieku.
- Do udziału w wyborze nowego władcy miał prawo każdy szlachcic. Mógł zjawić się na tzw. sejmie elekcyjnym i oddać głos na wybranego przez siebie kandydata.
- Wybór króla szlachta uzależniała od zaprzysiężenia przez niego uchwalonych na sejmie elekcyjnym zasad ustrojowych zwanych artykułami henrykowskimi (od imienia pierwszego króla wybranego w wolnej elekcji – Henryka Walezego).
- Jednym z najwybitniejszych królów elekcyjnych Rzeczypospolitej był Stefan Batory. Dzięki zwycięskim kampaniom przeciw Rosji podporządkował Polsce i Litwie większość Inflant (1582).

PYTANIA I POLECENIA

- Opisz zasady obejmowania tronu w Polsce po śmierci Zygmunta Augusta.
- Przedstaw ograniczenia, jakie nakładała szlachta na nowo wybieranych władców.
- Na podstawie dokonań Stefana Batorego wykaż, że nie był on „królem malowanym”.
- Wskaż niebezpieczeństwa, które niósł dla Polski system wolnej elekcji.

Gospodarka Rzeczypospolitej w XVI wieku

■ Przypomnij sobie, jakie korzyści przyniósł Polsce pokój toruński z 1466 roku.

Polska i Litwa w XVI stuleciu przeżywały dynamiczny rozwój gospodarczy. W tym czasie zarówno w Rzeczypospolitej, jak i całej Europie zaczęła się zwiększać liczba ludności. Spowodowało to wzrost zapotrzebowania na żywność, a zwłaszcza na zboże, którego ceny raptownie wzrosły. Uprawa zbóż zaczęła przynosić coraz większe zyski jego producentom – głównie szlacheckim właścicielom majątków ziemskich.

Związki handlowe Rzeczypospolitej z Europą Zachodnią

W połowie XV wieku po przyłączeniu tzw. Prus Królewskich Polska zyskała bezpośredni dostęp do Morza Bałtyckiego. Powstała tym samym możliwość sprzedaży polskiego zboża drogą morską – przez Bałtyk do krajów Europy Zachodniej. Zboże, wraz z innymi towarami, spławiano Wisłą do Gdańska – największego wówczas portu oraz najbogatszego i najludniejszego miasta nie tylko w Koronie Polskiej, lecz również na całym wybrzeżu bałtyckim.

Kupcy gdańscy odgrywali z reguły rolę pośredników między przywożącymi tutaj zboże szlacheckimi producentami z Polski a kupcami holenderskimi, niemieckimi i angielskimi, którzy sprzedawali wyroby rzemiosła z Europy Zachodniej oraz towary z kolonii zamorskich. Na handlu tym bogaciły się również miasta położone wzdłuż szlaku wiślanego. Dzięki eksportowi zboża Polskę zwano „spichlerzem Europy”. W epoce wielkich odkryć geograficznych oraz ekspansji zamorskiej Europejczyków wzrosło także zapotrzebowanie na drewno i smołę, wykorzystywane m.in. do budowy statków. Z pokrytych puszciami terenów Litwy do portów bałtyckich sprowadzano rozmaite produkty leśne: smołę, drewno, skóry zwierzęce i miód pszczeli.

▲ **Dwór Artusa w Gdańsku.** Wybudowany w XIV wieku, w XV stuleciu odbudowany po pożarze, w XVI wieku otrzymał przepiękną renesansową fasadę – był miejscem spotkań kupców gdańskich oraz gości z zagranicy.

Prusy Królewskie lub Prusy Polskie – nazwa krainy historycznej przyłączonej do Polski na mocy pokoju toruńskiego z 1466 roku. Składały się na nią Pomorze Gdańskie, ziemia chełmińska oraz rejony Malborka i Elbląga. Prusy Królewskie były jednym z najbogatszych regionów Rzeczypospolitej – zawdzięczały to głównie znakomicie prowadzonemu przez tamtejsze mieszczaństwo handlowi lądowemu i morskemu.

► **Alegoria handlu gdańskiego, fragment malowidła umieszczonego na suficie gdańskiego ratusza, 1608 rok.** Tak malarz przedstawił grupę kupców przybywających do Gdańska z różnych krajów Europy i ziem Rzeczypospolitej. Pośrodku ilustracji postaci szlachcica polskiego (po lewej stronie, odzianego w delię, czyli długi płaszcz z rozciętymi rękawami – typową część ubioru szlachty polskiej) oraz kupca gdańskiego (odzianego w strój chętnie noszony w Gdańsku i na zachodzie Europy), którzy uściskiem dłoni przypieczętowują kontrakt handlowy.

■ Przyjrzyj się pozostałym grupom kupców i spróbuj określić, podczas jakich czynności ukazał ich malarz.

► **Życie gospodarcze na ziemiach polskich w XVI wieku.**

■ Na podstawie mapy powiedz, jakie towary i do których krajów eksportowała Rzeczpospolita w XVI wieku.

Handel zbożem i towarami leśnymi wzbogacał szlachtę i mieszczan, tym bardziej że przez Koronę przebiegały również główne szlaki lądowe łączące wschód z zachodem Europy. Jednakże szlachta uchwałała na sejmach niekorzystne dla miast prawa. Zabraniały one m.in. rodzimym mieszczańskim kupcom samodzielnie wysyłania towarów na zachód Europy oraz zwalniały z opłat celnych towary sprowadzane przez szlachtę za pośrednictwem obcych kupców.

Szlacheckie folwarki i chłopska pańszczyzna

Najmniej korzyści z takiego rozwoju gospodarki odniósł najliczniejszy stan społeczny – chłopstwo. Szlachta polska już od schyłku XV wieku zaczęła powiększać swoje majątki ziemskie. Składały się one zazwyczaj ze wsi chłopskich, w których chłopci – podobnie jak w średniowieczu – prowadzili własną gospodarkę rolną, ale musieli za to oddawać szlachcico- wi określoną kwotę pieniędzy i odpracowywać część czasu w jego gospodarstwie. Pozostałą część szlacheckich majątków stanowiły **folwarki**, czyli gospodarstwa należące bezpośrednio do szlachty. Liczba folwarków zaczęła w XVI wieku stopniowo wzrastać, a chłopów coraz częściej zmuszano do **pańszczyzny**, czyli przymusowych robót na rzecz szlachcica.

W ciągu XVI wieku pańszczyzna wzrosła nawet do trzech dni w tygodniu. Co więcej, szlachta zaczęła zabraniać chłopskim gospodarzom wyprowadzania się ze wsi i swobodnego opuszczania gospodarstw. Tym, którym było najciężej, pozostawało albo pogodzić się z losem, albo zbiec. Za zbiegostwo groziły jednak surowe kary.

WARTO WIEDZIEĆ

Jeden z najzamożniejszych magnatów polskich drugiej połowy XVI wieku, Jan Zamoyski (założyciel miasta Zamość), posiadał olbrzymi majątek (tzw. latyfundium), liczący 23 miasta i 816 wsi i obejmujący 17 479 km² powierzchni (dla porównania: dzisiejsze terytorium Polski ma około 312 tys. km², a Litwa 65 tys. km² powierzchni).

▲ **Folwark szlachecki:** wieś folwarczna (1), kościół (2), karczma (3), zabudowania gospodarcze folwarku (4), dworek szlachecki (5), staw (6), młyn (7).

Złote czerwone, złote polskie i grosze

Świadectwem rozwoju polskiej gospodarki było bicie przez Zygmunta Starego złotej monety, tzw. dukata. W XVI wieku każdą złotą monetę, czy to bitą w Rzeczypospolitej, czy za granicą, nazywano popularnie złotym czerwonym (od koloru szlachetnego metalu, z jakiego była zrobiona). W Europie i Polsce zdecydowanie przeważały jednak monety srebrne – te o większej wartości zwano talarami (od nich później wziął swą nazwę dolar), o nieco mniejszej – groszami. Najniższą wartość miały miedziane szelągi. W XVI wieku używano co prawda określenia „złoty polski”, ale oznaczało ono jedynie jednostkę obrotową, czyli taką, którą stosowano np. w prowadzeniu rachunków państwowych. Złoty polski równał się 30 groszom.

▲ Dukat gdański Zygmunta Augusta.

▲ Waga do ważenia pieniędzy, fragment obrazu z początku XVI wieku.

ZAPAMIĘTAJ

- W XVI wieku pomyślnie rozwijała się polska gospodarka.
- Szlachta bogaciła się na eksporcie zboża na zachód Europy.
- Z Rzeczypospolitej eksportowano też produkty leśne, przede wszystkim drewno.
- Powstawały liczne folwarki szlacheckie, nastawione na produkcję zboża. Pracowali w nich chłopci zobowiązani do pańszczyzny na rzecz właściciela.
- Świadectwem rozwoju gospodarczego był m.in. mocny pieniądz.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego Polskę zaczęto nazywać „spichlerzem Europy”.
2. Podaj powody dominacji szlachty w gospodarce.
3. Opisz krótko, czym była pańszczyzna i jak wpływała ona na życie chłopów.
4. Wytłumacz, jak i dlaczego Gdańsk stał się jednym z najważniejszych i jednocześnie najbogatszych miast Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Rzeczpospolita wielu narodów i religii

■ Przypomnij sobie, które ziemie wchodziły w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Od kiedy i dlaczego używano tej nazwy?

Po unii z 1569 roku Rzeczpospolita stała się jednym z największych państw Europy – jej terytorium liczyło około 800 tys. km² (dla porównania: dziś – około 312 tys. km²). Po Francji, Rzeszy, Włoszech i Rosji była też krajem najludniejszym. Jej tereny zamieszkiwało wtedy około 8 mln ludzi. Przy tym zachodnie ziemie Rzeczypospolitej były zaludnione o wiele gęściej niż wschodnie.

W dawnej Rzeczypospolitej mówiono rozmaitymi językami i wyznawano różne religie. **Polacy** stanowili mniej niż połowę całej ludności państwa, jeszcze mniej liczni byli **Litwini**. Większość z obu tych narodowości pozostała wierna Kościołowi rzymskokatolickiemu. Natomiast pewna grupa szlachty w XVI wieku przyjęła kalwinizm.

Poza Polakami i Litwinami ziemie Rzeczypospolitej zamieszkiwały inne narodowości. Najlicniejszą grupę stanowili prawosławni **Rusini** (dzisiejsi Ukraińcy i Białorusini). W **1596 roku** część prawosławnych biskupów zgodziła się zawrzeć **unię kościelną** z Rzymem, czyli przyjąć zwierzchnictwo papieża. Akt ten zwany jest **unią brzeską**, od miejscowości, w której został uchwalony (Brześć Litewski). W ten sposób powstał popierany przez władców Rzeczypospolitej **Kościół greckokatolicki**, zwany też **unickim**. Odtąd istniał on obok prawosławnego, chociaż oba te Kościoły pozostawały w niezbyt przyjaznych stosunkach. Na terenach Ukrainy zamieszkiwały również grupy chrześcijańskich **Ormian**, głównie zamożnych kupców. Z kolei w Prusach Królewskich i przyłączonej do Rzeczypospolitej części Inflant istniały duże skupiska **protestanckiej ludności niemieckiej**.

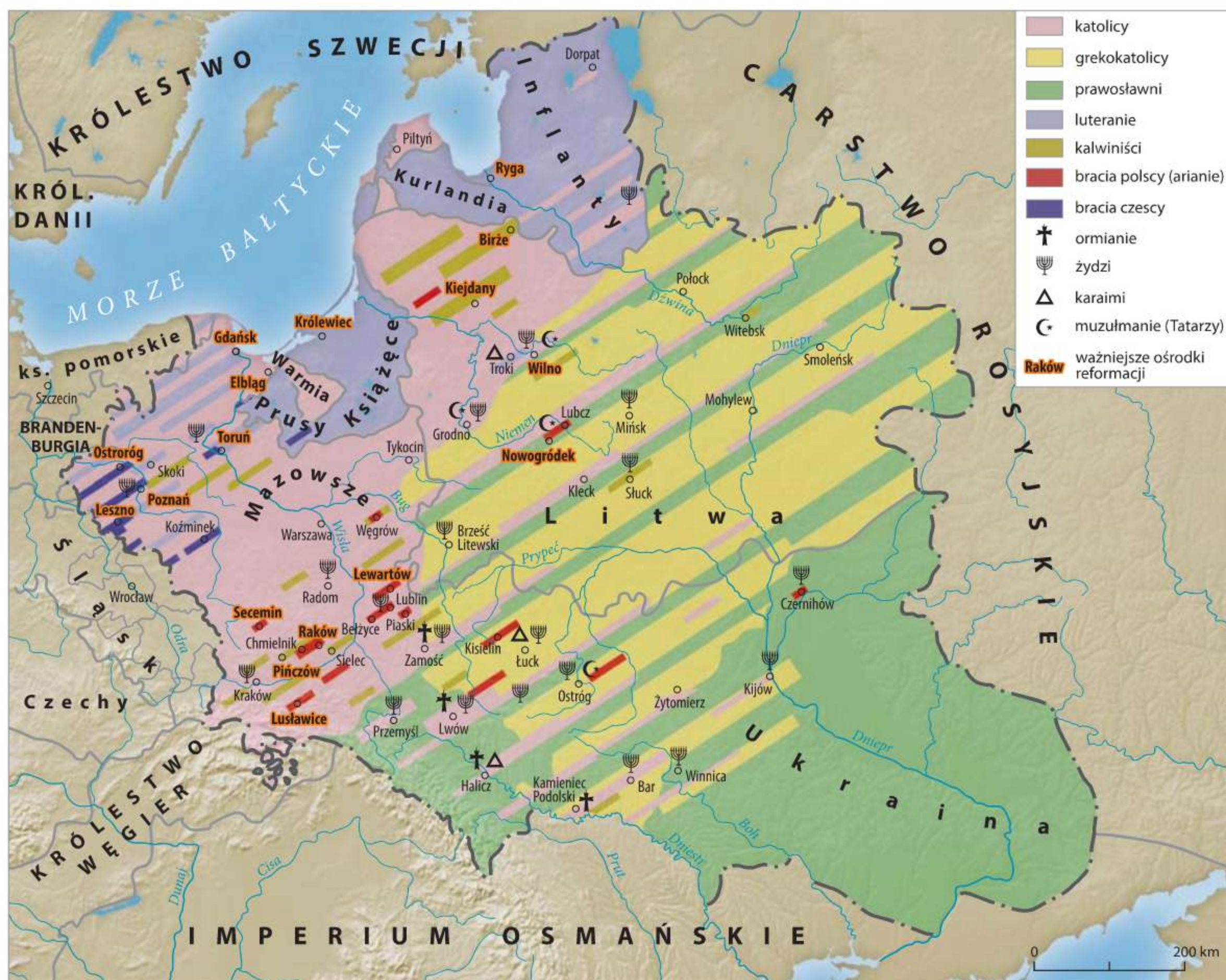
Od XVI wieku, szczególnie zaś po 1569 roku, coraz więcej szlachciców pochodzenia litewskiego, ruskiego i niemieckiego zaczęło się **polonizować**, czyli przyjmować język i obyczaje polskiej szlachty, a często także wyznanie rzymskokatolickie. Niekiedy określali siebie np. jako z rodu ruskiego, z narodu polskiego. Wolniej postępowała polonizacja w miastach na Litwie i Ukrainie. Natomiast chłopci zbiegli z ziem polskich na Ukrainę z reguły szybko przyjmowali język i obyczaje ludności ruskiej.

Rzeczpospolitą w epoce nowożytnej zamieszkiwały również grupy ludności niechrześcijańskiej. Byli to muzułmańscy **Tatarzy**, a także **Żydzi**. Aby ochronić się przed prześladowaniami religijnymi na zachodzie Europy, żydowscy kupcy i rzemieślnicy licznie napływali do miast Rzeczypospolitej w XV i XVI wieku.

▲ Fragment polichromii (malowidła ściennego) z wnętrza cerkwi.

◀ Zabytkowa drewniana cerkiew greckokatolicka w Uluczu na Podkarpaciu, XVII wiek.

▲ Wyznania religijne w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI wieku.

Tolerancja religijna

Mimo postępów reformacji na ziemiach Rzeczypospolitej w XVI wieku nie doszło do wojen religijnych, tak jak np. w Niemczech i we Francji. Protestancy szlachcice mogli zasiadać na najwyższych urządach w państwie, być mianowani senatorami lub wybierani na posłów. Ważną rolę odegrała tu tolerancyjna postawa królów, zwłaszcza Zygmunta Augusta. Zwykł on mówić, że jest władcą ludzi, a nie ludzkich sumień. Wkrótce po jego śmierci, podczas bezkrólewia w 1573 roku, sejm uchwalił akt tzw. **konfederacji warszawskiej**, który stał się podstawą tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej.

Najważniejsze postanowienia aktu konfederacji warszawskiej

Wieczysty pokój między wszystkimi wyznaniem chrześcijańskimi.

Szlachcie, mieszczanom i wszystkim ludziom wolnym, niezależnie od wyznania, państwo gwarantuje prawa i przywileje religijne.

Lwów – miasto wielu nacji i religii

Jednym z największych miast dawnej Rzeczypospolitej był Lwów, położony na ziemiach dzisiejszej zachodniej Ukrainy. Już w późnym średniowieczu otrzymał przywilej, który jego mieszkańcom – Rusinom (Ukraińcom), Polakom, Żydom, Ormianom i innym nacjom – gwarantował zachowanie ich praw, obyczajów i wyznań. Przez cały okres nowożytny

► Panorama Lwowa, rycina z początku XVII wieku.

zamieszkiwali go przedstawiciele wielu narodów i wyznawcy różnych religii. Był też jedynym miastem w Europie posiadającym aż trzy katolickie arcybiskupstwa: rzymskokatolickie, greckokatolickie

i ormiańskokatolickie. Z racji położenia Lwowa na skrzyżowaniu szlaków handlowych wiodących z Azji do Europy przybywali do niego kupcy z różnych krajów. Niektórzy osiedlali się w nim na stałe.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment opisu Lwowa autorstwa Martina Grunewega

Co się jednak tyczy miasta Lwowa, to jest ono jednym z najcudniejszych klejnotów w Koronie polskiej i stolicą Rusi. Jest ono tak położone, jakby było letnim domem w środku raju [...]. W mieście tym [...] co dzień widzieć można ludzi płci obojga wszelakich nacji z całego świata, w strojach z ich krajów, Węgrów w małych magierkach¹, Kozaków w wielkich kuczmach², Moskwicinów w ich białych czapach, Turków w białych kołpakach³. Jedni w długich szatach, znowu Niemcy, Italczycy, Francuzi, Hiszpanie w krótkich. Jakiego by języka kto potrzebował, tu znajdzie swój. I zaprawdę, lubo to miasto jest oddalone więcej niżeli sto mil od morza, to kiedy człek ujrzy na Rynku, jak wokół beczek z małmazją⁴ tłoczy się kupa Kreteńczyków, Turków, Greków, Italczyków, do tego jeszcze w odzieniu marynarskim, to

zda mu się nie inaczej, jak tylko, że za bramą musi być port. [...] Każdego dnia jest tu targ, przybywają nań wtedy codziennie przekupnie z całej Rusi, z Podola, z Wołoszczyzny i Mołdawii, by handlować swymi towarami. [...] A czyż nie jest wiadomym każdemu, że kramy w Prusiech, na Śląsku, o całej Polsce nie wspominając, zapełniane są przednimi towarami przez tutejszych Ormian? Obcy przybysze nie tylko prowadzą tu handel, ale i zaprzędają się temu miastu ze wszystkimi swoimi krewnymi i to po wsze czasy. [...] Są też w mieście dwie ulice dla samych Żydów, mieszkają oni w swych pięknych domach z kamienia i na każdej ulicy mają murowaną szkołę.

Pod wspólnym niebem. Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI–XVIII w.),
przeł. E. Borg, Wystawa Muzeum Historii Polski.
Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 2012.

¹ Magierka – okrągła lub czworokątna czapka bez daszka.

² Kuczma – futrzana czapka.

³ Kołpak – wysoka, stożkowata czapka.

⁴ Małmazja – rodzaj wina.

1. Wyjaśnij, dlaczego autor tekstu nazywa Lwów „klejnotem”.

2. Opisz zajęcia mieszkańców miasta i przybyszów.

◀ **Prawosławna cerkiew Wołoska (Zaśnięcia Matki Bożej) we Lwowie.** Wzniesiona pod koniec XVI wieku przez katolickich budowniczych pochodzenia włoskiego i szwajcarskiego, a ufundowana przez prawosławnych: księcia Mołdawii i greckiego kupca.

Bracia polscy

Jedną z grup religijnych, które powstały pod wpływem reformacji, byli arianie, czyli tzw. bracia polscy. Ze względu na swe radykalne poglądy religijne byli oni z niechęcią traktowani zarówno przez większość protestantów, jak i katolików. Arianie odrzucali bowiem dogmat o Trójcy Świętej. Jeden z odłamów arian potępiał wszelką przemoc i wojny (na znak tego nosili drewniane szable), karę śmierci, a także pańszczyznę chłopów. Bracia polscy stanowili grupę nieliczną, rekrutującą się głównie ze szlachty i z mieszczaństwa. Dzięki swoim, będącym na najwyższym poziomie, szkołom i znakomitym drukarniom wnieśli ważny wkład w rozwój polskiej kultury. W słynnej w całej Europie szkole założonej przez braci polskich, tzw. Akademii Rakowskiej, oprócz arian kształcili się protestanci i katolicy.

arianie – zwolennicy nauki głoszonej przez teologa Ariusza (zm. 336) z Aleksandrii w Egipcie, który odrzucał dogmat Trójcy Świętej.

ZAPAMIĘTAJ

- Rzeczpospolita była państwem wielonarodowym i wieloreligijnym.
- W 1596 roku część prawosławnych biskupów zgodziła się zawrzeć unię kościelną z Rzymem (przyjąć zwierzchnictwo papieża). W ten sposób powstał Kościół greckokatolicki, zwany też unickim (od unii brzeskiej).
- W 1573 roku sejm uchwalił akt tzw. konfederacji warszawskiej, który stał się podstawą tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej.
- Ważny wkład w rozwój polskiej kultury wnieśli bracia polscy (arianie).

PYTANIA I POLECENIA

1. Podaj trzy przykłady uzasadniające opinię, że Polska w XVI wieku była „krajem wielu narodów i kultur”.
2. Omów znaczenie konfederacji warszawskiej dla wyznawców różnych religii chrześcijańskich.
3. Jakie okoliczności sprawiały, że ziemie polskie zamieszkiwali przedstawiciele różnych narodów i religii?
4. Opowiedz krótko, kim byli arianie.

13

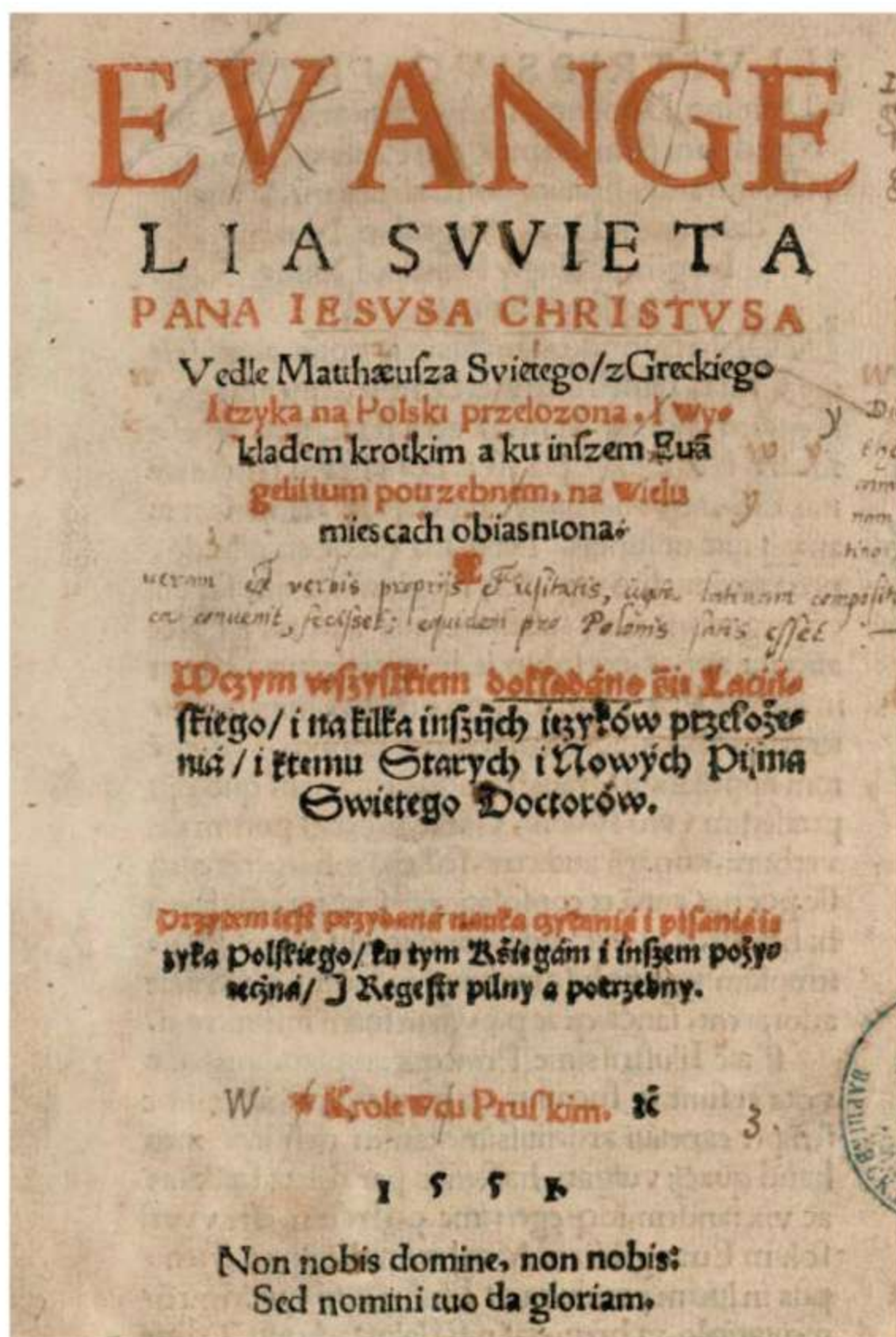
„Złoty wiek”
kultury polskiej

■ Przypomnij sobie, czym charakteryzowała się kultura odrodzenia w Europie.

Na ziemiach Rzeczypospolitej krzyżowały się wpływy Europy Zachodniej i Wschodniej. W XVI wieku na rozwój kultury polskiej olbrzymi wpływ miały przede wszystkim docierające tu z Zachodu nowe prądy: odrodzenie, humanizm oraz protestancka

i katolicka reforma Kościoła. Nowe idee trafiały do Polski i na Litwę wieloma drogami. Zamożniejsza szlachta chętnie wysyłała swoich synów na studia zagraniczne do Niemiec i Włoch, gdzie mogli oni zapoznać się z najnowszymi osiągnięciami w dziedzinie kultury i nauki, a także nowinkami religijnymi.

Z kolei do Polski przybywali wybitni uczeni i reformatorzy protestanccy, aby wykładać w tutejszych szkołach. W Akademii Krakowskiej, jeszcze przed nastaniem reformacji, działali uczeni humaniści z Niemiec i Włoch. W XVI wieku założono również wiele drukarni. Podobnie było w Prusach Książęcych, w których dominowały kultura i język niemiecki. Wydano tam także wiele polskich książek – m.in. tamtejsi luteranie dokonali pierwszego tłumaczenia Nowego Testamentu na język polski.

▲ Strona tytułowa Ewangelii w przekładzie Stanisława Murzynowskiego, 1551 rok. Murzynowski, tłumacz Nowego Testamentu, wydał też jedną z pierwszych prac o regułach ortografii języka polskiego pt. *Ortographija polska*. Stała się ona wzorem dla XVI-wiecznej polszczyzny.

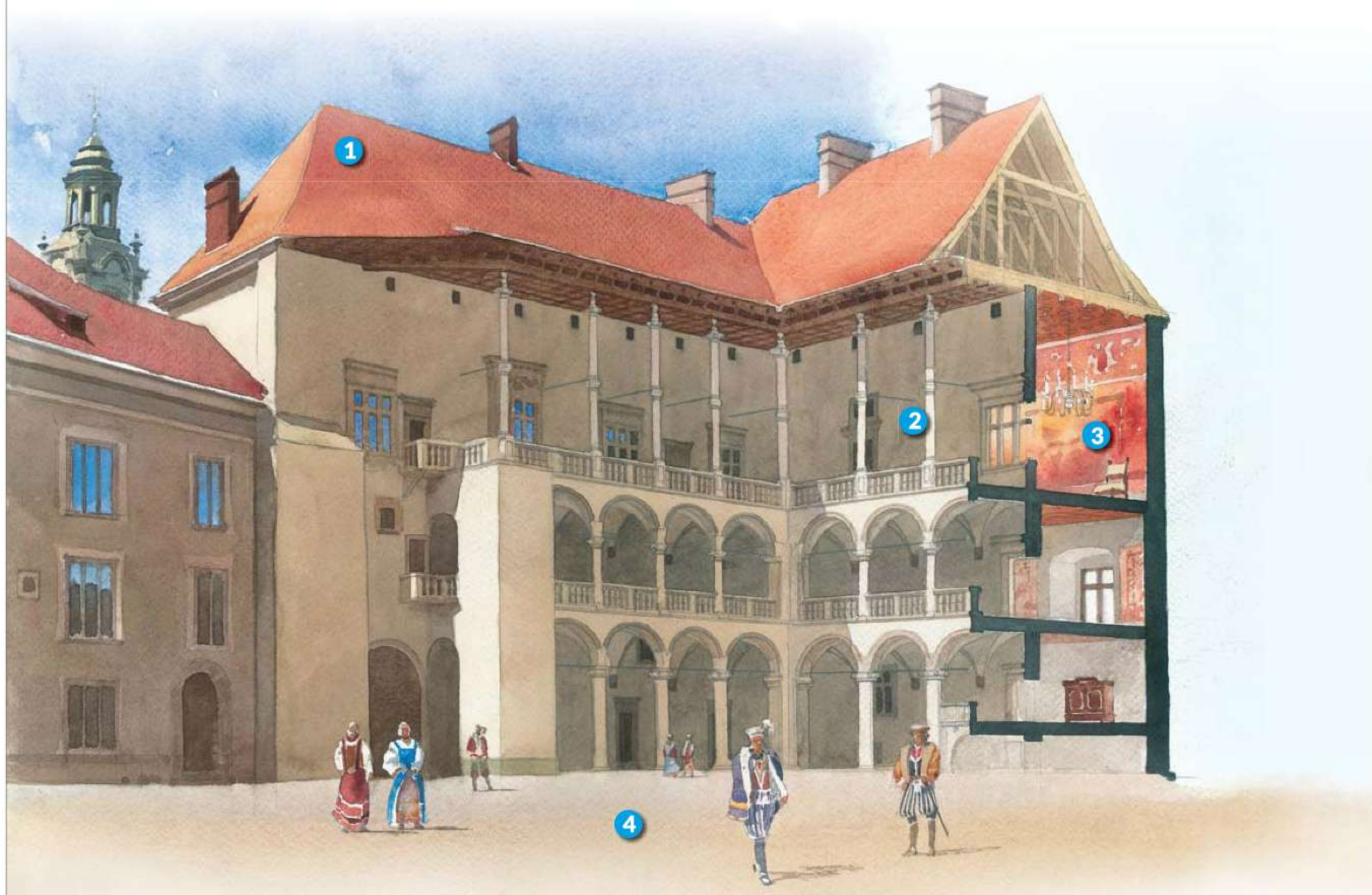
ſ β 3 đ
(s) (sz) (z) (dź)

▲ Polski alfabet kształtował się dopiero w XVI wieku. Niektóre głoski zapisywano wówczas inaczej niż dziś.

W XVI stuleciu ukształtował się **nowożytny język polski**. Jako język urzędowy w Koronie Polskiej zaczął on powoli wypierać łacinę z dokumentów państwowych. Od mniej więcej połowy XVI wieku zaczęto po polsku ogłaszać konstytucje sejmowe, ukazywało się też coraz więcej książek w języku polskim. Do rozwoju naszego języka przyczyniły się również tłumaczenia Biblii na język polski (takie jak protestancka Biblia brzeska i – będące w użyciu do XX wieku – tłumaczenie dokonane przez jezuitę Jakuba Wujka).

■ Dwór królewski na Wawelu

Jednym z najważniejszych ośrodków życia kulturalnego był **dwór królewski w Krakowie**. Przybywali nań z zagranicy (głównie z Włoch) i z kraju znakomici uczeni, lekarze, literaci i architekci. W królewskiej kancelarii i na dworze znajdowali zatrudnienie późniejsi wybitni humaniści, historycy i poeci (m.in. Jan Kochanowski). Olbrzymie zasługi dla rozwoju kultury renesansu położyli Zygmunt Stary i Zygmunt August, a także żona pierwszego i matka drugiego – Włoszka **Bona Sforza**. Za panowania ostatnich dwóch Jagiellonów włoscy architekci przebudowali w stylu renesansowym znaczną część zamku na Wawelu, wzniesli tam również tzw. **kaplicę Zygmuntowską**. Wspaniałe budowle renesansowe fundowali też bogaci szlachcice i mieszcianie.

▲ **Renesansowe krużganki zamku na Wawelu.** Dziełem sprowadzonych do Rzeczypospolitej włoskich architektów była m.in. przebudowa siedziby królewskiej. Zamek pokryto nowym spadzistym dachem z ceglana dachówką (1). Podcienia najwyższej kondygnacji (2) oparto na smukłych kolumnach. Na tym piętrze znajdowały się królewskie sale reprezentacyjne (3), zdobione arrasami, rzeźbionymi meblami i dekoracyjnymi sufitami. Wewnętrzną część zamku stanowił otoczony krużgankami czworoboczny dziedziniec (4).

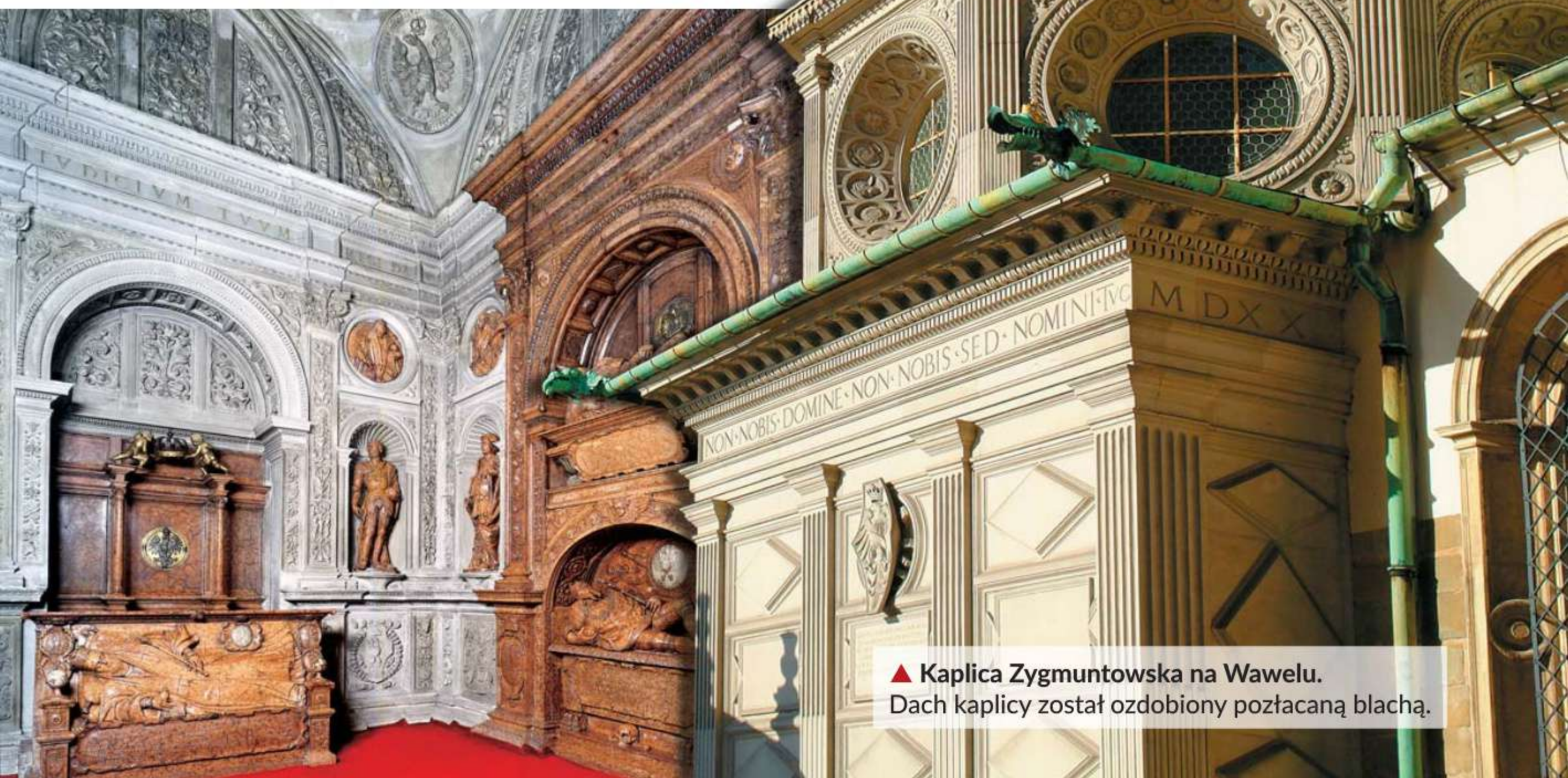
■ Wskaż na ilustracji oraz na fotografiach zamieszczonych na następnej stronie elementy charakterystyczne dla architektury renesansu.

► **Bona Sforza, żona Zygmunta Starego.** Wywodziła się z książęcego rodu włoskiego. Znana była z olbrzymiej miłości do swego jedyne go syna, Zygmunta Augusta, i równie olbrzymich ambicji oraz z mieszania się w sprawy państwowe. Dzięki niej na dwór krakowski trafiło wielu Włochów. Wprowadziła też modę na włoskie zwyczaje i stroje, a także potrawy i warzywa, które szlachta nazwała „włoszczyzną”. Do dziś nazwą tą w Polsce określa się kilka warzyw.

► Medal z podobizną królowej z 1546 roku.

▼ **Wnętrze kaplicy Zygmuntowskiej z grobowcami królów Polski: Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta oraz Anny Jagiellonki, XVI wiek.**

▲ **Kaplica Zygmuntowska na Wawelu.** Dach kaplicy został ozdobiony pozłacaną blachą.

▲ Mikołaj Rej

▲ Jan Kochanowski

▲ Andrzej Frycz Modrzewski

Wielcy polscy pisarze epoki renesansu

Olbrzymie znaczenie dla rozwoju języka polskiego miał także talent literatów tworzących w nim swoje dzieła. Jednym z najbardziej zasłużonych był **Mikołaj Rej** (1505–1569). Syn szlachcica z województwa krakowskiego co prawda nie otrzymał w młodości dobrego wykształcenia, był jednak genialnym samoukiem. Sam nauczył się łaciny, czytał w niej dzieła autorów starożytnych, zaś swoje utwory z dumą pisał wyłącznie po polsku.

Najwybitniejszym polskim poetą okresu renesansu, piszącym zarówno po łacinie, jak i po polsku, był **Jan Kochanowski** (1530–1584). Urodził się w wielodzietnej rodzinie szlacheckiej. W przeciwieństwie do Reja zdobył doskonałe wykształcenie. Studiował w Krakowie, potem zaś w Prusach Książęcych, we Francji i we Włoszech. Po powrocie do kraju pracował jako sekretarz królewski, zaś ostatnie lata życia spędził w swym szlacheckim majątku w Czarolesie koło Radomia. Znakomicie znał twórczość autorów starożytnych, czasami inspirowała ona jego własne utwory. Przykładem jest tragedia *Odprawa posłów greckich*, w której jednak poeta odniósł się do ówczesnej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. Kochanowski sam także aktywnie uczestniczył w życiu politycznym. Zmarł w Lublinie, gdy oczekiwał na posłuchanie u króla Stefana Batorego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Andrzej Frycz Modrzewski o dobrze urządzonym państwie

Bo gdzie jest gadka o to, jaka rzeczpospolita [tj. państwo] ma być, wtedy mi się tak zda, że w tym trzeba przynajmniej trzy rzeczy obaczać [...]. Pierwsza, aby ono ludzi wspólnie mieszkających towarzystwo w dobrym porządku było, a obronę sobie przystojną¹ miało; druga, aby nabożeństwo albo wiarę swą ku Bogu wedle szczerości pisma świętego a statecznie zachowano; trzecia, aby dziatki [tj. dzieci] i młodzieńce do wszelakich cnót i nauk ćwiczone [...]; albowiem z dobrego młodych ludzi ćwiczenia, jeśli nie we wszystkich rzeczach, wtedy w przedniejszych tak nabożeństwu, jako też spornemu ludzkiemu obcowaniu, wiele użytku przychodzi.

A.F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*,
przeł. C. Bazylik, Przemyśl 1857.

¹ Przystojna – tu: odpowiednia.

1. Na podstawie tekstu powiedz, jakie działania powinny być podejmowane, aby państwo dobrze funkcjonowało.

Zamość – „miasto idealne”

(1) Akademia Zamojska, (2) kościół ormiański, (3) synagoga, (4) Rynek Wielki, (5) ratusz, (6) ormiańskie kamienice przy Rynku Wielkim, (7) Rynek Solny, (8) pałac Zamoyskiego, (9) arsenał, (10) mury obronne, (11) bastiony, na których ustawiano armaty, (12) fosa.

▼ Zamość – ratusz i kamienice przy Rynku Wielkim, widok współczesny.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Na podstawie zdjęć przedstawiających budowlę Zamościa wskaż cechy architektury renesansowej.

Z kolei tworzący po łacinie **Andrzej Frycz Modrzewski** (1503–1572) był najznakomitszym polskim pisarzem politycznym epoki odrodzenia. W swym najważniejszym dziele *O poprawie Rzeczypospolitej* zanalizował ustrój ówczesnej Polski oraz zarysował wizerunek idealnego państwa. Domagał się równości obywateli wobec prawa, lepiej działającego państwa (m.in. opiekującego się najbiedniejszymi i zapewniającego darmowe szkolnictwo) i sprawiedliwych sądów. Był najwybitniejszym w Polsce głosicielem idei Erazma z Rotterdamu (zob. s. 26) – nawołującym do pokoju i tolerancji.

Zamość – renesansowe „miasto idealne”

Zamość był jednym z licznych w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku miast prywatnych. Został założony w 1580 roku przez Jana Zamoyskiego. Autorem projektu miasta oraz jego fortyfikacji był pracujący w Polsce włoski architekt Bernardo Morando, on

◀ Jan Zamoyski (1542–1605).

Jeden z najbogatszych magnatów polskich XVI wieku (zob. s. 68) był założycielem miasta i fundatorem Akademii Zamojskiej – pierwszej prywatnej uczelni w Rzeczypospolitej.

też nadzorował budowę ratusza, kamienic w rynku i kolegiaty (dzisiejsza katedra). Zamość, określany jako miasto twierdza, został zaprojektowany według renesansowych założeń „miasta idealnego”, symetrycznie, na planie siedmiokąta, otoczony murami i fosą, z rynkiem pośrodku i ulicami przecinającymi się pod kątem prostym.

Nowo wybudowane miasto cieszyło się swobodami religijnymi, przybywało więc do niego wielu osadników z zagranicy – m.in. Żydzi, Ormianie i Grecy.

ZAPAMIĘTAJ

- Wiek XVI to „złoty wiek” kultury polskiej. Do Rzeczypospolitej dotarły wówczas idee odrodzenia, a wraz z nimi pojawili się także renesansowi artyści i architekci. Dużą rolę w sprowadzaniu artystów włoskich na dwór królewski odegrała królowa Bona.
- W stylu renesansowym przebudowano Wawel, a w katedrze wawelskiej wzniesiono kaplicę Zygmuntowską.
- Według renesansowej koncepcji „miasta idealnego” zaprojektowano i wybudowano Zamość.
- Podstawy nowożytnego języka polskiego tworzyli wybitni pisarze odrodzeniowi – m.in. Mikołaj Rej i Jan Kochanowski.
- Znanym w Polsce i Europie pisarzem politycznym był humanista Andrzej Frycz Modrzewski.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij – i podaj przykłady – dlaczego XVI wiek określa się mianem „złotego wieku” kultury polskiej.
2. Wskaż w polskiej kulturze cechy europejskiego renesansu.
3. Uzasadnij, że Jana Kochanowskiego można nazwać „człowiekiem renesansu”.
- * 4. Przedstaw krótko historię wybranego zabytku renesansowego znajdującego się w pobliżu twojego miejsca zamieszkania. Skorzystaj z encyklopedii, internetu lub innych źródeł wiedzy.

POLSKA W XVI WIEKU

POLSKA I LITWA POD RZĄDAMI OSTATNICH JAGIELLONÓW

1. Od 1386 do 1572 roku Koroną Polską i Wielkim Księstwem Litewskim zarządzili władcy z **dynastii Jagiellonów**.
2. W XVI wieku największe zagrożenie dla wschodnich granic państwa polsko-litewskiego stanowiło **Wielkie Księstwo Moskiewskie** (w Polsce nazywane Moskwą, później zaś – Rosją), z którym prowadzono długoletnie wojny.
3. Za panowania Zygmunta Starego w 1525 roku udało się zakończyć wielowiekowy **konflikt polsko-krzyżacki**. Po przegranej przez zakon wojnie wielki mistrz złożył **hołd** polskiemu królowi, a państwo zakonne zostało przekształcone w **Prusy Książęce** – świeckie księstwo będące lennem Polski.
4. Na przełomie lat 50. i 60. XVI wieku, za rządów ostatniego Jagiellona – **Zygmunta Augusta**, rozpoczął się konflikt o dominację w basenie Morza Bałtyckiego. W **wojnę o Inflanty** oprócz Polski i Litwy były zaangażowane Szwecja, Dania i Moskwa. W pierwszej fazie konfliktu strona polsko-litewska ponosiła porażki. Dopiero w wyniku zwycięskich **wypraw Stefana Batorego** przeciw Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu (1579–1581) do państwa polsko-litewskiego włączono większą część Inflant (tereny dzisiejszej Łotwy i Estonii).

KSZTAŁTOWANIE SIĘ DEMOKRACJI SZLACHECKIEJ

1. W XVI wieku ukształtował się ustrój **Rzeczypospolitej szlacheckiej**.
2. Na mocy **konstytucji nihil novi z 1505 roku** król nie mógł ustanawiać żadnych praw bez zgody **sejmu** składającego się z dwóch izb: senatu i izby poselskiej.
3. **Prawa polityczne** przysługiwały w tym okresie jedynie szlachcie, na niej też ciążył obowiązek obrony kraju – uczestnictwa w tzw. **pospolitym ruszeniu**.

POWSTANIE RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

1. W 1569 roku zawarto w Lublinie **unię realną** Królestwa Polskiego z Wielkim Księstwem Litewskim.
2. Na jej mocy powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów z jednym władcą i jednym sejmem** dla Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wspólne miały być także polityka zagraniczna i waluta, osobne zaś – wojsko, urzędy, sądy i skarb.

RZECZYPOSPOLITA MONARCHIA ELEKCYJNA

1. Po wymarciu męskiej linii Jagiellonów w 1572 roku Rzeczpospolita stała się **monarchią elekcyjną**. Wtedy też ostatecznie postanowiono, że wybór przyszłych władców będzie opierał się na zasadzie **wolnej elekcji**.
2. Na pierwszego elekcyjnego króla szlachta wybrała francuskiego królewicza **Henryka Walezego** (1573). Zaprzysiężone przez niego tzw. **artykuły henrykowskie** nakładały na władzę królewską znaczne ograniczenia, co potwierdzało przewagę szlachty w państwie. Dlatego też m.in. część historyków nazywa ustrój Rzeczypospolitej XVI wieku **demokracją szlachecką**.

GOSPODARKA RZECZYPOSPOLITEJ W XVI WIEKU

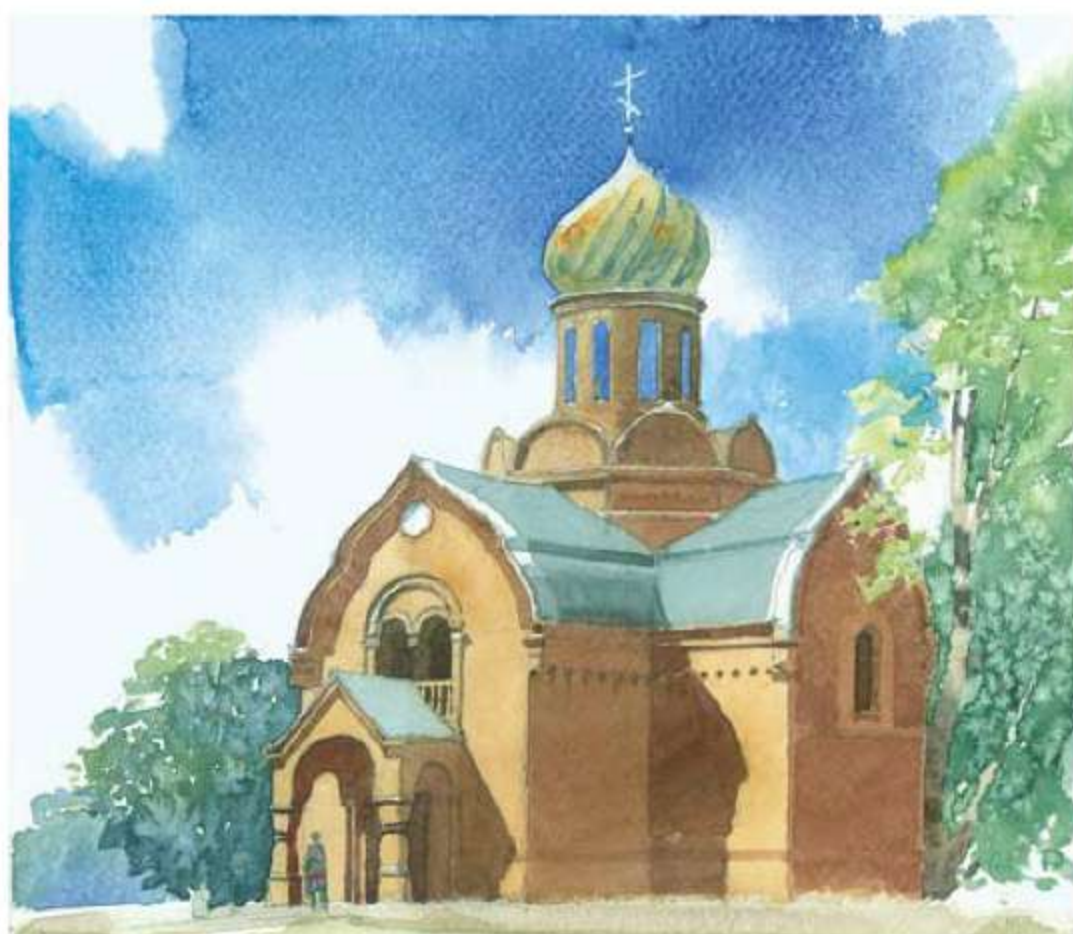
1. W XVI wieku rozwijała się gospodarka Rzeczypospolitej. Szlachta bogaciła się m.in. na **eksporcie zboża** i handlu z zachodem Europy, w którym ważną rolę odgrywał **Gdańsk** – największe miasto w granicach XVI-wiecznej Rzeczypospolitej.
2. W całym kraju powstawały liczne folwarki szlacheckie nastawione na produkcję zboża. Pracowali w nich chłopci zobowiązani do **pańszczyzny** na rzecz szlacheckiego właściciela. Ponadto z Rzeczypospolitej eksportowano na zachód Europy produkty leśne, przede wszystkim drewno, importowano zaś chętnie rozmaite towary luksusowe i rzemieślnicze.

RZECZPOSPOLITA WIELU NARODÓW I RELIGII

1. Dawna Rzeczpospolita była **państwem wielonarodowym**. Żyli tu Polacy, Rusini (dzisiejsi Ukraińcy i Białorusini), Litwini, Niemcy, Żydzi, Ormianie, Tatarzy. Wyznawali oni różne religie. W XVI wieku spore poparcie zdobyły sobie **kalwinizm** (wśród szlachty) i **luteranizm** (zwłaszcza wśród niemieckojęzycznego mieszczaństwa).
2. Aktem **konfederacji warszawskiej z 1573 roku** szlachta wprowadziła **tolerancję religijną** w państwie – odtąd nikogo nie można było prześladować za przekonania religijne.

▲ Kościół katolicki.

▲ Cerkiew – świątynia prawosławna.

▲ Meczet – świątynia muzułmańska.

▲ Zbór – świątynia protestancka.

▲ Synagoga – dom modlitwy wyznawców judaizmu.

„ZŁOTY WIEK” KULTURY POLSKIEJ

1. XVI stulecie to „złoty wiek” kultury polskiej. Do Rzeczypospolitej docierały nowe prądy w kulturze i sztuce, działali tu także renesansowi architekci. Przebudowano Zamek Królewski na Wawelu, w katedrze wzniesiono kaplicę Zygmuntowską; według wzorców renesansowych wybudowano Zamość.
2. W okresie tym działali wybitni pisarze – m.in. Mikołaj Rej i Jan Kochanowski – tworzący podstawy nowożytnego języka polskiego. Pisarstwem politycznym zajmował się Andrzej Frycz Modrzewski, myśliciel ceniony w Polsce i Europie.

■ Co nam zostało z tamtych lat...

Z kultury „złotego wieku” przetrwały do naszych czasów nie tylko piękne zabytkowe budowle. Polska współczesna wiele odziedziczyła po XVI-wiecznej Rzeczypospolitej, zwłaszcza w sferze instytucji i języka.

- Nazwy instytucji: sejm, senat, izba poselska, marszałek izby poselskiej – niezbędnym atrybutem tego ostatniego była laska marszałkowska, której uderzenia w podłogę służyły m.in. do przywracania porządku i uciszania czasem zbyt rozentuzjasmowanych i głośno się zachowujących posłów. Do dziś jest ona insygnium marszałka Sejmu RP.
- Właśnie w XVI stuleciu zaczęły się wykształcać podstawy gramatyki nowożytnego języka polskiego. Uporządkowano zasady ortografii, a także alfabet polski z kształtami liter: ą, ć, ę, ł, ó, ś, ź, ż.

PAMIĘTAJ O DATACH!

1505	konstytucja nihil novi
1525	hołd pruski
1569	unia lubelska
1572	śmierć Zygmunta Augusta – koniec panowania Jagiellonów
1573	konfederacja warszawska
1573	pierwsza wolna elekcja
1574	ucieczka Henryka Walezego
1576	Stefan Batory królem Polski
1579–1581	kampanie moskiewskie Stefana Batorego

WARTO PRZECZYTAĆ

M. Borucki, *Wistą do Gdańska*, Warszawa 1988.
 J. Maroń, *Tak żyli ludzie w dawnej Polsce. Od Jana I Olbrachta do Jana III Sobieskiego*, Wrocław 2006.
 M. Wollny, *Był sobie król... czyli poczet Jagiellonów dla dzieci*, Warszawa 2004.

◀ Ratusz w Poznaniu to jeden z najcenniejszych zabytków polskiego renesansu.

WŁADCY

Z DYNASTII
JAGIELLONÓW,
TABLICA
GENEALOGICZNA.

Portrety władców autorstwa
Jana Matejki, XIX wiek.

Władysław Jagiełło
wielki książę Litwy 1377-1401
król Polski 1386-1434

**Władysław
Warneńczyk**
król Polski 1434-1444
król Węgier 1440-1444

Kazimierz Jagiellończyk
wielki książę Litwy 1440-1492
król Polski 1447-1492

Władysław
król Czech 1471-1516
król Węgier 1490-1516

Zygmunt I Stary
król Polski
i wielki książę
Litwy 1506-1548

Ludwik
król Czech i Węgier
1516-1526

Jan Olbracht
król Polski
1492-1501

**Aleksander
Jagiellończyk**
wielki książę Litwy
1492-1506
król Polski
1501-1506

Zygmunt II August
król Polski
i wielki książę Litwy
1548-1572

Anna Jagiellonka
królowa Polski
i wielka księżna Litwy
1575-1587
zm. 1596

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Na podstawie drzewa genealogicznego (s. 84) wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Dynastia Jagiellonów wygasła w wieku

A. XIV.	C. XVI.
B. XV.	D. XVII.
2. Królem Polski nie został

A. Ludwik.	C. Zygmunt August.
B. Aleksander.	D. Jan Olbracht.
3. Marcin Luter rozpoczął reformację, gdy w Polsce panował / panowała

A. Kazimierz Jagiellończyk.	C. Zygmunt Stary.
B. Jan Olbracht.	D. Anna Jagiellonka.

ZADANIE 2.

Na podstawie ilustracji nr I wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Herb mógł powstać najwcześniej w roku

A. 1385.	C. 1525.
B. 1413.	D. 1569.
2. Symbolizujący Litwę herb z jeźdźcem na koniu nosi nazwę

A. Pogoń.	B. Wilno.
-----------	-----------
3. Podwójny krzyż na tarczy jeźdźcy wprowadzony przez Władysława Jagiełłę nawiązuje do

A. tolerancji religijnej.
B. przyjęcia chrztu przez Litwę.
C. pokonania Krzyżaków w 1466 roku.
D. walki z protestantami.

ZADANIE 3.

Przyporządkuj każdemu królowi zdarzenie związane z jego panowaniem.

1. Zygmunt Stary.
2. Zygmunt August.
3. Stefan Batory.

A. ucieczka do Francji.
B. hołd pruski.
C. unia realna.
D. założenie uniwersytetu w Wilnie.

I

ZADANIE 4.

Wskaż zdania prawdziwe.

- A. Jednym z największych sukcesów politycznych państwa polskiego w XVI wieku było zakończenie konfliktu z zakonem krzyżackim.
- B. Największym dokonaniem Zygmunta Starego było doprowadzenie w 1569 roku do unii polsko-litewskiej.
- C. Ustrój demokracji szlacheckiej w XVI-wiecznej Polsce gwarantował równe prawa wszystkim warstwom społecznym.
- D. Na rozwoju handlu Rzeczypospolitej bogaciła się przede wszystkim szlachta.
- E. Bicie złotej monety przez Zygmunta Augusta było przejawem niefrasobliwości króla.
- F. Konfederacja warszawska była aktem zapewniającym w Rzeczypospolitej tolerancję wobec różnych wyznań.

***ZADANIE 5.**

Na podstawie tekstu źródłowego oraz ilustracji nr II wykonaj polecenia. Odpowiedzi zapisz w zeszycie.

1. Porównaj opis Zygmunta Starego z listu jego sekretarza z postacią króla namalowaną przez Jana Matejkę. Jak sądzisz – czy malarz korzystał właśnie z tego źródła historycznego? Uzasadnij swoje zdanie.
2. Wyjaśnij, dlaczego strój króla nawiązuje do szat Jezusa Chrystusa.
3. Porównaj dwa przedstawienia hołdu pruskiego – autorstwa Jana Matejki i to ze s. 49. Jakie różnice są najbardziej widoczne?

TEKST ŹRÓDŁOWY

Andrzej Krzycki, sekretarz Zygmunta Starego, o hołdzie pruskim z 1525 roku

Dlatego trzeba było wyznaczyć odbycie uroczystości, jaka zwykle towarzyszy takim hołdom, na poniedziałek Wielkiego Tygodnia. [...] król [Zygmunt I] przywdziewa strój koronacyjny, a mianowicie sandały, tunikę, albę, dalmatykę, płaszcz, czyli kapę i koronę [...]. Byli tacy, co stosownie do obyczajów tego czasu mieli za złe, że władca odział się w taki strój, jak gdyby niedorzecznie wymyślony przez kapłanów. Nie zważyli oni, że król wszystkich królów, Jezus Chrystus, na pośmiewisko tak właśnie był ubrany, i strój ten następnie przeszedł na tę pamiątkę na królów chrześcijańskich. Nie rozumieli też, że potęga królewska zależy od pomocy religii [...].

Woleliby ci sami krytycy, by znakomity władca pokazał się uzbrojony niby [...] na teatralnej widowni. Tymczasem niezliczeni najznamienitsi chrześcijańscy królowie i cesarze przy takich i podobnych okolicznościach zawsze używali tego najświęciej ustanowionego stroju, przecież pozostawili po sobie potomności przesławne czyny swego oręża. Obecnie zaś ci, którzy więcej pobrzękują orężem i okazują się w broni, gdy tego nie trzeba, mniej zwykli robić bronią w potrzebie.

Władztwo Polski w Prusiech Zakonnych i Książęcych (1454–1657): wybór źródeł, oprac. A. Vetulani, Wrocław 1953.

Dział III

Europa i Polska w XVII wieku

14

Monarchia absolutna we Francji

■ Przypomnij sobie zasady ustroju zwanego monarchią.

Narodziny absolutyzmu we Francji

Królestwo Francji było w drugiej połowie XVI wieku rozdarte długotrwałymi wojnami religijnymi między katolikami a kalwinistami (zob. s. 35). Przyniosły one wiele ofiar w ludziach, doprowadziły do zniszczenia kraju oraz osłabienia władzy królewskiej. Dopiero po osiągnięciu kompromisu między walczącymi stronami i zażegnaniu konfliktu udało się wzmocnić pozycję monarchy. W XVII wieku Francja stała się też mocarstwem na arenie międzynarodowej.

Architektem jej potęgi był kardynał **Armand de Richelieu** (czytaj: riszeliu; 1585–1642). Przez prawie osiemnaście lat, aż do śmierci, sprawował on urząd pierwszego ministra królewskiego. W swojej polityce uznawał dobro państwa za wartość nadrzędną – zgodnie z zasadą **racji stanu**. W tym celu dążył do wzmocnienia władzy królewskiej, zabraniając m.in. najbogatszej szlachcie posiadania prywatnych wojsk.

racja stanu – nadrzędny interes państwa nad innymi interesami i normami. Wedle tej koncepcji w pewnych okolicznościach władca powinien odrzucić etykę i kierować się „racją stanu”, czyli np. postępować okrutnie, niesprawiedliwie, jeśli tylko przyniesie to korzyść państwu.

arystokracja – najwyższa, najbogatsza i najbardziej wpływowa warstwa społeczna; przynależność do niej wynikała z urodzenia (w Polsce warstwą taką była magnateria).

▲ Kardynał Richelieu, portret z XVII wieku.

Ludwik XIV – „Państwo to ja”

Polityka zapoczątkowana przez Richelieu była kontynuowana za panowania króla **Ludwika XIV** (1643–1715) z dynastii **Burbonów**. Podczas jego rządów we Francji wykształcił się system władzy, który określamy mianem **absolutyzmu**. Polegał on na **skupieniu najwyższej władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej w rękach króla**. Władzę tę monarcha sprawował, posługując się kręgiem oddanych sobie ministrów i wykształconych urzędników, których mógł mianować i odwoływać według własnego uznania. We wprowadzeniu absolutyzmu pomógł Ludwikowi XIV fakt, że po 1614 roku monarchowie Francji przestali zwoływać Stany Generalne (odpowiednik polskiego sejmiku), w których zasiadali reprezentanci trzech stanów: duchowieństwa, szlachty i mieszczaństwa. W ten sposób monarcha absolutny mógł sam ustanawiać prawa, co czyniło go najwyższym prawodawcą w państwie.

▲ **Portret młodego Ludwika XIV.** Francuski król był jednym z najdłużej panujących monarchów (ponad 70 lat); formalnie rządy objął w wieku pięciu lat, faktycznie zaś dopiero po uzyskaniu pełnoletności.

Ludwik XIV nie zawsze liczył się też z postanowieniami wyższych sądów. Mógł bez wyroku sądowego wydać nakaz uwięzienia osoby uważanej z jakiegoś powodu za podejrzaną. Ponoć, wyrywając z ksiąg sądowych część niewygodnych dla władzy królewskiej wyroków, miał wypowiedzieć sławne słowa: „**Państwo to ja**”. Stały się one dewizą jego absolutystycznej polityki.

Francja mocarstwem

Bez zgody stanów monarcha mógł także wypowiadać wojnę i zawierać pokój, nakładać nowe podatki, których duża część szła na utrzymanie stałej zawodowej armii. W okresie długiego panowania Ludwika XIV Francja prowadziła liczne, z reguły zwycięskie wojny. Ich rezultatem był podbój znacznych terytoriów. Armia francuska stała się w tym czasie najsilniejszą i najliczniejszą siłą zbrojną w Europie (200–400 tys. żołnierzy). Utalentowani ministrowie królewscy zadbali o rozwój gospodarczy kraju, budowę systemu twierdz i umocnień obronnych, a także rozbudowę floty francuskiej, co z kolei umożliwiło zamorską ekspansję kolonialną Francji.

Koniec tolerancji religijnej

Prowadzona w duchu absolutyzmu polityka Ludwika XIV niosła też ze sobą nietolerancję. Władca uważał, że wprowadzenie jednego obowiązującego wyznania może zapobiec konfliktom religijnym wśród poddanych. Dlatego w 1685 roku zdecydował się znieść panujący we Francji od prawie 90 lat pokój religijny i zmusić francuskich kalwinistów (hugenotów) do przyjęcia wyznania katolickiego. Wielu spośród nich wolało raczej nielegalnie opuścić Francję, niż odstąpić od kalwinizmu.

Dwór Króla Słońce

Dużą część dochodów państwowych pochłaniał liczny i okazały dwór monarszy. Król chętnie mianował, zwłaszcza na urzędy średniego szczebla, wykształconych mieszczan i nadawał im tytuły szlacheckie. Historycy twierdzą, że Ludwik XIV zmusił też część szlachty do stałego przebywania na swym dworze. Pałac królewski stał się dla dworzan złotą klatką, umożliwiającą władcy lepszą nad nimi kontrolę.

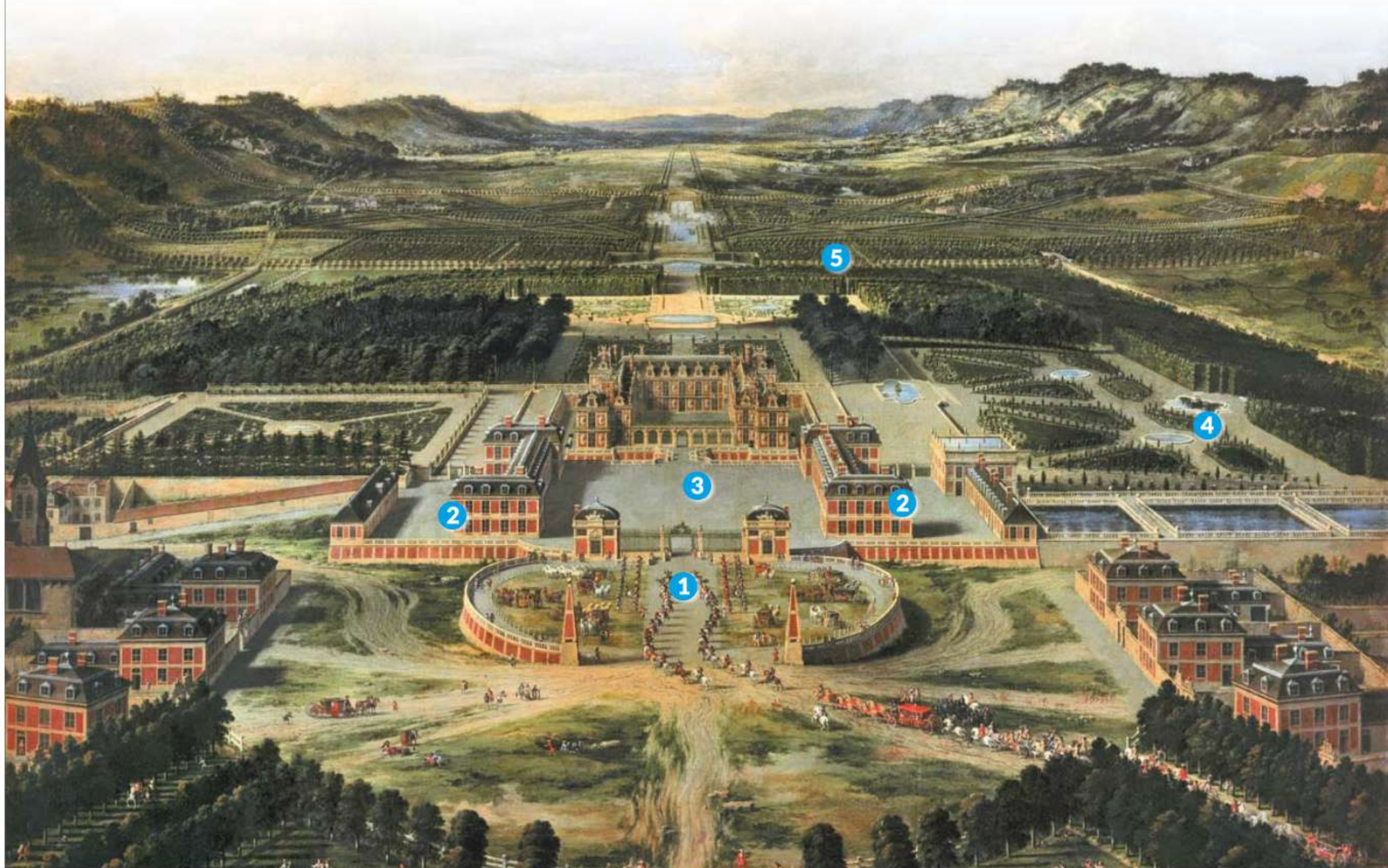
U współczesnych Ludwik XIV zyskał przydomek Król Słońce – oznaczało to, że dawał swym poddanym życiodajną siłę, oni zaś krążyli wokół niego niczym wokół gwiazdy. Jednocześnie wyniesieniu osoby monarchy absolutnego służył rozbudowany ceremoniał, tzw. etykieta dworska. Ustalała ona szczegółowo, jak miał przebiegać dzień monarchy i jego dworzan, regulowała przepisy zachowania, sposób ubierania się, czas posiłków, odpoczynku i zabaw.

WARTO WIEDZIEĆ

Ślady zamorskich podbojów Francji z okresu panowania Ludwika XIV przetrwały do dziś. Na przykład językiem urzędowym w kanadyjskiej prowincji Quebec (czytaj: kebek), zwanej w drugiej połowie XVII wieku Nową Francją, jest język francuski, a nazwa stanu Luizjana w USA pochodzi od założonej w XVII wieku przez Francuzów kolonii, nazwanej tak na cześć tego właśnie władcy (Louisiana, od franc. Louis – Ludwik).

* ■ Pałac w Wersalu

Na początku lat 60. XVII wieku Ludwik XIV podjął decyzję o rozbudowie skromnego pałacyku myśliwskiego swojego ojca. Po dwudziestu latach prac Wersal stał się największym pałacem w Europie i siedzibą królewskiego dworu, który liczył – jak się szacuje – nawet kilkanaście tysięcy osób. Imponującym przedsięwzięciem było też założenie ogrodowo-parkowe – za pałacem rozciągały się tereny zielone, pełne rzeźb i fontann, olbrzymi ogród warzywny, oranżeria oraz menażeria z egzotycznymi zwierzętami – słońami, strusiami, wielbłądami.

(1) brama wjazdowa, (2) skrzydła boczne pałacu, (3) główna część pałacu, (4) tzw. Mały Park – z fontannami, kanałami i alejkami, (5) tzw. Duży Park – lasy, łąki i tereny bagniste.

Symbolem potęgi władzy królewskiej i największym dziełem architektonicznym wybudowanym za rządów Ludwika XIV stał się monumentalny pałac w **Wersalu**.

Za panowania Ludwika XIV rozkwit przeżywały nauka i kultura francuska. Władca był mecenasem wielu artystów i uczonych, w tym założonego przez kardynała Richelieu towarzystwa naukowego, czyli

Akademii Francuskiej. Język francuski od przełomu XVII i XVIII wieku zyskiwał pozycję, jaką w średnowieczu posiadała łacina. Aż do początków wieku XX był ulubionym językiem wielu władców, arystokracji oraz ludzi wykształconych w całej Europie. Równie atrakcyjny stał się stworzony przez Ludwika XIV wzorzec monarchii absolutnej, od końca XVII stulecia naśladowany w wielu krajach.

◀ Element zdobiący bramę wjazdową pałacu wersalskiego.

■ Wyjaśnij, dlaczego nad wjazdem do pałacu umieszczono wizerunek słońca.

Władca absolutny

Stanowi prawa bez przyzwolenia stanów, decyduje o wojnie i pokoju.

Nakłada nowe podatki bez zgody stanów. Duża część tych pieniędzy jest przeznaczana na utrzymanie stałej, zawodowej armii oraz liczego dworu monarszego.

Mianuje i odwołuje urzędników państwowych według własnego upodobania.

Może bez wyroku sądowego uwięzić każdego poddanego.

Sam otrzymuje i przekazuje koronę królewską wedle zasady dziedziczności, wykluczającej jakikolwiek wybór władcy przez poddanych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment dzieła Jeana Bodina *Sześć ksiąg o Rzeczypospolitej* (1576) – o posłuszeństwie wobec władcy

Książę ojczyzny [tj. monarcha] jest zawsze bardziej święty i powinien być bardziej nietykalny niż ojciec, będąc wyświęcony i zesłany przez Boga. Mówię tedy, że nigdy nie jest dopuszczalne, aby poddany nastawał w czymkolwiek na swego księcia [...], choćby był [on] najbardziej niegodziwym i okrutnym tyranem. Jest natomiast dozwolone nie być mu posłusznym w rzeczy, która by była przeciwna prawu Boga lub natury, uciekać, kryć się, odpierać ciosy, ale śmierć raczej ponieść, niż nastawać na jego życie lub na jego cześć.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999.

1. Na podstawie tekstu podaj powód, dla którego władca powinien być nietykalny.
2. Scharakteryzuj postulowany przez autora stosunek poddanych do władcy.
3. Opisz okoliczności, w jakich poddany może być nieposłuszny władcy.

ZAPAMIĘTAJ

- W połowie XVII wieku pod rządami Ludwika XIV we Francji ukształtował się system władzy, który nazywamy absolutyzmem. Polegał on na skupieniu najwyższej władzy wykonawczej, ustawodawczej i sędziowskiej w rękach króla, bez udziału szerszej reprezentacji społeczeństwa, tj. Stanów Generalnych (odpowiednik polskiego sejmiku).
- Symbolem władzy absolutnej królów Francji stał się wybudowany w drugiej połowie XVII wieku pałac w Wersalu.
- Ludwik XIV był mecenasem wielu artystów i uczonych, za jego panowania rozkwitły kultura i nauka francuska. Z francuskich wzorców obyczajowych i artystycznych czerpały inne kraje, zaś język francuski stał się ulubionym językiem wykształconych Europejczyków.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij pojęcie monarchii absolutnej.
2. Omów działania Ludwika XIV, które sprawiły, że Francja stała się mocarstwem.
3. Wyjaśnij, dlaczego poddani obdarzyli Ludwika XIV przydomkiem Słońce.
- * 4. Korzystając z encyklopedii, internetu lub innych źródeł, zaplanuj całonocną wycieczkę po Wersalu. Uwzględnij zwiedzanie najważniejszych budowli (i ich wnętrz) oraz elementów parkowo-ogrodowych.

Anglia na drodze ku monarchii parlamentarnej

■ Przypomnij sobie, jak funkcjonowały średniowieczne monarchie stanowe.

Konflikt króla z Parlamentem

Od końca średniowiecza w Anglii znaczący wpływ na kierowanie państwem miał **Parlament**, w którym zasiadali reprezentanci szlachty i miast. Na początku XVII wieku Królestwo Anglii zostało połączone unią personalną z Królestwem Szkocji pod berłem władców z rodu **Stuartów**. Pierwsi dwaj królowie z tej dynastii próbowali rządzić, ograniczając rolę Parlamentu – początkowo zwoływali jego posiedzenia rzadko, z czasem nie zwoływali ich wcale. Szczególnie dotkliwe dla angielskich poddanych były nakładane bez zgody Parlamentu podatki.

Wobec rządów Stuartów powstała **opozycja polityczna** domagająca się współdziałania króla z Parlamentem. Składała się ona ze średniej i uboższej szlachty, kupców, rzemieślników i zamożnego chłopstwa. Należeli do niej także radykalni protestanci, zwani **purytanami**, skłaniający się do nauk kalwińskich. Ich zastrzeżenia budziła religijna polityka królewska, której filarem był Kościół anglikański (zob. s. 36). Purytanie twierdzili, że Stuartowie po cichu sympatyzują z katolicyzmem i nie chcą przeprowadzić reformy anglikanizmu.

▲ **Egzekucja Karola I Stuarta, obraz z XVII wieku.** Egzekucja wykonana na Karolu I Stuarcie na podstawie wyroku sądu, w którym zasiedli poddani królewscy, wzbudziła oburzenie większości Europejczyków.

■ Na podstawie ilustracji oraz tekstu źródłowego z poprzedniej lekcji wskaż różnice w stosunku do monarchy w Anglii Stuartów i we Francji Ludwika XIV.

opozycja polityczna – ludzie, którzy sprzeciwiają się polityce rządu (monarchy, parlamentu) i działają na rzecz zmiany tej polityki lub w celu przejęcia władzy.

purytanie (łac. *puritas* – czystość) – członkowie ruchu dążącego do reform w Kościele anglikańskim w duchu nauki Jana Kalwina.

Wojna domowa

W 1640 roku zaostrzający się konflikt między obozem królewskim a zwolennikami Parlamentu doprowadził do wybuchu **wojny domowej**. Zakończyła się ona zwycięstwem wojsk Parlamentu, wśród których prym wiodli purytańscy radykałowie. Z ich inicjatywy wziętego do niewoli króla Karola I Stuarta postawiono przed specjalnym trybunałem i skazano na karę śmierci. Wyrok wykonano w 1649 roku.

Anglia republika

Po tym wydarzeniu resztką zwolenników króla oraz członkowie rodziny królewskiej opuścili Anglię, która po raz pierwszy (i ostatni) w swych dziejach została obwołana **republika**. W rzeczywistości szybko zamieniła się w dyktaturę wojskową. Parlament oddał pełnię władzy w ręce charyzmatycznego dowódcy armii z czasów wojny domowej, purytanina **Olivera Cromwella** (czytaj: kromłela).

W czasach jego rządów Anglii udało się ostatecznie podporządkować sobie Irlandię. Nieprzerwanie również Anglia rywalizowała z innymi morskimi potęgami Europy (katolickimi Hiszpanią i Francją, a nawet protestancką Holandią), co przyczyniło się do umocnienia i rozszerzenia jej zamorskich kolonii.

Wspaniała Rewolucja

Wkrótce po śmierci Cromwella zdecydowana większość Anglików opowiedziała się za powrotem przebywających na emigracji Stuartów. Stało się to

WARTO WIEDZIEĆ

Nowy Jork został założony przez Holendrów na początku XVII wieku jako osada handlowa (na dzisiejszej wyspie Manhattan) pod nazwą Nowy Amsterdam. Był głównym portem holenderskiej kolonii w Ameryce Północnej.

W latach 60. XVII wieku został zdobyty przez dominujących w tym czasie na morzach Anglików i przemianowany na Nowy Jork (na cześć króla Jakuba II Stuarta, noszącego też tytuł księcia Yorku).

▲ **Manhattan.** Grafika z XVII wieku (widok z czasów, gdy Nowy Jork nazywano jeszcze Nowym Amsterdamem) oraz zdjęcie współczesne.

w 1660 roku. Jednak próby wzmocnienia władzy królewskiej, podejmowane w ciągu następnych dwudziestu lat panowania dwóch kolejnych władców z tej dynastii, budziły coraz silniejszy opór w kraju. Szalę przeważało przejście na katolicyzm Jakuba II Stuarta i jego próby doprowadzenia do równouprawnienia katolików.

W 1688 roku król Jakub II został odsunięty od rządów i zmuszony do ucieczki do Francji w wyniku bezkrwawego zamachu stanu. Wydarzenia te nazwano **Wspaniałą (Chwalebną) Rewolucją**. Wówczas Parlament oddał koronę angielską w ręce córki wygnanego króla oraz jej męża, który dotychczas sprawował rządy w Holandii. Oboje nowi władcy Anglii byli protestantami.

zamach stanu – niezgodne z prawem przejęcie władzy w państwie przez jednostkę lub grupę ludzi, często przeprowadzane z użyciem siły.

Wkrótce po Wspaniałej Rewolucji Parlament uchwalił ważny akt prawny, który pozostaje w mocy do dziś. Była to tzw. **Deklaracja praw** (*Bill of Rights*, czytaj: bil of rajts). Wykluczyła ona katolików z prawa do dziedziczenia tronu, ograniczyła władzę królewską i rozszerzyła prawa Parlamentu. *Deklaracja* stała się kamieniem węgielnym angielskich praw konstytucyjnych oraz systemu rządów, który nazywamy **monarchią parlamentarną**.

W Anglii nigdy nie doszło do uchwalenia konstytucji – w znaczeniu jednego obszernego aktu prawnego regulującego ustrój państwa. Zamiast tego istnieje wiele pojedynczych ustaw, uchwalanych w różnych okresach historii tego kraju, począwszy od średniowiecza. Wśród nich rolę podstawową odgrywają właśnie *Deklaracja praw*, a także uchwalone jeszcze w latach 70. XVII wieku prawo nazywane *Habeas corpus*. Na jego podstawie **nikt nie powinien być uwięziony bez pisemnego nakazu sądowego**, a zarzuty przeciw aresztowanemu należy sformułować w ciągu 24 godzin po zatrzymaniu.

▲ Oliver Cromwell w czasach republiki otrzymał najwyższą w państwie godność lorda protektora. Jest postacią kontrowersyjną, przez część potomnych uważaną za symbol walki z tyranią królewską w Anglii, przez innych za ludobójcę, ze względu na krwawy terror, który wprowadził w podbitej Irlandii.

„Król panuje, ale nie rządzi”

System monarchii parlamentarnej ukształtował się w pełni w XVIII wieku, już po powstaniu **Wielkiej Brytanii**. Tak nazwano państwo utworzone w wyniku **połączenia Anglii i Szkocji unią realną w 1707 roku** (przetrwało ono do dziś). Istotą ustroju monarchii parlamentarnej jest znaczne ograniczenie władzy królewskiej (głównie do funkcji reprezentacyjnych). Realną władzę w tym systemie sprawują Parlament i rząd – gabinet ministrów z premierem, czyli „pierwszym ministrem”, na czele.

W Anglii w XVIII wieku urzędy premiera i ministrów były obsadzane przez przedstawiciela jednej z dwóch największych w Parlamencie partii – **torysów** (zwolenników silniejszych rządów króla) lub **wigów** (zwolenników silniejszej pozycji Parlamentu). Partie te powstały w gorących latach poprzedzających wybuch Wspaniałej Rewolucji. Anglia była więc nie tylko kolebką monarchii parlamentarnej, lecz również **nowożytnych partii politycznych**.

Cechy monarchii parlamentarnej w Wielkiej Brytanii

Najwyższą władzą jest Parlament, który ma wyłączną moc stanowienia prawa.

„Król panuje, ale nie rządzi”, tzn. nie może podejmować decyzji politycznych.

Władzę wykonawczą sprawuje odpowiedzialny przed Parlamentem (a nie królem) gabinet ministrów z premierem na czele.

Na stanowiska w rządzie król musi powołać polityków wywodzących się z partii mającej większość lub wystarczające poparcie w Parlamencie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Wybrane fragmenty z *Bill of Rights*

1. [...] władza zawieszania praw [...] na podstawie powagi królewskiej, a bez zgody parlamentu jest bezprawiem.
4. Ściąganie pieniędzy [tj. podatków] na użytek Korony [...], a bez zezwolenia parlamentu [...] jest bezprawiem.
6. Tworzenie i utrzymywanie stałych armii w czasie pokoju bez zgody parlamentu jest sprzeczne z prawem.
8. Wybór członków parlamentu ma być swobodny.
9. Wolność mów, rozpraw [tj. dyskusji] lub postępowania w parlamencie nie ma być oskarżana ani badana przed jakimkolwiek trybunałem [sądowym].

Wiek XVI–XVIII w źródłach,
oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard,
Warszawa 1997.

1. Na podstawie tekstu powiedz, kto w Wielkiej Brytanii miał większe znaczenie – król czy Parlament. Co o tym świadczy?
2. Wymień kwestie, w których głos decydujący miał Parlament. Dlaczego tak było?

ZAPAMIĘTAJ

- Zaostrzający się konflikt między rządzącymi Anglią i Szkocją królami z dynastii Stuartów a zwolennikami Parlamentu doprowadził do wybuchu wyniszczającej wojny domowej (1640–1649).
- W jej wyniku Karol I Stuart został pozbawiony władzy królewskiej i ścięty, a Anglia przez ponad dziesięć lat była republiką.
- W roku 1660 Stuartowie powrócili na tron angielski, jednak w roku 1688, w wyniku Wspaniałej Rewolucji, dynastia ta ponownie została odsunięta od władzy.
- Od tej pory w Anglii – połączonej w 1707 roku unią realną ze Szkocją w państwo o nazwie Wielka Brytania – kształtował się system władzy określany jako monarchia parlamentarna.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż przyczyny konfliktu między królem a Parlamentem.
2. Wyjaśnij zasadę: „Król panuje, ale nie rządzi”.
3. Sprawdź w dowolnym źródle, czy w Wielkiej Brytanii panuje jeszcze monarcha. Kto nim jest? Jakie są jego zadania? Czy zasada: „Król panuje, ale nie rządzi” przetrwała do XXI wieku?

Początki panowania Wazów i wojny z Rosją

■ Przypomnij sobie przyczyny i skutki wprowadzenia w Rzeczypospolitej wolnej elekcji.

▲ Wjazd orszaku ślubnego Zygmunta III Wazy do Krakowa, fragmenty tzw. rolki sztokholmskiej z początku XVII wieku.

Królowie elekcyjni z dynastii Wazów

Wszyscy polscy królowie rządzący od 1573 roku aż do upadku Rzeczypospolitej pod koniec XVIII wieku byli królami elekcyjnymi, czyli wybieranymi przez szlachtę. Pozycja i uprawnienia władców w **monarchii elekcyjnej** były bardziej ograniczone niż w monarchiach dziedzicznych, w których władza przechodziła z ojca na syna lub córkę. Od schyłku wieku XVI do połowy wieku XVII na tron polsko-litewski szlachta wybierała władców ze szwedzkiego rodu Wazów, spokrewnionego z Jagiellonami, sprawującego dziedziczne rządy również w protestanckiej Szwecji.

Pierwszym władcą Korony Polskiej i Litwy z dynastii Wazów był **Zygmunt III**, którego wybór na tron popierała też ciotka – Anna Jagiellonka. Po śmierci ojca młodemu królowi przypadła także dziedziczna korona szwedzka. Dzięki temu Szwecja i Rzeczpospolita zostały połączone unią personalną, a ważny dla polityki obu państw Bałtyk stał się ich „morzem wewnętrznym”.

Jednak w luteranckiej Szwecji niechęć wobec Zygmunta III budziło jego przywiązanie do katolicyzmu. Było to przyczyną wybuchu powstania, które doprowadziło do usunięcia młodego króla ze szwedzkiego tronu (w 1599 roku). Mimo przegranej ani Zygmunt III, ani jego potomkowie nie chcieli zrezygnować ze swych pretensji do dziedzicznej korony szwedzkiej.

Rosja w okresie wielkiej smuty

Podobnie jak większość państw Europy Rzeczpospolita w XVII wieku była uwikłana w wiele długich i wyczerpujących wojen. Brzemienne w skutki był zwłaszcza konflikt z Rosją. Władza rządzących nią carów była nieograniczona – dlatego nazywano ją **samodzierżawiem** (od ros. *samodierżawie* – samowładztwo). Po wymarciu dynastii Rurykowiczów Rosja na początku XVII wieku zaczęła pogrążyć się w kryzysie politycznym zwanym **wielką smutą** (ros. *smuta* – zamieszanie, zamęt). Chaos ten postanowili wykorzystać polscy magnaci.

■ Dynastia Wazów

▲ **Zygmunt III Waza (1587–1632).** Jego ojcem był król szwedzki, luteranin, matką zaś Katarzyna – polska królowna z dynastii Jagiellonów, od której przejął wyznanie katolickie i nauczył się mówić po polsku. Młodość spędził w Szwecji (pierwsze lata życia razem z rodzicami w więzieniu – aresztowany na rozkaz panującego tam wówczas stryja). Po wyborze na tron Polski i Litwy Zygmunt III zdawał się jednak bardziej cenić dziedziczną koronę szwedzką.

▲ **Władysław IV Waza (1632–1648).** Królewicz Władysław był bardzo lubiany przez szlachtę, m.in. za swe przygotowanie do żołnierskiego trybu życia. Już w wieku 15 lat miał obowiązek przysłuchiwać się obradom sejmowym. Gdy miał lat 30, pod przybranym nazwiskiem Snopkowski (od herbu Wazów: Snopek) odbył podróż na zachód Europy, aby lepiej przygotować się do rządów.

▲ **Jan II Kazimierz Waza (1648–1668).** Młodszy brat Władysława; po jego śmierci został wybrany na króla. W młodości zaznał mnóstwa przygód. Podobnie jak jego ojciec był bardzo przywiązany do katolicyzmu. Na czas jego rządów przypadły wyniszczające Rzeczpospolitą wielkie powstanie kozackie i wojna ze Szwecją.

Dymitr Samozwaniec na Kremlu

Okazja nadarzyła się, gdy na ziemiach Rzeczypospolitej pojawił się pretendent do korony carów, podający się za **Dymitra**, zmarłego w tajemniczych okolicznościach syna Iwana Groźnego (zob. s. 64). W tej sytuacji w 1605 roku kilku magnatów polskich zorganizowało wyprawę swych prywatnych wojsk do Rosji. Nie uzyskali poparcia króla Zygmunta III Wazy, wsparły ich za to grupy rosyjskich **bojarów**.

Dzięki tej wyprawie, zwanej **dymitriadą** (od imienia Dymitr), udało się szybko zdobyć Moskwę i osadzić w niej jako cara **Dymitra Samozwańca**. Sprawował on władzę przez niecały rok, wzbudzając w tym czasie niezadowolenie rosyjskich poddanych. Niechęć powodowało zwłaszcza otaczanie się przez Dymitra Polakami, popieranie cudzoziemskich obyczajów, a także lekceważenie prawosławnej Cerkwi.

► Dymitr Samozwaniec w polskim stroju szlacheckim.

Jego pochodzenie do dziś nie zostało wyjaśnione, raczej nie był on jednak odnalezionym synem Iwana Groźnego. Zagorzałym popiecznikiem Dymitra w Polsce był wojewoda sandomierski Jerzy Mniszech, który poparł jego plany. W zamian Dymitr po objęciu tronu carskiego poślubił jego córkę Marynę.

■ Wyjaśnij, dlaczego Dymitr włożył strój typowy dla polskiego szlachcica.

bojarzy – członkowie wyższej warstwy społeczeństwa feudalnego na Rusi, wielcy właściciele ziemscy.

Doprowadziło to do zawiązania bojarzkiego spisku. Zakończył się on zamordowaniem samozwańczego cara i wybuchem w Moskwie powstania przeciw stacjonującym tam Polakom. Siedziba carów – Kreml – została szybko zdobyta przez rosyjskich powstańców.

Interwencja Zygmunta III Wazy w Rosji

W ciągu następnych trzech lat Rosja była pogrążona w chaosie wywołanym walką rywalizujących ze sobą grup bojarów oraz wybuchami powstań chłopskich. Co więcej, w sprawy rosyjskie zaczęła mieszać się Szwecja, udzielająca chwilowo wsparcia przeciwnikom polskich wpływów. Zaniepokojony tym Zygmunt III Waza postanowił oficjalnie ingerować w sprawy rosyjskie, tym bardziej że część bojarów zaproponowała carski tron najstarszemu synowi Zygmunta, królewiczowi Władysławowi Wazie. Zapoczątkowało to kilkuletnią **wojnę z Rosją (1609–1618)**.

W pierwszych latach przybrała ona obrót korzystny dla Rzeczypospolitej. Jej wojskom udało się w 1610 roku zająć moskiewski Kreml. Król Zygmunt III odrzucił jednak żądanie bojarów, aby królewicz Władysław, jako przyszły car, przyjął prawosławie. Oburzenie ludności rosyjskiej powodowały też

▲ Bojar rosyjski w uroczystym stroju.

rabunki i gwałty dokonywane przez polskie oddziały. Spowodowało to wybuch kolejnego powstania, które ogarnęło większość terenów Rosji. Polska załoga na Kremlu po wielomiesięcznym oblężeniu została zmuszona do kapitulacji (1612).

W 1613 roku zwycięskie siły powierzyły koronę carów członkowi bojarzkiego rodu **Romanowów** – panował on jako Michał I (Romanowowie sprawowali odtąd dziedziczne rządy w Rosji aż do 1917 roku). Okres wielkiej smuty dobiegał końca. Carowie zaczęli powoli wzmacniać swoją władzę, wchodząc znowu na drogę samodzierżawia.

WARTO WIEDZIEĆ

Wkrótce po śmierci Dymitra pod Moskwą pojawił się... kolejny samozwaniec, podający się za cudownie ocalałego cara. Mimo że nie był podobny do Dymitra, Maryna Mniszchówna oświadczyła, że to jej zmarły mąż (a potem go potajemnie poślubiła). Dymitr II Samozwaniec nigdy nie zdobył tronu moskiewskiego. Opuszczony przez grupę popierającej go polskiej szlachty, został w 1610 roku zamordowany. Walkę o władzę w Rosji postanowiła jednak kontynuować Maryna. Po śmierci męża związała się z atamanem kozackim; razem stworzyli państwo kozackie u ujścia Wołgi i razem prowadzili wojnę z Moskwą. Nowy car nie pozwolił sobie odebrać tronu. Pojmał małżonków, atamana zgładził, Marynę zaś zamknął w wieży, gdzie spędziła resztę życia.

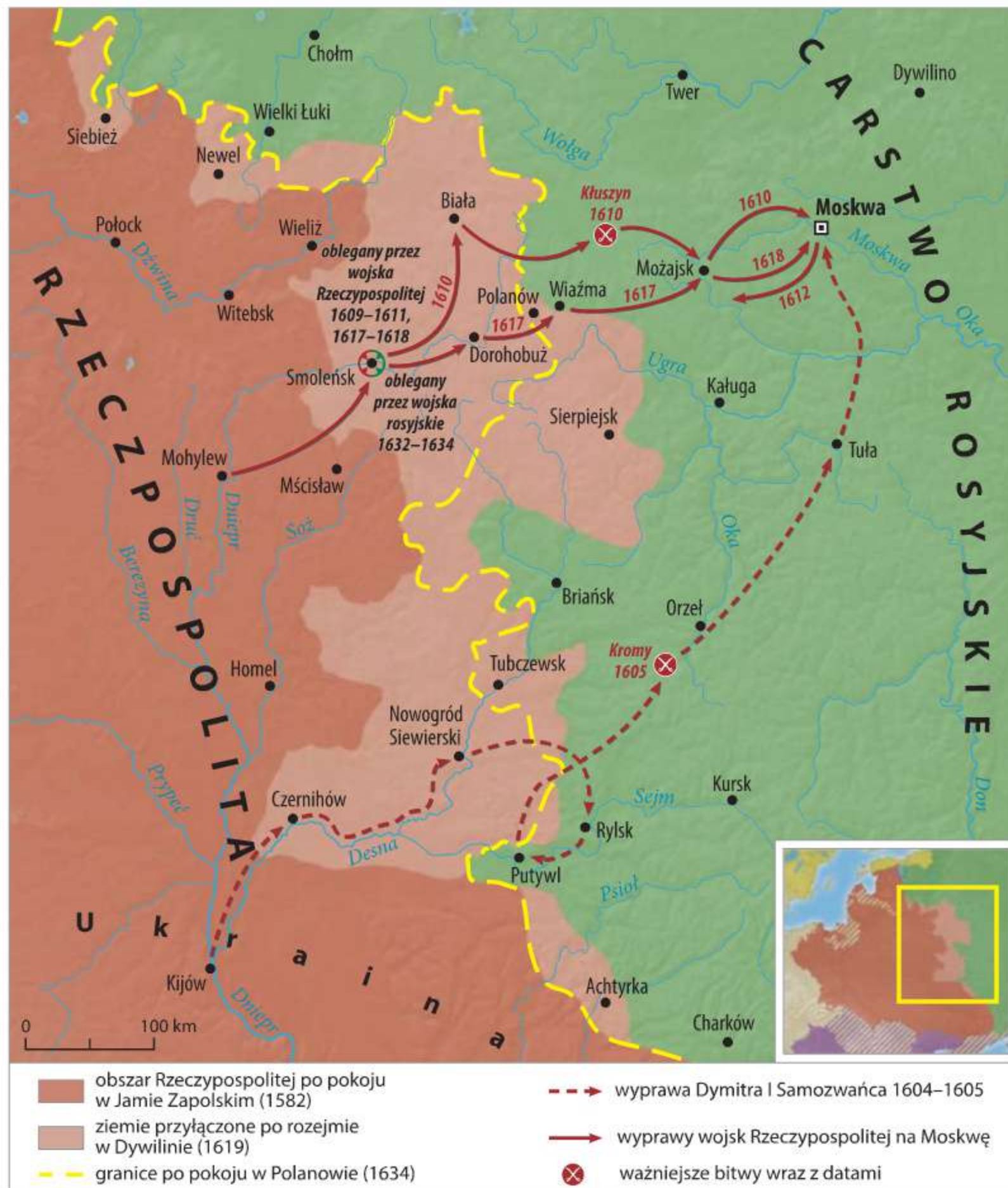
▲ Portret Maryny Mniszchówny.

▲ **Bitwa pod Kłuszynem**, obraz Szymona Boguszowicza z 1620 roku. Decydujące znaczenie w pierwszej fazie wojny miało zwycięstwo sił polsko-litewskich nad prawie pięciokrotnie silniejszą armią rosyjską w bitwie pod Kłuszynem (1610). Dużą rolę w tym zwycięstwie odegrał atak husarii, czyli polskiej ciężkiej kawalerii (zob. s. 116–117). Wraz z innymi oddziałami została ona ukazana po lewej stronie obrazu, z długimi kopiami i zbrojami okrytymi pasiastymi płaszczami. Niektórzy jeźdźcy mają przymocowane charakterystyczne dla oddziałów husarii skrzydła.

▲ **Władysław IV Waza odbierający hołd wodza armii rosyjskiej po zwycięstwie pod Smoleńskiem**, obraz nieznanego polskiego malarza z 1634 roku. Jednym z kluczowych momentów polsko-rosyjskich zmaganiań było wielomiesięczne oblężenie Smoleńska i bitwa stoczona pod tym miastem w 1634 roku. Wojska polskie, liczące ponad 20 tys. żołnierzy, dowodzone osobiście przez Władysława IV, zmusiły 30-tysięczną armię rosyjską do kapitulacji.

Pokój w Polanowie

Wojna polsko-rosyjska ciągnęła się z przerwami jeszcze długo. Osłabiona Rosja nie była w stanie odebrać Rzeczypospolitej jej zdobyczy terytorialnych. W końcu, na mocy **pokoju** podpisanego w **Polanowie** w **1634 roku** (na początku panowania Władysława IV Wazy), państwo polsko-litewskie otrzymało oficjalne potwierdzenie zwierzchnictwa nad wcześniej zdobytymi zachodnimi terenami Rosji (włącznie ze Smoleńskiem). Tym samym Rzeczpospolita obejmowała największy obszar w swych dziejach (około 1 mln km²) i była największym (po Rosji) pod względem terytorialnym państwem w Europie.

◀ **Wojny Rzeczypospolitej z Rosją w pierwszej połowie XVII wieku.**

ZAPAMIĘTAJ

- W 1605 roku, wykorzystując wewnętrzny kryzys w Rosji (nazywany wielką smutą), magnaci polscy zorganizowali tzw. dymitriadę w celu osadzenia na tronie popieranego przez siebie pretendenta, podającego się za zaginionego Dymitra – syna cara Iwana IV.
- W latach 1610–1612 wojska polsko-litewskie okupowały Moskwę.
- Na mocy pokoju podpisanego w Polanowie w 1634 roku państwo polsko-litewskie otrzymało oficjalne potwierdzenie swego panowania nad rozległymi obszarami zachodniej Rosji.

PYTANIA I POLECENIA

- Przedstaw w formie planu wydarzeń historię przejęcia i utraty władzy w Rosji przez Polaków.
- Omów okoliczności, które sprawiły, że Polacy utracili wpływy w Rosji.
- Wymień najważniejsze skutki pokoju w Polanowie.

17

Powstanie kozackie

■ Przypomnij sobie datę i okoliczności powstania Kościoła greckokatolickiego.

Kolonizacja Ukrainy

Niedługo po sukcesach odniesionych w zwycięskich wojnach z państwem carów Rzeczpospolitą poważnie osłabił wybuch powstania Kozaków na Ukrainie. Większość terenów Ukrainy, wraz z Kijowem, włączono do Korony Polskiej na mocy unii lubelskiej w 1569 roku. Na przełomie XVI i XVII wieku rozpoczęła się intensywna kolonizacja tych ziem. Powstawały wielkie magnackie majątki, w których właściciele osiedlali chłopów. Pewna ich część przybyła (lub zbiegła) tutaj z ziem rdzennie polskich.

Kozacy rejestrowi – oddziały Kozaków nazywane tak od imiennego rejestru żołnierzy opłacanych ze skarbu Rzeczypospolitej. W 1637 roku ich liczba wynosiła 8000, a rok później (po stłumieniu buntu części Kozaków) ograniczono przywileje i liczbę Kozaków rejestrowych do 6000 żołnierzy.

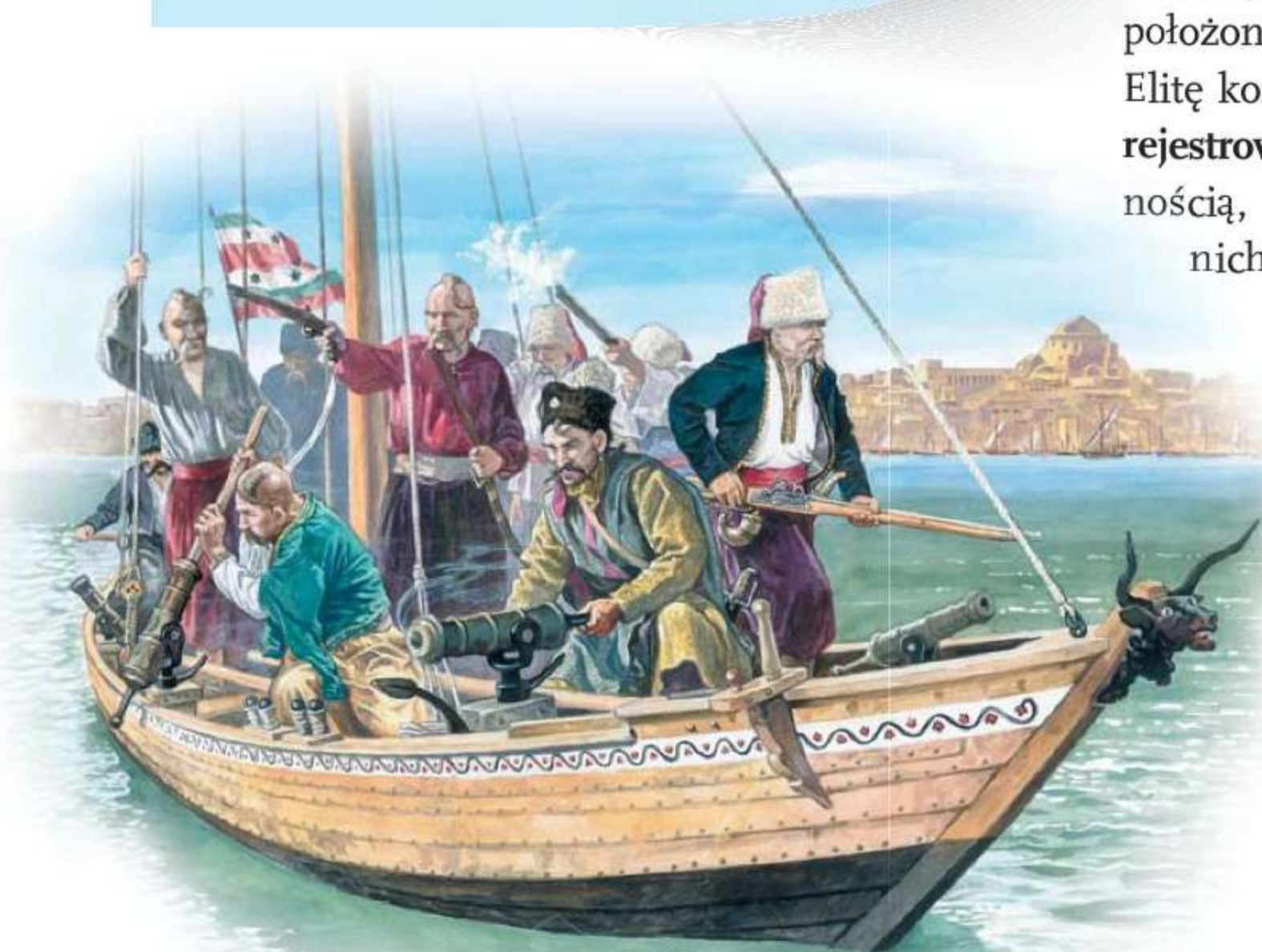
Początkowo dla zachęty otrzymywali oni zwolnienia z opłat i pracy pańszczyźnianej w szlacheckich gospodarstwach. Na Ukrainie poprawy bytu i przygód poszukiwała też uboga polska szlachta. Przybysze ci w miarę upływu czasu przyjmowali język i obyczaje większości prawosławnej ludności Ukrainy.

Kozacy

W drugiej połowie XVI wieku na terenach Zaporozża (nazwa pochodzi od określenia „za porohami”, czyli skalnymi progami Dniepru) zaczęły powstawać **grupy wolnej ludności zwanej Kozakami**. Wywodzili się oni z chłopstwa lub drobnej szlachty, wyznawali prawosławie i posługiwali się językiem ruskim (ukraińskim).

Kozacy posiadali własny samorząd i organizację wojskową, uznawane przez władzę królewską. Głównym ich grodem był warowny obóz Sicz, położony na trudno dostępnych wyspach Dniepru. Elitę kozaczyzny stanowiły oddziały tzw. **Kozaków rejestrowych**. Wykazywały się one dużą odwagą i bitnością, zwłaszcza w obronie południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej przed częstymi napadami Tatarów. Nierzadko również na swych zwinnych łodziach, zwanych **czajkami**, Kozacy przepławiali się przez Morze Czarne, by złupić ziemie tureckie.

◀ Kozackie czajki były to duże łodzie wykonane głównie z drewna wierzbowego i lipowego, obwiązane linami i uszczelnione smołą, wypełnione pękami trzciny, dla większej stabilności w czasie burzy. Były wyposażone w dwa stery i żagiel, a największe – nawet w działa.

Przyczyny powstania

Sytuacja na całej Ukrainie pogarszała się z upływem XVII wieku. Powodów było kilka. Duża część prawosławnej ludności ukraińskiej niechętnie patrzyła na zwolenników unii brzeskiej i Kościoła greckokatolickiego (unickiego), uznającego zwierzchność papieską (zob. s. 71). Do narastania konfliktu przyczyniał się też fakt, że wielu ukraińskich magnatów i zamożnych szlachciców porzuciło prawosławie. Przechodząc na rzymski katolicyzm, przyjmowali oni polskie obyczaje i język. Z kolei ukraińscy chłopcy – wobec których zwiększano obowiązki świadczeń i pańszczyzny – czuli się wyzyskiwani. Chłopscy zbiegowie coraz liczniej zasilali szeregi Kozaków.

Bezpośrednim powodem wybuchu powstania na Ukrainie była jednak polityka Rzeczypospolitej wobec Kozaków. Część magnatów, chcąc zapewnić sobie w swych majątkach jak najwięcej chłopskich rąk do pracy, niechętnym okiem patrzyła na wzrost liczby Kozaków rejestrowych. Z kolei Turcja, której dawały się we znaki najazdy kozackie, zaczęła grozić podjęciem odwetowych wypraw na ziemie Korony. W tej sytuacji, wskutek nacisków szlachty, sejm postanowił **zmniejszyć liczbę Kozaków na królewskim żołdzie**. Krok ten wywołał wzburzenie w ich szeregach.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment opisu mieszkańców Ukrainy autorstwa francuskiego inżyniera wojskowego i pisarza w służbie Rzeczypospolitej

Są oni [tj. Kozacy] wszyscy wyznania greckiego [tj. prawosławnego], zwanego w ich języku ruskim. [...] Nic prostackiego w sobie nie mają prócz odzieży; są przebiegli i zręczni, dowcipni i szczerze hojni, nie mają ambicji, by osiągnąć wielkie bogactwo, lecz ogromnie kochają swą wolność, bez której nie chcieliby żyć. Dla niej też podejmują powstania i wszczynają bunt przeciw możnym panom w kraju, gdy zauważą, że ci chcą ich trzymać na wodzy. [...] Stan chłopów tutejszych [tj. na Ukrainie] godny jest politowania [...], oddają tysiące posług pańszczyźnianych [...]. To właśnie ten niewolniczy stan powoduje, iż wielu spośród nich ucieka [do] Kozaków nad Dnieprem.

Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opis Ukrainy, przeł. Z. Stasiewska, S. Meller, red. Z. Wójcik, Warszawa 1972.

1. Wymień wartości najważniejsze dla Kozaków.
2. Co według autora tekstu sprawiało, że mieszkańcy Ukrainy wszczynali bunt?

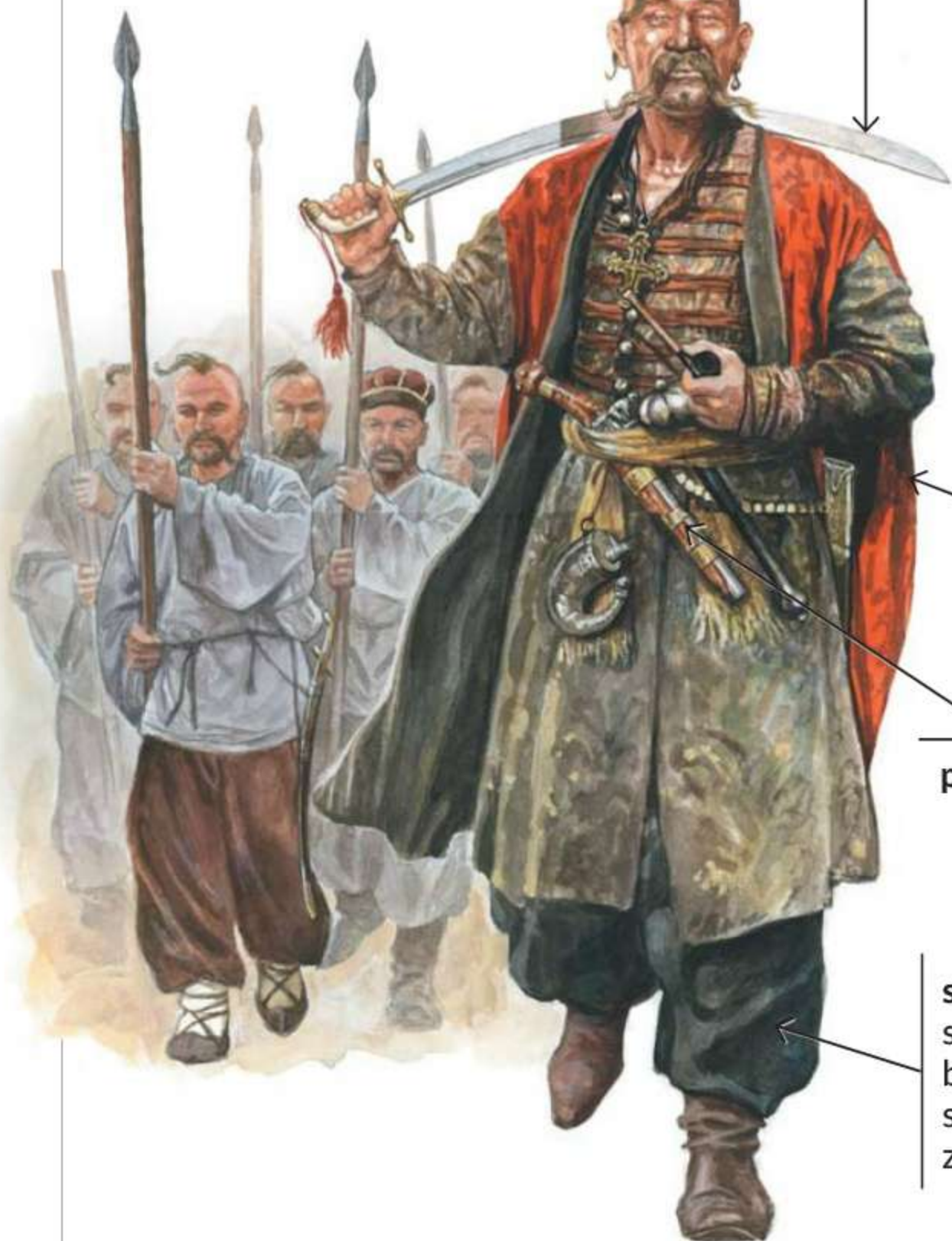
osełdec – kosmyk włosów noszony na czubku ogolonej głowy

szabla

długi kaftan bez guzików

pistolet

szarawary – szerokie, bufiaste spodnie z płótna

Ukraina w ogniu walki

Na początku **1648 roku** wybuchł na Ukrainie bunt Kozaków pod wodzą **Bohdana Chmielnickiego**. Bunt przerodził się szybko w zbrojne powstanie, gdy do Kozaków dołączyły rzesze ukraińskich chłopów, a duchowieństwo prawosławne jawnie wyrażało sympatię dla zbuntowanych. Wybitnie utalentowanemu wodzowi i politykowi Chmielnickiemu udało się wkrótce zawrzeć sojusz z Tatarami z chanatu krymskiego – ich oddziały zaczęły walczyć po stronie kozackiej.

W pierwszym roku powstania źle dowodzone wojska koronne poniosły druzgocące porażki z bitną piechotą i jazdą kozacką. Sytuacja stała się dramatyczna, gdy oddziały powstańców zdołały dojść aż pod Lwów i Zamość. Z pewnością do klęsk Polaków przyczynił się też fakt, że wiosną 1648 roku zmarł, darzony szacunkiem przez Kozaków, Władysław IV. Po sześciomiesięcznym bezkrólewiu szlachta wybrała na tron polski Jana Kazimierza (1648–1668), młodszego brata zmarłego króla.

Strona polska zaczęła odzyskiwać inicjatywę dzięki udanej obronie twierdzy w Zbarażu pod wodzą magnata i doświadczonego dowódcy Jeremiego

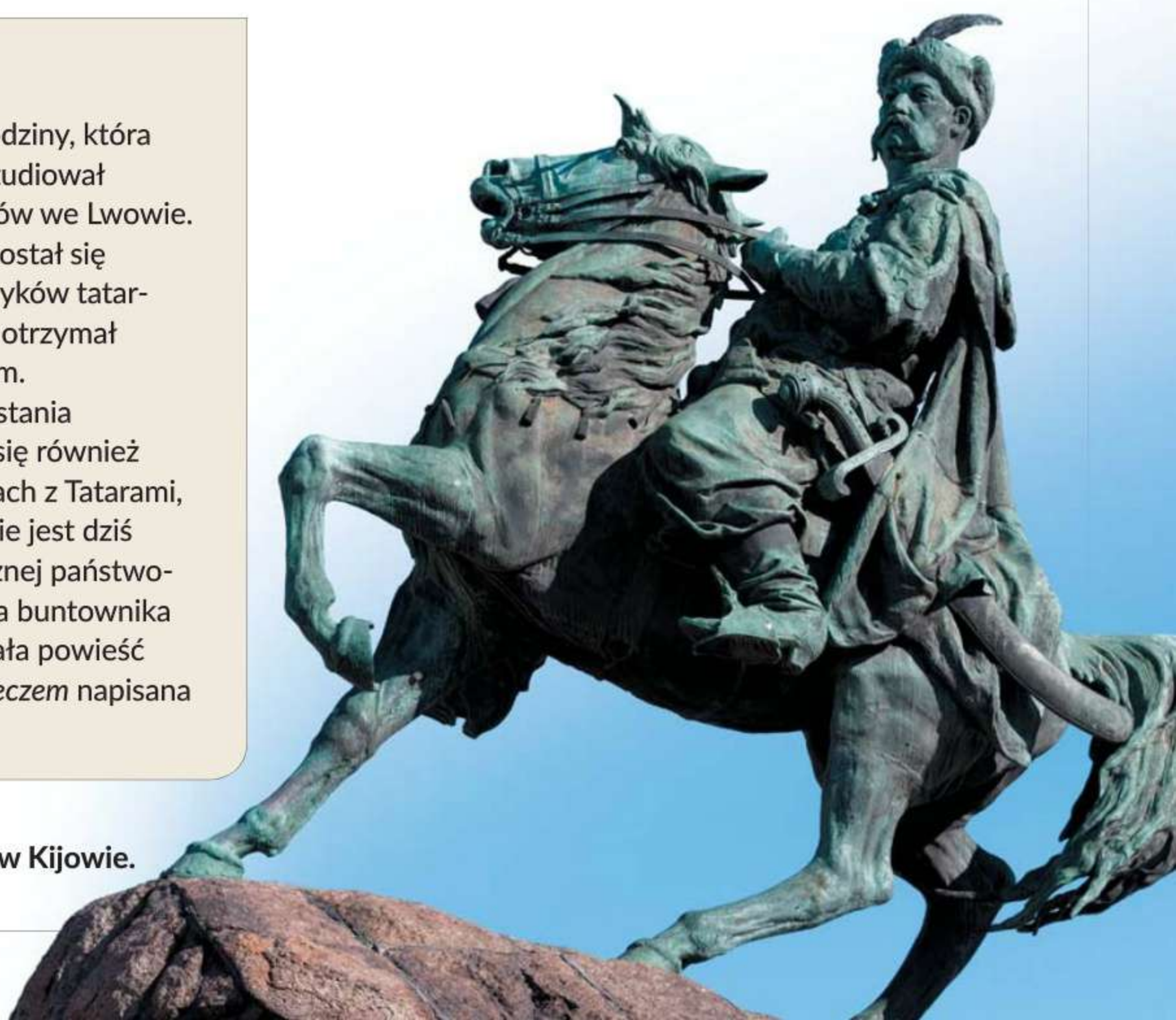
Wiśniowieckiego. Przyczyniła się do tego zręczna polityka króla, która odwiodła Tatarów od wspierania Kozaków. Dzięki tym sukcesom Jan Kazimierz był w stanie w następnym roku zawrzeć z Chmielnickim ugodę. Dopuszczała ona m.in. zwiększenie liczby Kozaków rejestrowych. Mimo to powstanie wkrótce znowu wybuchło, a Kozacy postanowili szukać wsparcia w prawosławnej Rosji, która zdołała się wzmocnić po okresie wielkiej smuty.

W **1654 roku** w Perejaśławiu Chmielnicki zawarł z państwem carów ugodę, na mocy której Ukraina miała zostać połączona z Rosją. **Uгода perejaśławska** zapoczątkowała kolejną długoletnią **wojnę między Polską a Rosją**, którą wsparła większość wojsk kozackich. Z powodu trudnej sytuacji zewnętrznej Rzeczpospolita poniosła ostatecznie dotkliwą porażkę. Działania wojenne zostały zakończone podpisaniem w **1667 roku w Andruszowie rozejmu**, przyznającego Rosji panowanie nad tzw. Zadnieprzem, czyli ziemiami Ukrainy na wschód od Dniepru, a także nad częścią terenów na jego zachodnim brzegu, włącznie z Kijowem.

WARTO WIEDZIEĆ

Bohdan Chmielnicki pochodził z rodziny, która legitymowała się szlacheństwem. Studiował w szkole prowadzonej przez jezuitów we Lwowie. W trakcie wojny przeciw Turkom dostał się do niewoli, w której nauczył się języków tatarskiego i tureckiego. Po uwolnieniu otrzymał wyższą godność w wojsku kozackim. Następnie zaś stanął na czele powstania Kozaków w 1648 roku, wykazując się również talentem politycznym w negocjacjach z Tatarami, Rzeczpospolitą i Rosją. Na Ukrainie jest dziś uważany za ojca pierwszej niezależnej państwowości ukraińskiej, w Polsce zaś – za buntownika i zdrajcę. Obraz ten spopularyzowała powieść Henryka Sienkiewicza *Ogniem i mieczem* napisana w latach 80. XIX wieku.

► Pomnik Bohdana Chmielnickiego w Kijowie.

Wojna domowa na Ukrainie (powstanie Chmielnickiego):

- pochód wojsk Chmielnickiego 1648–1649
- pochód wojsk kozackich w 1651 r.
- zasięg powstania kozackiego (1648–1649)
- ⊗ ważniejsze bitwy wraz z datami
- granice Księstwa Ruskiego z 1658 r.

Wojny z Rosją:

- działania wojsk rosyjskich
- zasięg działań wojsk rosyjskich w czasie potopu szwedzkiego
- ⊗ ważniejsze bitwy wraz z datami
- granica po rozejmie w Andruszowie w 1667 r.

▲ Bohdan Chmielnicki, hetman wojsk zaporoskich i przywódca powstania kozackiego w 1648 roku.

▲ Książę Jeremi Wiśniowiecki. Był znakomitym dowódcą wojskowym, walczył z Rosją i z Tatarami, zastąpił z krwawego tłumienia powstania Kozaków.

▲ Rzeczpospolita w latach 1648–1667 – powstanie Chmielnickiego i wojna z Rosją.

■ Na podstawie mapy omów straty terytorialne Rzeczypospolitej w konsekwencji powstania kozackiego.

ZAPAMIĘTAJ

- Zmniejszenie liczby Kozaków na królewskim żołdzie (tzw. rejestrowych) stało się w 1648 roku bezpośrednią przyczyną wybuchu powstania kozackiego pod wodzą Bohdana Chmielnickiego.
- Na mocy ugody w Perejaśławiu z 1654 roku Ukraina została połączona z państwem carów.
- Ugoda perejaśławska zapoczątkowała kolejną wojnę między Polską a Rosją, zakończoną podpisaniem w 1667 roku rozejmu w Andruszowie. Traktat ten przyznawał Rosji panowanie nad terenami Ukrainy na wschód od Dniepru (wraz z Kijowem).

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów przyczyny konfliktów na Ukrainie w XVII wieku.
2. Wymień dwa najważniejsze skutki powstania kozackiego.
3. Dlaczego Ukraińcy postawili Bohdanowi Chmielnickiemu pomnik w Kijowie?

18

Wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją

■ Przypomnij sobie, jak władcy z dynastii Wazów znaleźli się na polskim tronie.

Konflikt polsko-szwedzki

Oprócz wojen z Rosją i Kozakami brzemienny w skutki dla Rzeczypospolitej okazał się długotrwały konflikt ze Szwecją, ciągnący się przez ponad połowę XVII wieku. Szwedów niepokoił fakt, że władcy Rzeczypospolitej z dynastii Wazów nie chcieli zrzec się tytułu króla Szwecji, mimo że rządy objęła tam luterkańska linia Wazów. Poza tym obu państwom zależało na umocnieniu swych wpływów nad Morzem Bałtyckim i uzyskaniu kontroli nad handlem w tym rejonie. Opłaty nakładane na statki płynące z portów bałtyckich na zachód Europy stanowiły pokaźne źródło dochodów.

Doprowadziło to do serii wojen między Rzeczpospolitą a Szwecją w pierwszych trzech dziesięcioleciach XVII wieku. Mimo że wojska polsko-litewskie wygrały kilka bitew (np. pod Kircholmem, Trzcianą i Oliwą), wkrótce szala zwycięstwa zaczęła przechylać się na stronę Szwecji. Wojska szwedzkie opanowały najpierw większą część polsko-litewskich Inflant. Następnie na krótki czas Szwedzi zajęli kilka ważnych portów na wybrzeżu Rzeczypospolitej i zaczęli pobierać z nich wysokie opłaty (cła). Co prawda dzięki wysiłkom polskiej dyplomacji wkrótce musieli tego zaniechać, zatrzymali jednak zdobyte wcześniej tereny w Inflantach.

▲ Pieter Snayers, *Bitwa pod Kircholmem*, obraz z 1630 roku. Bitwa, stoczona w 1605 roku, była jednym z najświetniejszych zwycięstw w dziejach oręża Rzeczypospolitej: liczące około 4 tys. żołnierzy wojska polsko-litewskie rozgromiły trzykrotnie silniejszą armię szwedzką, ponosząc przy tym minimalne straty.

Potop szwedzki

Korzystając z uwikłania Polski i Litwy w wojnę z Rosją i sprzymierzonymi z nią Kozakami (zob. s. 101–104), król Szwecji **Karol Gustaw** postanowił latem 1655 roku najechać ziemie Rzeczypospolitej. Pretekstem do wszczęcia nowej wojny był fakt, że Jan Kazimierz Waza, podobnie jak jego ojciec i brat, używał wciąż tytułu króla Szwecji. Szwedzka armia uderzyła z dwóch stron: z Pomorza Szczecińskiego na Wielkopolskę i z Inflant na Litwę. Klęska strony polsko-litewskiej była kompletna.

Najpierw skapitulowała bez walki szlachta wielkopolska pod Ujściem. Wkrótce także szlachta z innych prowincji uznała panowanie Karola Gustawa w Rzeczypospolitej w zamian za gwarancję nietykalności

majątków oraz wiary katolickiej, a także jego obietnicę rychłej koronacji na króla polskiego.

Do jesieni 1655 roku przed wojskami szwedzkimi skapitulowały największe twierdze i miasta polskie, w tym Warszawa i Kraków. Król Jan Kazimierz musiał uciekać na leżący wówczas w granicach Rzeszy Śląsk. Równie szybko poddała się Litwa. Jej sytuacja była szczególnie trudna, gdyż duża część jej obszarów została jeszcze przed szwedzkim najazdem zajęta przez wojska rosyjskie. W związku z tym jeden z magnatów litewskich, hetman Janusz Radziwiłł, zdecydował się uznać władzę króla szwedzkiego i zerwać unię Litwy z Koroną Polską. Wielkie Księstwo Litewskie miało zostać połączone unią personalną i sojuszem wojskowym ze Szwecją.

▲ Bitwa pod Oliwą, rycina z epoki. Stoczona w 1627 roku bitwa zakończyła się zwycięstwem floty polskiej nad szwedzką. Było to największe starcie morskie w dziejach naszej floty w okresie staropolskim. Siły polskie liczyły dziesięć okrętów, szwedzkie zaś – tylko sześć.

WARTO WIEDZIEĆ

Po powrocie do kraju Jan Kazimierz prowadził intensywną politykę zagraniczną w celu budowy antyszwedzkiego sojuszu. Zawarł porozumienia z tradycyjnymi wrogami Szwecji: cesarzem z dynastii Habsburgów oraz królem Danii. Ponadto, chcąc pozyskać księcia elektora Brandenburgii (region w Rzeszy) rządzącego również w Prusach Książęcych, Jan Kazimierz zrzekł się na jego korzyść zwierzchnictwa nad lennem pruskim. Stało się to w 1657 roku. Odtąd Prusy Książęce były w pełni samodzielnym państwem, połączonym z Brandenburgią osobą wspólnego władcy z dynastii Hohenzollernów. Skutki tego miały się okazać w następnym stuleciu fatalne dla Rzeczypospolitej.

▲ **Oblężenie Jasnej Góry, obraz ze ściany sali klasztornej, XVII wiek.** Zwróć uwagę na postaci Matki Boskiej i świętych katolickich, którzy, jak wiercono, wspierali obrońców. Jednym ze skutków potopu szwedzkiego był wzrost kultu maryjnego na ziemiach Rzeczypospolitej.

Rzeczpospolita powstaje

Po kilku miesiącach Szwedzi zaczęli jednak tracić poparcie w Rzeczypospolitej. Karol Gustaw nie dotrzymał obietnicy koronacji na króla polskiego, nakładał za to podatki rujnujące kraj, a wojska szwedzkie rabowały miasta, wsie i kościoły. Powoli zaczęły się zawiązywać przeciw Szwedom szlacheckie i chłopskie oddziały, nękające ich wojną partyzancką.

Olbrzymie znaczenie moralne miała obrona klasztoru paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Jego przeor, ksiądz Augustyn Kordecki, odmówił kapitulacji i na czele nielicznej załogi polskiej podjął obronę murów klasztoru przed przeważającymi siłami wroga. Po czterdziestodniowym oblężeniu Jasnej Góry, w drugi dzień świąt Bożego Narodzenia 1655 roku, oddziały szwedzkie musiały się wycofać.

Pierwsza połowa następnego roku upłynęła pod znakiem rosnącego oporu wobec Szwedów. Szczególnie ważne zwycięstwa odniosły oddziały polskie pod dowództwem Stefana Czarnieckiego.

W styczniu 1656 roku król Jan Kazimierz zdecydował się na powrót do kraju. Witany entuzjastycznie, w katedrze we Lwowie złożył uroczyste ślubowanie poprawy losu chłopów, pragnąc ich pozyskać do walki ze szwedzkim najeźdźcą.

Latem 1656 roku wojska polsko-litewskie odzyskały z rąk szwedzkich Warszawę. W następnych latach wojskom Rzeczypospolitej udało się wyprzeć z kraju oddziały szwedzkie. Korpus ekspedycyjny utworzony pod wodzą hetmana Czarnieckiego wyruszył nawet na pomoc Danii, okupowanej przez Szwedów. Jednak dopiero nagła śmierć Karola Gustawa zmusiła Szwecję w 1660 roku do podpisania w **Oliwie** (koło Gdańska) **traktatu pokojowego** z Rzeczpospolitą. Nie był on jednak w pełni korzystny dla Polski. Wyczerpana „potopem” oraz zagrożona wznowieniem wojny z Rosją Rzeczpospolita oficjalnie uznała utratę większej części Inflant na rzecz Szwecji, a Jan Kazimierz musiał zrzec się tytułu króla Szwecji.

▼ Tak polski malarz w XIX wieku wyobrażał sobie lądowanie wojsk Czarnieckiego na wyspie Als.

■ Hetman Czarniecki

Stefan Czarniecki był jednym z najwaleczniejszych wodzów polskich XVII stulecia. Sławę dobrego dowódcy zdobył już podczas walk z Kozakami. W 1655 roku pozostał wierny Janowi Kazimierzowi i prowadził wojnę partyzancką ze Szwedami. Wielokrotnie był poważnie ranny. Traktowany z poczuciem wyższości przez magnatów, pomijany w awansach, powiedział z dumą i goryczą: „Jam nie urósł ani z żup solnych, ani z szerokiej roli”. Słowa te, znane później w wersji: „Jam nie z soli ani z roli, ale z tego, co mnie boli” (czyli: z ran odniesionych w wojnie), były aluzją do bogactwa ówczesnych **hetmanów**, czyli najwyższych dowódców wojsk Korony lub Litwy, którzy swe awanse zawdzięczali dochodom z żup solnych i rozległych majątków ziemskich. Sam Czarniecki jednak również pomnażał swój majątek. Wyprawy wojenne przynosiły mu pokaźne łupy, a także okupy za pojmanych w bitwach jeńców. Urząd hetmana otrzymał dopiero w ostatnim roku swego życia. W latach 1658–1659 dowodził on także polskimi oddziałami, które pospieszyły z pomocą Danii przeciw wojskom szwedzkim. Jednym z sukcesów Czarnieckiego było zorganizowanie zimowej przeprawy polskiej jazdy na duńską wyspę Als. To wydarzenie zostało uwiecznione półtora wieku później w słowach *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech* – polskiego hymnu. Wokół tej przeprawy narosła legenda, jakoby jazda Czarnieckiego przepłynęła wprawie cieśninę morską i w ten sposób dostała się na wyspę. W rzeczywistości było inaczej: żołnierzy przeprawiono na barkach, a tylko część koni płynęła wprawie.

◀ Stefan Czarniecki, portret z 1659 roku.

▲ Wojny polsko-szwedzkie w XVII wieku.

■ Na podstawie mapy wymien najważniejsze wydarzenia i miejsca związane z wojnami polsko-szwedzkimi.

ZAPAMIĘTAJ

- Mimo pojedynczych sukcesów wojny ze Szwecją w pierwszej połowie XVII wieku przybrały dla Polski i Litwy zły obrót. Szwedzi opanowali większą część Inflant, przez pewien czas ściągali także z portów Rzeczypospolitej wysokie opłaty.
- W latach 1655–1657 większość ziem Polski i Litwy znalazła się pod okupacją wojsk szwedzkich (stąd nazwa potop szwedzki), które pod wodzą Karola Gustawa wtargnęły na tereny Rzeczypospolitej.
- Wojna polsko-szwedzka zakończyła się podpisaniem pokoju w Oliwie w 1660 roku. Na mocy tego porozumienia Rzeczpospolita oficjalnie uznała utratę większej części Inflant, a król Jan Kazimierz Waza zrzekł się tytułu króla Szwecji.

PYTANIA I POLECENIA

- Wymień przyczyny wojen polsko-szwedzkich.
- Omów znaczenie obrony Jasnej Góry dla strony polskiej.
- Dlaczego Stefan Czarniecki stał się patronem wielu ulic i szkół? Przedstaw dokonania tego dowódcy.

Kryzys Rzeczypospolitej w połowie XVII wieku

■ Przypomnij sobie, jakie wojny prowadziła Rzeczpospolita w XVII wieku.

Zniszczenia wojenne i ich skutki

Wojny prowadzone w XVII wieku spowodowały wielkie zniszczenia w całym kraju. Niektórzy historycy szacują, że działania wojenne, a także towarzyszące im choroby i głód pochłonęły prawie 1/3 ludności (z około 12 mln mieszkańców) państwa polsko-litewskiego. Procentowo przyniosły zatem w Polsce więcej ofiar niż II wojna światowa. Równie dotkliwe były straty materialne – zrujnowane budynki w miastach, opuszczone majątki szlacheckie i porzucone gospodarstwa chłopskie. Zniszczeń dokonywały nie tylko obce wojska, ale czasem również własne oddziały.

Coraz bardziej odczuwalny brak rąk do pracy na wsiach spowodował znaczny **wzrost pańszczyzny**, nawet do pięciu i więcej dni w tygodniu. Jednocześnie zaostrzono **poddaństwo chłopskie**, czyli przywiązanie chłopca do ziemi. Szlacheccy właściciele praktycznie nie wyrażali zgody na opuszczanie gospodarstw przez chłopów i ich potomstwo.

Szwedzi zrabowali wiele bezcennych dzieł sztuki i księgozbiorów – do dziś można je podziwiać w szwedzkich muzeach i bibliotekach. Straty wojenne doprowadziły do kryzysu gospodarczego. Skarb Rzeczypospolitej ział pustkami, spadły bowiem dochody z podatków. Na wartości tracił również pieniądź.

► Moneta złotowa zwana tymfem od nazwiska mincerza Andrzeja Tymfa.

Kryzys polityczny

Skutkiem kryzysu gospodarczego był kryzys polityczny. Oddziały nieopłaconego wojska Rzeczypospolitej wyrażały niezadowolenie, zawiązując zbrojne związki dla wymuszenia wypłaty żołdu. Mogły się one łatwo stać zarzewiem buntów. Te zaś dla swych interesów starali się wykorzystywać niektórzy magnaci. W połowie lat 60. jeden z nich, Jerzy Lubomirski, na fali niezadowolenia części szlachty i wojska zorganizował nawet otwarty bunt, czyli **rokosz**, przeciw Janowi Kazimierzowi. Konflikt ten zamienił się w dwuletnią wojnę domową. Mimo klęski Lubomirskiego król, coraz bardziej zniechęcony do rządów, postanowił zrezygnować z tronu. Ostatnie lata swego życia spędził we Francji.

rokosz – zbrojne wystąpienie szlachty przeciw królowi, zazwyczaj w imię zagrożonych swobód czy przywilejów.

WARTO WIEDZIEĆ

W latach 60. XVII wieku po raz pierwszy na ziemiach polskich pojawiła się moneta złotowa. Złotówki wybijane przez królewskiego mincerza Andrzeja Tymfa były warte 30 groszy każda (a nie 100 groszy jak dzisiaj). Jednak w rzeczywistości, z powodu małej ilości srebra w nim zawartej, wartość złotego nie przekraczała nawet 15 groszy.

Monety te – bite w wielkiej liczbie – pogłębiły kryzys w Rzeczypospolitej i przyczyniły się do powstania znanego porzekadła: „Dobry żart tymfa (tynfy) wart”, stosowanego wówczas ironicznie i określającego żart kiepski, nieudany lub nieśmieszny.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Lekarz i aptekarz łowicki Andrzej Kazimierz Cebrowski o zniszczeniach dokonanych przez wojska szwedzkie i polskie w latach 1655–1656

Najpierw część żołnierzy szwedzkich [...] zajęła prawie wszystkie domy [w Łowiczu]. Musieliśmy, choć niechętnie, żywić ich i konie. Broń wszystkim odebrali, niektórych wypędzili z domów, innym zabrali wszystkie sprzęty i co miesiąc z każdego domu brali podatki nie do zniesienia. Nie szczędzili i świątyń. Najpierw całkiem zburzyli klasztor bonifratrów, leczących chorych, potem zrównali z ziemią kościół św. Jana Chrzciciela [...], a w końcu sprofanowali kolegiatę [...], w której złupili ołtarze błyszczące złotem [...], zabrali szaty kościelne, kielichy, krzyże, świeczniki [...], ludzi przebywających w kościele

pobili i ograbili, wreszcie i pół miasta spalili. Ale to, co wycierpieliśmy od nieprzyjaciół, łatwiej można znieść niż krzywdy zadane przez wojsko polskie, [które] niespodzianie, bez żadnego hałasu wpadło do miasta przed Wielkanocą 1656 roku i ograbilo całe miasto. Wszystko, co jeszcze zostało się po nich, zrabowali niegodziwi chłopci. Powyłamywali szklane okna i kraty do nich z murów, zamki ze skrzyń i piwnic, wiele kradzieży i rozbojów popełnili, nielicznych podróżnych ograbili i zabili.

A.K. Cebrowski, *Roczniki miasta Łowicza pisane w latach 1648–1659*, przeł. M. Małuszyński, Łowicz 1937.

1. Na podstawie tekstu przedstaw konsekwencje, jakie miało dla ludności zajęcie Polski przez wojska szwedzkie.

W jego miejsce szlachta obrała królem **Michała Korybuta Wiśniowieckiego** (1669–1673), syna Jeremiego Wiśniowieckiego, magnata sławnego z dokonań wojennych z czasów powstania na Ukrainie. Michał Korybut okazał się jednak władcą słabym i niezdecydowanym.

Liberum veto, czyli „wolne nie pozwalam”

Innym zwiastunem kryzysu wewnętrznego w państwie było wprowadzenie do obrad sejmowych w 1652 roku zwyczaju tzw. **liberum veto** (łac., „wolne nie pozwalam”). Stwarzał on możliwość zerwania lub zablokowania obrad sejmowych przez pojedynczego posła, który nie zgadzał się ze zdaniem większości.

Liberum veto wypaczało obowiązującą dotychczas w sejmie polsko-litewskim zasadę jednomyślności, polegającą na szukaniu kompromisu (poprzez debaty i dyskusje) między stanowiskami większości i mniejszości posłów. W drugiej połowie XVII wieku, zwłaszcza zaś w następnym stuleciu, słowa „liberum veto” wypowiedziano coraz częściej.

▲ **Michał Korybut Wiśniowiecki**. Syn księcia Jeremiego był dobrze wykształcony; studiował m.in. na uniwersytecie w Pradze. W czasie elekcji 1669 roku konkurował do korony z czterema kandydatami z zagranicy, ale szlachta, zniechęcona do przedstawicieli obcych dynastii, zdecydowanie oddała swe głosy na rodaka. Nowy król nie potrafił jednak zaprowadzić ładu w państwie ogarniętym walką stronnictw magnackich.

Krzyżtopór – świadek XVII-wiecznego kryzysu

W miejscowości Ujazd stoją ruiny jednej z najznakomitszych rezydencji magnackich w Polsce – pałacu Krzyżtopór. Budowano go około dwudziestu lat (do 1644 roku) dla Krzysztofa Ossolińskiego i nigdy nie ukończono. Zniszczyli go najpierw Szwedzi podczas potopu, a następnie w XVIII wieku Rosjanie. Legenda mówi, że projekt pałacu symbolicznie nawiązywał do liczb z kalendarza – budowla miała tyle okien, ile dni w roku, pokoi tyle, ile tygodni, wielkich sal tyle, ile miesięcy, a narożnych baszt tyle, ile pór roku. Nad salą jadalną umieszczono podobno akwaria, w których pływały egzotyczne ryby. Nie można jednak sprawdzić tych opowieści, ponieważ oryginalne plany budynku zaginęły.

Topór – herb Ossolińskich.

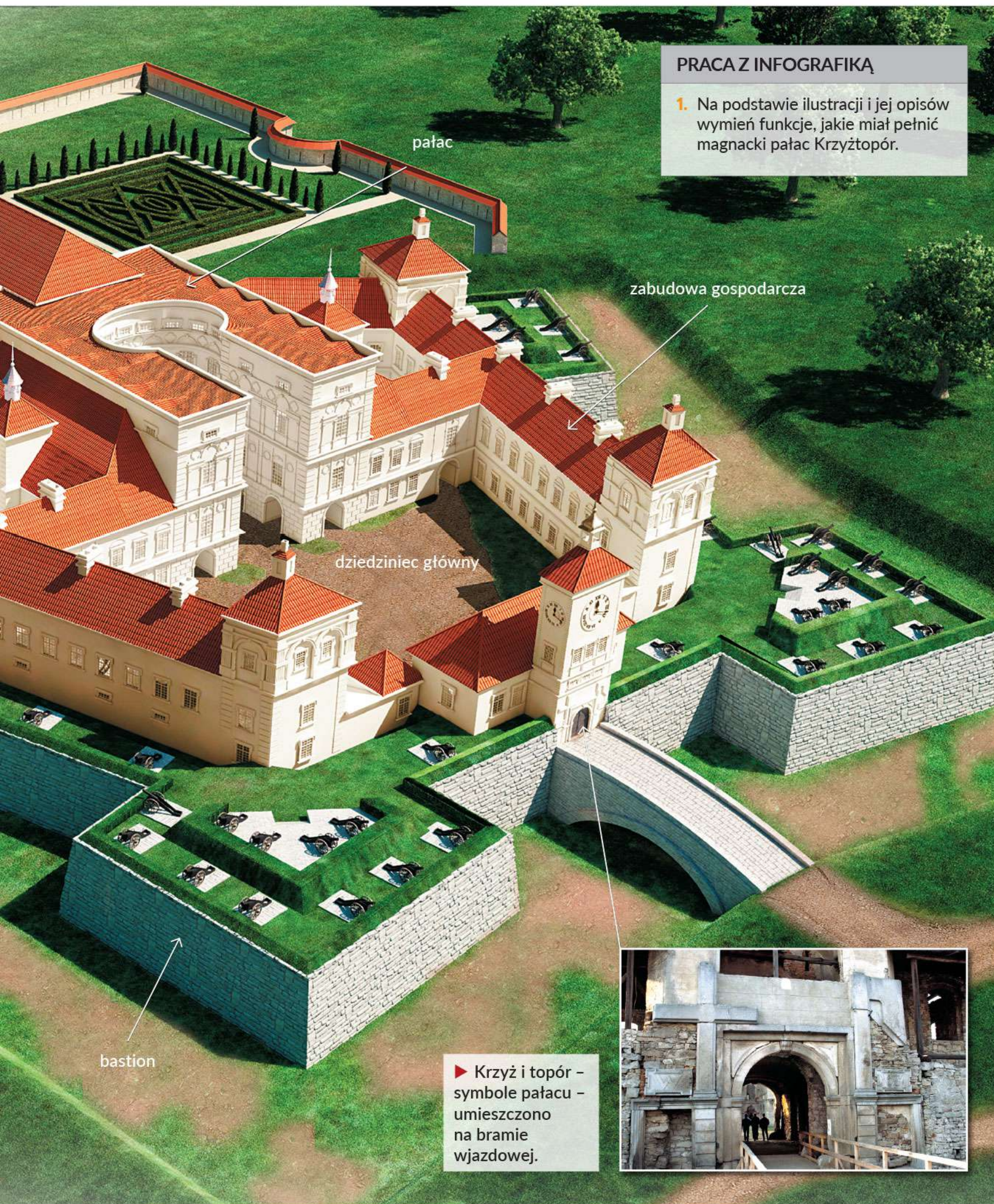
dzielnica gospodarcza

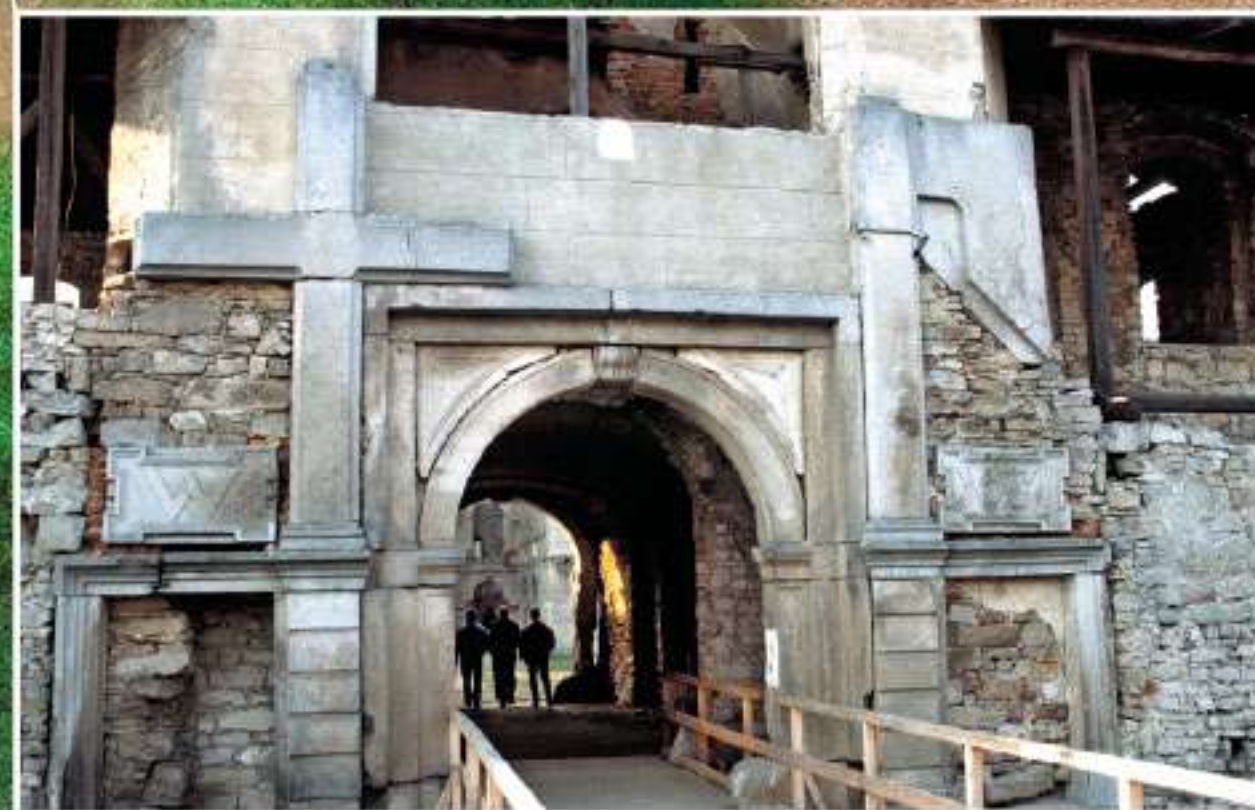
◀ Dziś Krzyżtopór jest tzw. trwałą ruiną, jednym z najcenniejszych zabytków tego typu w naszym kraju.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Na podstawie ilustracji i jej opisów wymień funkcje, jakie miał pełnić magnacki pałac Krzyżtopór.

► Krzyż i topór – symbole pałacu – umieszczono na bramie wjazdowej.

Zasada liberum veto pozwalała na zrywanie obrad zanim zapadły jakiekolwiek decyzje. Powodowało to paraliż w życiu politycznym całego kraju, zagrożonego kolejnymi wojnami i najazdami.

Najczęściej za zrywaniem sejmów kryły się interesy polityczne grup magnatów. Zręcznie manipulując posłami lub przekupując ich, aby zastosowali liberum veto, magnaci pragnęli zapewnić sobie większe wpływy polityczne w państwie.

Złota wolność

Od połowy XVII wieku rosło znaczenie magnatów. Powiększali oni swoje i tak już ogromne majątki, wykupując ziemię od średniozamożnej, ubożejącej szlachty w zamian za pożyczanie pieniędzy lub

poparcie w trudnej sytuacji. Poza tym magnaci posiadali nie tylko olbrzymie majątki, składające się z licznych wsi i prywatnych miast, lecz także własne dwory i prywatne wojska. Dlatego też często potocznie nazywano ich „królewietami”.

Magnaci często wszczynali konflikty – między sobą lub z monarchą – które mogły się przerodzić w wojnę domową i prowadziły do osłabienia pozycji króla. Elekcyjni władcy, starając się doprowadzić do wyboru swego następcy za własnego życia bądź do zniesienia zasady liberum veto, napotykali zażarty opór szlachty. W jej przekonaniu obydwie zasady: wolnej elekcji i „wolnego nie pozwalam” stanowiły podstawę tzw. **złotej wolności szlacheckiej**.

WARTO WIEDZIEĆ

Uważa się, że pierwszym posłem, który zerwał sejm za pomocą liberum veto, był Władysław Siciński, poseł z Litwy. W rzeczywistości Siciński w 1652 roku zawetował jedynie przedłużenie obrad sejmowych poza określony prawem czas. Gdy wyszedł z sali obrad, zgromadzeni postanowili czekać na jego powrót i cofnięcie weta. Czekali – na próżno – jeszcze przez kilka dni. W drugiej połowie XVII wieku zaczęto jednak często zrywać sejmy w przepisowym czasie obrad, a nawet na samym ich początku. W sumie przez przeszłe stulecie (od pierwszego liberum veto Sicińskiego) w Rzeczypospolitej zerwano ponad 70 sejmów.

ZAPAMIĘTAJ

- Wojny toczone w połowie XVII wieku doprowadziły do olbrzymich zniszczeń oraz do głębokiego kryzysu gospodarczego i politycznego Rzeczypospolitej. Działania wojenne oraz towarzyszące im choroby i głód pochłonęły prawie ⅓ ludności.
- Brak rąk do pracy na wsi przyczynił się do znacznego wzrostu pańszczyzny, a także
- zaostrenia chłopskiego poddaństwa, czyli przywiązania chłopów do ziemi.
- Objawem kryzysu politycznego Rzeczypospolitej było wprowadzenie w 1652 roku do obrad sejmowych zasady liberum veto, dającej możliwość zerwania lub zablokowania obrad sejmowych przez pojedynczego posła.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż gospodarcze skutki wojen w XVII wieku.
2. Omów wpływ wojen XVII-wiecznych na sytuację polityczną Rzeczypospolitej.
3. Jak zmieniła się sytuacja chłopów w połowie XVII wieku?
4. Wyjaśnij, dlaczego magnatów nazywano „królewietami”.

20

Wojny Rzeczypospolitej z Turcją

■ Przypomnij sobie, gdzie i kiedy doszło do powstania islamu. W jakich okolicznościach ta religia rozprzestrzeniła się w świecie?

Konflikt polsko-turecki w drugiej połowie XVII wieku

Stosunki między Rzeczpospolitą a Turcją układały się w XVI wieku pokojowo. Na początku XVII stulecia do ich pogorszenia przyczyniły się samowolne najazdy Kozaków (poddanych Rzeczypospolitej) na tereny Turcji oraz napady Tatarów krymskich (lenników Turcji) na południowo-wschodnie ziemie Rzeczypospolitej. Po krótkotrwałej wojnie między Rzeczpospolitą a Turcją na początku lat 20. XVII wieku obie strony podpisały pokój, na mocy którego uznawały swe dotychczasowe granice.

Sułtan turecki postanowił wykorzystać osłabienie Rzeczypospolitej w połowie XVII wieku i rozpocząć nową wojnę. Państwo polsko-litewskie, rządzone nieudolnie przez Michała Korybuta Wiśniowieckiego i rozdzielane konfliktem stronnictw magnackich, nie zdołało opłacić dostatecznie dużej armii, aby przeciwstawić się doskonale uzbrojonym i o wiele liczniejszym wojskom tureckim.

Latem **1672 roku** Turcy wkroczyli na południowo-wschodnie tereny Korony i zdobyli potężną twierdzę w Kamieńcu Podolskim. W tym samym roku, wobec groźby kompletnej klęski, strona polska podpisała z imperium osmańskim upokarzający **traktat w Buczaczu** (dziś Ukraina). Rzeczpospolita zobowiązywała się oddać Turcji duży obszar południowej Ukrainy, a także corocznie płacić sułtanowi daninę – haracz. Stawiało to Rzeczpospolitą na równi z lennikami tureckimi.

Bitwa pod Chocimiem

Ugoda okazała się szokiem dla szlachty. Wzburzeni posłowie na pospiesznie zwołanym sejmie odrzucili jej warunki i uchwalili podatki na dalsze

▲ **Wojownik tatarski.** Tatarzy krymscy wielokrotnie najeżdżali tereny Rzeczypospolitej, zdarzało im się też jednak zawierać z nią sojusze. Wyznający islam Tatarzy od wieków zamieszkiwali także ziemie Rzeczypospolitej i służyli wiernie w armii polsko-litewskiej.

prorowadzenie wojny. Dowództwo powierzono hetmanowi **Janowi Sobieskiemu**. W **1673 roku** Sobieski – dzięki brawurowej szarży polskiej jazdy – odniósł znakomite zwycięstwo nad armią turecką pod **Chocimiem**. Jednak Rzeczpospolita nie zdołała odzyskać okupowanych przez Turków terenów południowej Ukrainy, a przeszkodą w zwycięskim prowadzeniu wojny znów były pustki w skarbie i konflikty między magnatami.

Zwycięstwo pod Chocimiem spowodowało wzrost popularności Sobieskiego wśród szlachty, czego wyrazem było wybranie go na króla. W czasie ponad dwudziestu lat panowania **Jan III Sobieski** (1674–1696) zdobył sławę jednego z najwybitniejszych wodzów w ówczesnej Europie. Jego talenty dowódcze wzbudziły respekt nawet u Turków, którzy nazywali go Lwem Lechistanu (Lechistan to turecka nazwa Polski).

Wojsko Rzeczypospolitej

Najcięższą i najstynniejszą formacją wojskową w Rzeczypospolitej była husaria. Pojawiła się w Polsce w XVI wieku i początkowo była jazdą lekką. Z czasem stała się doskonale wyćwiczoną i uzbrojoną jazdą ciężką, która zmasowaną szarżą rozbijała szeregi przeciwnika. Charakterystyczną cechą tej formacji były skrzydła, mocowane do siodła lub zbroi. Dodawały one jeźdźcom groźnego wyglądu i straszyły konie przeciwnika. Utrudniały także schwytanie husarza na stosowany przez wojska tureckie arkan – długi sznur zakończony pętlą.

▲ Pospolite ruszenie szlacheckie było bardzo liczne, jednak niezbyt zdyscyplinowane i słabo wyszkolone.

▲ Towarzysze pancerni byli średniozbrojną jazdą, wspierającą husarię. Oskrzydlali i niszczyli oddziały wroga rozbite wcześniej przez husarzy.

▲ Husaria była najcięższą formacją konną; zmasowaną szarżą rozbijała siły wroga.

Największe zwycięskie bitwy stoczyła polska husaria pod Kircholmem (1605 rok), pod Chocimiem (1673 rok) i pod Wiedniem (1683 rok). Husarię rozwiązano w latach 70. XVIII wieku, kiedy rozwój broni palnej sprawił, że formacja ta stała się nieprzydatna na polu bitwy.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Wyjaśnij, dlaczego husaria była nazywana „polską dumą” i budziła strach przeciwnika.

▲ Jazda tatarska była formacją lekkobrojną (wyposażoną w łuki, szable i włócznie), używaną np. do zwiadów.

▲ Muszkieterzy stanowili oddziały piechoty, formowane na wzór cudzoziemski (niemiecki lub szkocki); walczyli – podobnie jak dragoni – przy użyciu broni palnej (np. muszkietów – stąd nazwa) i broni białej.

▲ Dragoni przemieszczali się konno, ale walczyli pieszo, używając i broni białej, i broni palnej. Były to oddziały formowane na wzór cudzoziemski (francuski).

▼ Portret rodziny Sobieskich, obraz z końca XVII wieku.

WARTO WIEDZIEĆ

Jan III Sobieski był człowiekiem doskonale wykształconym; władał kilkoma językami: łaciną, niemieckim, włoskim i francuskim. Miłością jego życia była Francuzka, Maria Kazimiera d'Arquien (czytaj: darkję), zwana w Polsce Marysienką. Do historii przeszły listy pisane przez Sobieskiego do żony, pełne zarówno ciepłych uczuć, jak i relacji z kampanii wojennych. Jan III i Marysienka doczekali się liczego potomstwa: dziesięciu córek (z których jednak aż siedem zmarło w wieku niemowlęcym) i czterech synów. Najstarszy z nich, Jakub Sobieski, po śmierci ojca bezskutecznie ubiegał się o wybór na króla Polski.

Sławne zwycięstwo pod Wiedniem

Jan III Sobieski zdawał sobie sprawę, że państwo polsko-litewskie samo nie podoła wojnie z potężnym imperium tureckim. Zawiedziony nieudaną próbą sojuszu z Francją, która tradycyjnie sprzyjała Turkom, zdecydował się na zawarcie przymierza z cesarzem z dynastii austriackich Habsburgów.

W 1683 roku prawie stutysięczna **armia turecka obległa Wiedeń**, stolicę Austrii (będącej wówczas częścią Rzeszy). Sobieski z 27 tys. żołnierzy wyruszył na pomoc oblężonemu miastu. Tu objął dowództwo nad połączonymi polsko-niemiecko-austriackimi wojskami, liczącymi w sumie niecałe 70 tys. ludzi. Dzięki znakomitemu dowodzeniu Sobieskiego, zaskakującemu atakowi polskiej husarii oraz umiejętnemu współdziałaniu piechoty i artylerii armia turecka została rozbita. W dwunastogodzinnej bitwie śmierć poniosło 10 tys. żołnierzy wroga, a 5 tys. zostało rannych. Straty własne sił dowodzonych przez Sobieskiego były znacznie mniejsze.

► Husarz.

Imperium osmańskie

Stolicą imperium tureckiego był zdobyty przez Turków w 1453 roku Konstantynopol, przemianowany przez nich na Istanbuł (w języku polskim: Stambuł). Potężne państwo tureckie rozciągało się na trzech kontynentach: w Azji, Afryce i Europie. Zamieszkiwały je różne ludy. Mimo że religią dominującą był islam, to w państwie tym – inaczej niż w Europie Zachodniej podczas wojen i prześladowań religijnych – panował duch tolerancji, a muzułmanie z reguły żyli pokojowo obok chrześcijan różnych wyznań i żydów.

▲ Imperium osmańskie w XVII wieku.

■ Wyjaśnij, dlaczego w stosunku do państwa osmańskiego w XVII wieku używa się określenia „imperium”.

► Stambuł, grafika z XVI wieku.

Po prawej stronie charakterystyczna zatoka Złoty Róg, na końcu półwyspu sułtański pałac Topkapi.

▼ Współczesna panorama Stambułu.

▲ Martino Altomonte, *Bitwa pod Wiedniem*, ok. 1695 roku. Imponujących rozmiarów (mniej więcej $8,3 \times 8$ m) obraz powstawał przez trzy lata na specjalne zamówienie Jana III Sobieskiego. Pochodzący prawdopodobnie z Włoch nadworny malarz króla wiernie odtworzył bitewną scenerię (miał dostęp do przywiezionych spod Wiednia wojennych zdobyczy – m.in. tureckich namiotów, strojów, uzbrojenia, również sam władca angażował się ponoć w powstawanie dzieła). Zwróć uwagę na symboliczne elementy – białego orła zwiastującego zwycięstwo i unoszące się nad polem bitwy postaci aniołów.

■ Wskaż na obrazie postać króla Jana III, oddział husarii, obóz wojsk tureckich oraz panoramę Wiednia.

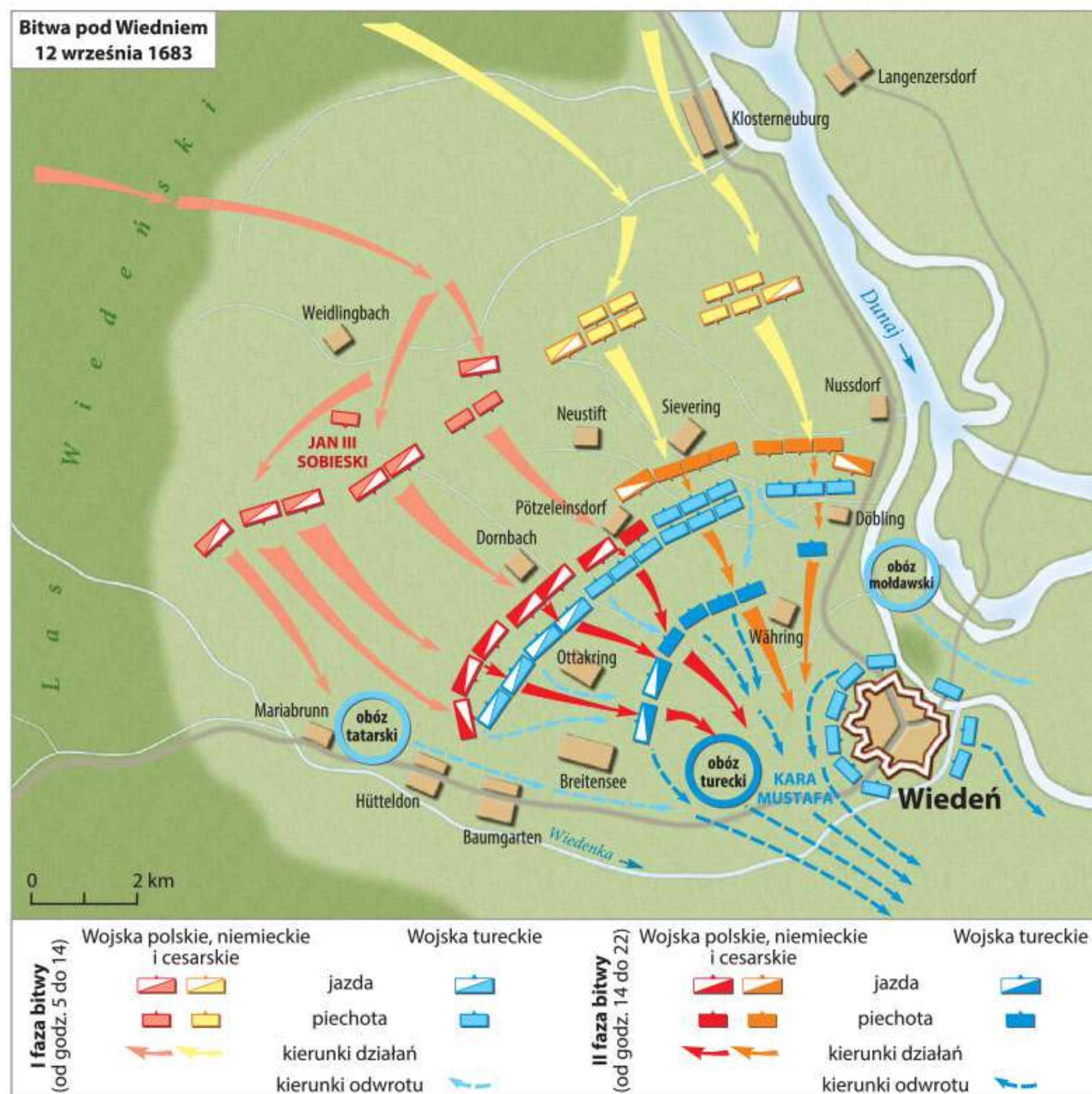
Za klęskę pod Wiedniem sułtan skazał dowódcę sił tureckich na śmierć przez uduszenie. W ręce polskie wpadły olbrzymie łupy znalezione w tureckim obozie, m.in. 400 wozów z bronią, drogocenne siodła, ubiory, a także sztandary. Jeden z nich, tzw. Sztandar

Proroka, Sobieski podarował papieżowi. Część wiedeńskich trofeów można do dziś oglądać na krakowskim Wawelu oraz w muzeum w Wilanowie.

Bitwa wiedeńska była ostatnim wielkim zwycięstwem, które odniosła Rzeczpospolita w XVII wieku.

Nie przyniosła jej ona jednak żadnych konkretnych korzyści, choć skłoniła katolickie siły: Rzeczpospolitą, cesarza, papieża i Wenecję do zawarcia sojuszu, zwanego Świętą Ligą, do którego wkrótce dołączyła prawosławna Rosja. W konflikcie państw chrześcijańskich z Turcją (gdzie dominującą religią był islam) obie strony sięgały chętnie do argumentów religijnych, aby uzasadnić swój udział w wojnie.

Zwycięstwo pod Wiedniem wzmocniło pozycję Habsburgów, którzy trzy lata później odzyskali z rąk tureckich stolicę Węgier – Budapeszt. Okupowane przez Turków ziemie południowej Ukrainy wróciły do Rzeczypospolitej (m.in. dzięki wsparciu dyplomacji Habsburgów) dopiero trzy lata po śmierci Sobieskiego, na mocy nowego traktatu pokojowego podpisanego z Turcją.

▲ **Plan bitwy pod Wiedniem.** Przez dwa miesiące załozde broniącej miasta udało się odeprzeć kilkanaście tureckich ataków. Jednak dopiero pojawienie się armii sprzymierzonych pod wodzą Sobieskiego przesądziło o ocaleniu Wiednia.

■ Wskaż na planie rozmieszczenie wojsk polskich oraz ich sprzymierzeńców.

ZAPAMIĘTAJ

- W 1672 roku Turcja, zachęcona osłabieniem Rzeczypospolitej, najechała jej tereny i zajęła południową część Ukrainy.
- Dopiero po wyborze na króla utalentowanego wodza Jana Sobieskiego Rzeczpospolita była w stanie przeciwstawić się Turkom.
- Połączone siły polsko-austriacko-niemieckie pod dowództwem Jana III Sobieskiego w 1683 roku odniosły wspaniałe zwycięstwo nad Turkami pod Wiedniem. Rzeczpospolita zdołała jednak odzyskać ziemie utracone na rzecz Turcji dopiero po śmierci Sobieskiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego traktat w Buczaczu nazwano hańbiącym dla Polski.
2. Kogo i dlaczego nazywano Lwem Lechistanu?
3. Opowiedz o bitwie pod Wiedniem w 1683 roku.
4. Poszukaj w dostępnych źródłach określenia „przedmurze chrześcijaństwa”. Wytłumacz jego znaczenie w odniesieniu do wojen polsko-tureckich.

Barok i kultura XVII wieku w Europie i Rzeczypospolitej

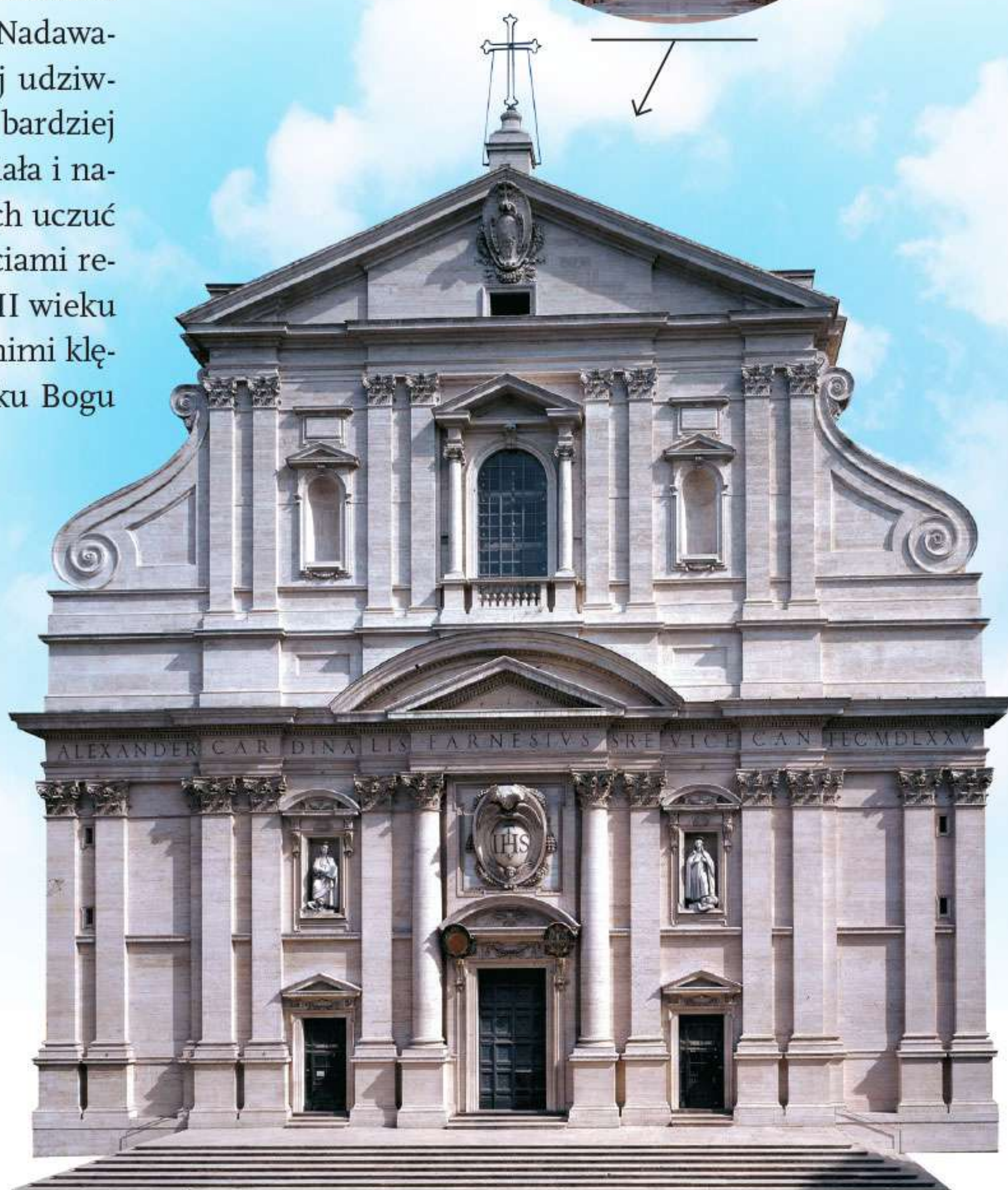
■ Przypomnij sobie cechy sztuki renesansowej.

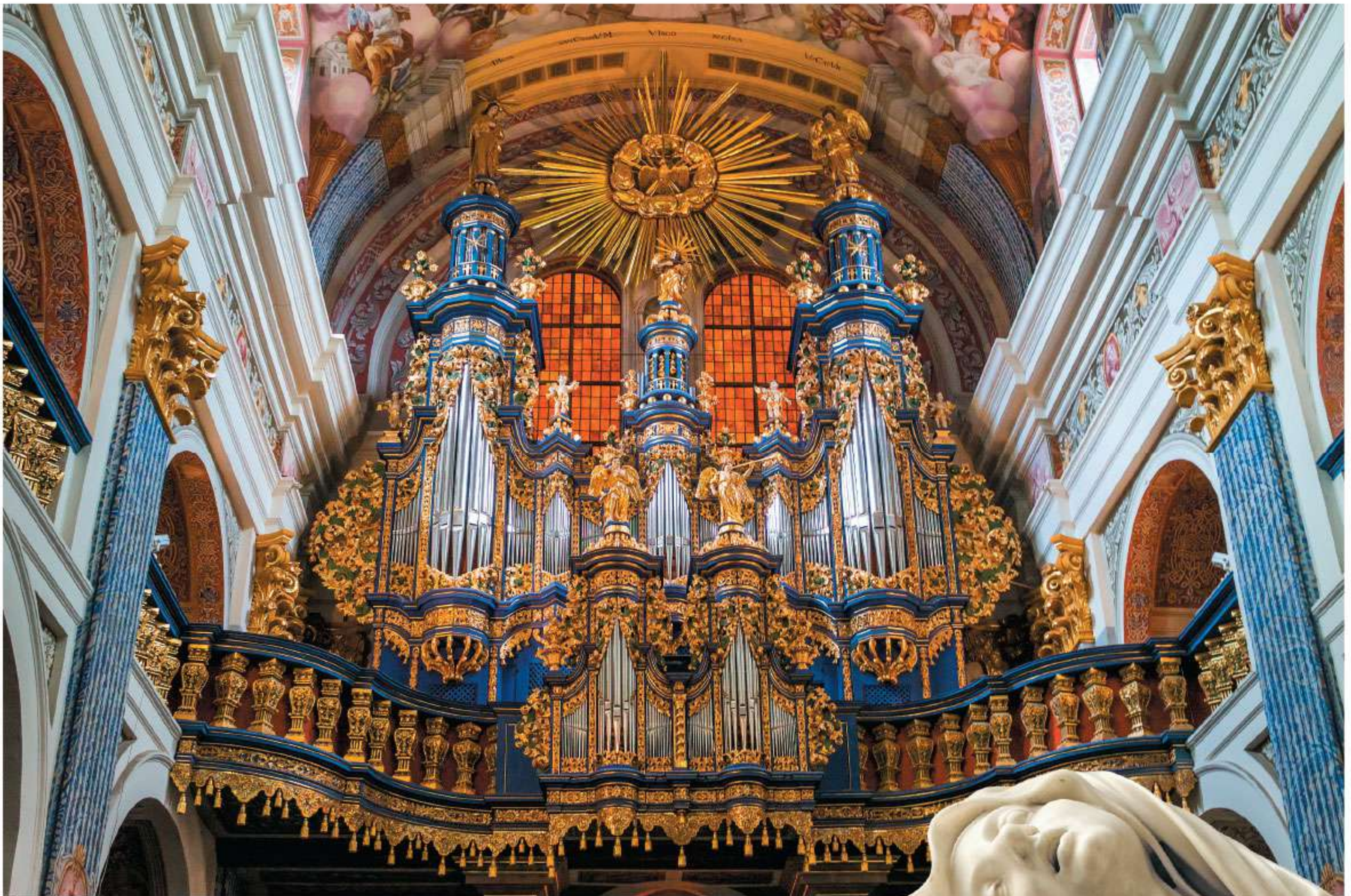
Barok znaczy „przesadny” i „dziwny”

U schyłku XVI wieku Włochy stały się kolebką kolejnej po renesansie epoki w dziejach sztuki, literatury i muzyki – **baroku**. Nazwa ta wywodzi się prawdopodobnie od portugalskiego słowa *barroco*, oznaczającego perłę o dziwnym i niezwykłym kształcie. Kultura baroku rozprzestrzeniła się w całej Europie w XVII wieku i trwała do początków XVIII stulecia.

Rzeźbiarze, malarze i architekci tej epoki chętnie wykorzystywali (podobnie jak ich renesansowi poprzednicy) elementy sztuki starożytnej. Nadawali im jednak formy pełne ruchu i bardziej uduchowione. W swych dziełach dążyli do jak najbardziej realistycznego przedstawienia ludzkiego ciała i natury. Najchętniej odwoływali się do ludzkich uczuć i emocji, w tym tych związanych z przeżyciami religijnymi. Tym bardziej że gnębiące w XVII wieku Europejczyków liczne wojny i związane z nimi klęski coraz częściej zwracały ludzkie myśli ku Bogu i śmierci.

► Kościół jezuitów Il Gesù (czytaj: il dżesu) w Rzymie. Architektura tej świątyni to zapowiedź baroku – wzorzec naśladowany i rozwijany w kolejnych latach w wielu krajach. Fasada została zaprojektowana w taki sposób, żeby jej elementy ukazywały ostre kontrasty między światłem a cieniem, co później stało się jedną z głównych cech architektury baroku. We wnętrzu kościoła widać już dojrzały barok – jest ono pełne dynamizmu, zdobne i wyrafinowane.

▲ Barokowe organy w kościele w Świętej Lipce. Prospekt organowy (czyli piszczałki i ich obudowę) zdobią postaci aniołów oraz bogate złocenia.

Kościół i władcy – mecenasami barokowych artystów

W krajach katolickich mecenasami artystów barokowych byli monarchowie oraz Kościół. Katolicki barok imponował bogactwem podkreślającym potęgę władzy. Przepychnięty rzeźbami, obrazami i detalami architektonicznymi miał uświadamiać potęgę Kościoła i papieża. Dzieła sztuki ukazywały także szczegóły z życia katolickich świętych oraz uczyły prawd wiary w duchu soboru trydenckiego (zob. s. 38). W kościołach barokowych wnętrza były z reguły dobrze oświetlone, wypełnione ołtarzami (głównym i bocznymi), wykonanymi najczęściej z drewna pomalowanego tak, aby imitowało ono marmur, złoto lub srebro. W epoce baroku do kościołów wprowadzono też organy. Muzyka organowa i śpiew kościelny miały dodatkowo pogłębiać religijne wzruszenie wiernych.

▲ Gianlorenzo Bernini, nagrobek błogosławionej Ludwiki Albertoni. Na twarzy kobiety rysuje się ekstaza, czyli szczytowy moment przeżyć religijnych. Ten temat był często podejmowany przez artystów katolickiego baroku.

Architektura i sztuka baroku w Rzeczypospolitej

Podobnie jak w Europie Zachodniej, w Rzeczypospolitej XVII wieku **barok** był dominującym stylem w architekturze i sztuce. Jedną z pierwszych i najbardziej monumentalnych świątyń barokowych na ziemiach polskich był kościół jezuitów pod wezwaniem Świętych Piotra i Pawła w Krakowie, wzorowany na rzymskiej świątyni Il Gesù. Z upływem XVII stulecia fasady świątyń barokowych w Rzeczypospolitej stawały się coraz bardziej ozdobne.

W Kościele rzymskokatolickim nabożeństwa odbywały się po łacinie, zrozumiałej tylko dla osób wykształconych. Jedynie kazania w świątyniach katolickich głoszone w języku rodzimym. Dlatego ważną rolę w przekazywaniu nauk Kościoła odgrywały kościelne wnętrza, pełne obrazów i rzeźb o treści religijnej, a także rozbrzmiewające w nich śpiewy w języku polskim. Na ziemiach Rzeczypospolitej powstawały nie tylko przepiękne barokowe rzymskokatolickie kościoły – swoje świątynie wznosili również wierni innych wyznań.

▲ Kościół św. Kazimierza w Wilnie. Na tej pierwszej w Wilnie barokowej świątyni katolickiej wzorowało się wielu budowniczych kościołów z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego.

◀ Barokowy ołtarz z kościoła w Leżajsku. Wbrew pozorom ten piękny i lśniący ołtarz, który wydaje się zrobiony ze złota i z marmuru, podobnie jak inne ołtarze barokowe został wyrzeźbiony z drewna i pomalowany tak, aby wyglądał jak wykonany z drogocennych materiałów.

► Kościół Świętych Piotra i Pawła w Krakowie. Został ufundowany przez Zygmunta III Wazę i wybudowany w latach 1605–1619 według projektu włoskiego architekta Giovanniego (czytaj: dziowaniego) Trevano.

■ Porównaj jego wygląd z wyglądem kościołem Il Gesù (s. 122). Wskaż podobieństwa.

■ Malarstwo

Nieco skromniejsze formy przybierała sztuka barokowa w krajach protestanckich. Mecenat nad artystami sprawowali tu ewangeliccy władcy i zamożne mieszczaństwo. Do dziś zachwyty budzi XVII-wieczne holenderskie malarstwo świeckie z terenów protestanckich.

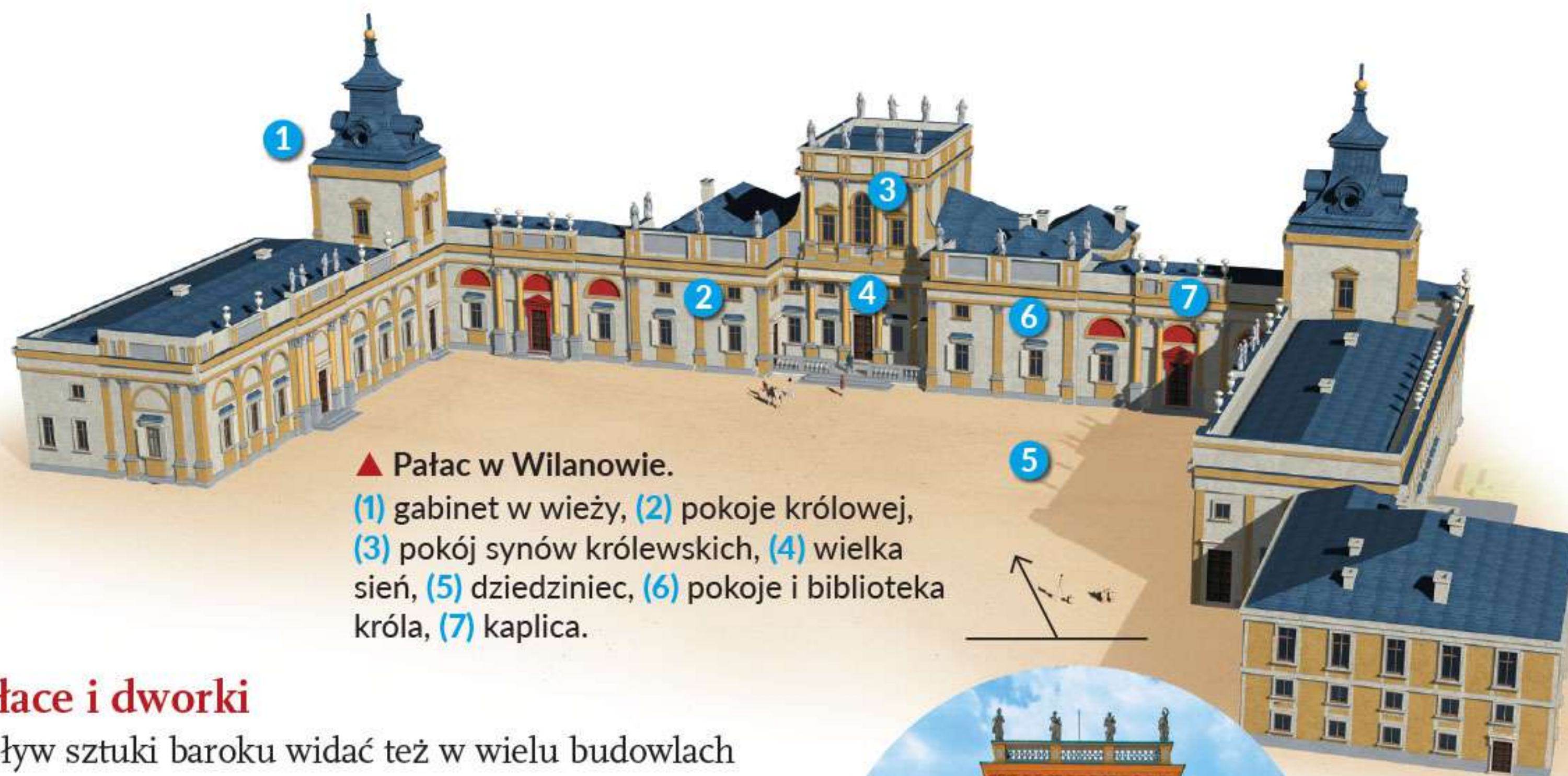
▲ Rembrandt van Rijn (jeden z najśłynniejszych malarzy XVII wieku), *Lekcja anatomii doktora Tulpa*, 1632 rok. Zwróć uwagę na tzw. kryzy – dekoracyjne kołnierze noszone przez mężczyzn, głównie w Europie Zachodniej, w epoce baroku.

▲ Jan Vermeer van Delft, *Dziewczyna z perłą*, około 1665 roku. Jedno z arcydzieł malarstwa niderlandzkiego. Wyraz twarzy dziewczyny, łagodne zamyślenie, a jednocześnie zaskoczenie, pozwala się domyślać głębi wewnętrznych przeżyć – to jeden z ulubionych motywów protestanckiego malarstwa portretowego epoki baroku.

▲ Pieter Claesz, *Martwa natura*, 1627 rok. Martwe natury to kompozycje przedstawiające układ nieruchomych, nieożywionych przedmiotów, zazwyczaj o symbolicznych znaczeniach. W XVII wieku martwą naturę – jako odrębny gatunek malarstwa – rozwinęli i doprowadzili do mistrzostwa malarze niderlandzcy.

▲ Pałac w Wilanowie.

(1) gabinet w wieży, (2) pokoje królowej, (3) pokój synów królewskich, (4) wielka sień, (5) dziedziniec, (6) pokoje i biblioteka króla, (7) kaplica.

Pałace i dworki

Wpływ sztuki baroku widać też w wielu budowlach świeckich na ziemiach Rzeczypospolitej. Największą i najbardziej okazałą wczesnobarokową budowlą jest **Zamek Królewski w Warszawie** – mieście, do którego Zygmunt III Waza zdecydował się przenieść swą główną siedzibę.

O wiele mniejszą budowlą była wzniesiona u schyłku XVII wieku przez Jana III Sobieskiego rezydencja królewska w podwarszawskim **Wilanowie**. Jej architekci czerpali inspirację z Wersalu Ludwika XIV (zob. s. 90), co świadczy o tym, jak silne były wówczas wpływy kultury francuskiej.

Niektóre rezydencje magnackie swymi rozmiarami przewyższały siedzibę królewską. Była to jedna z oznak osłabienia władzy królewskiej i wzrostu potęgi magnackiej w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku.

Średnia szlachta mieszkała dużo skromniej. Na przełomie XVI i XVII wieku wykształcił się typ rezydencji szlacheckiej – dwór lub **dworek**, budowany najczęściej z drewna i posiadający pewne elementy pałacowej architektury barokowej – tzw. tympanon (trójkątne zwieńczenie) nad gankiem i kolumny ganku.

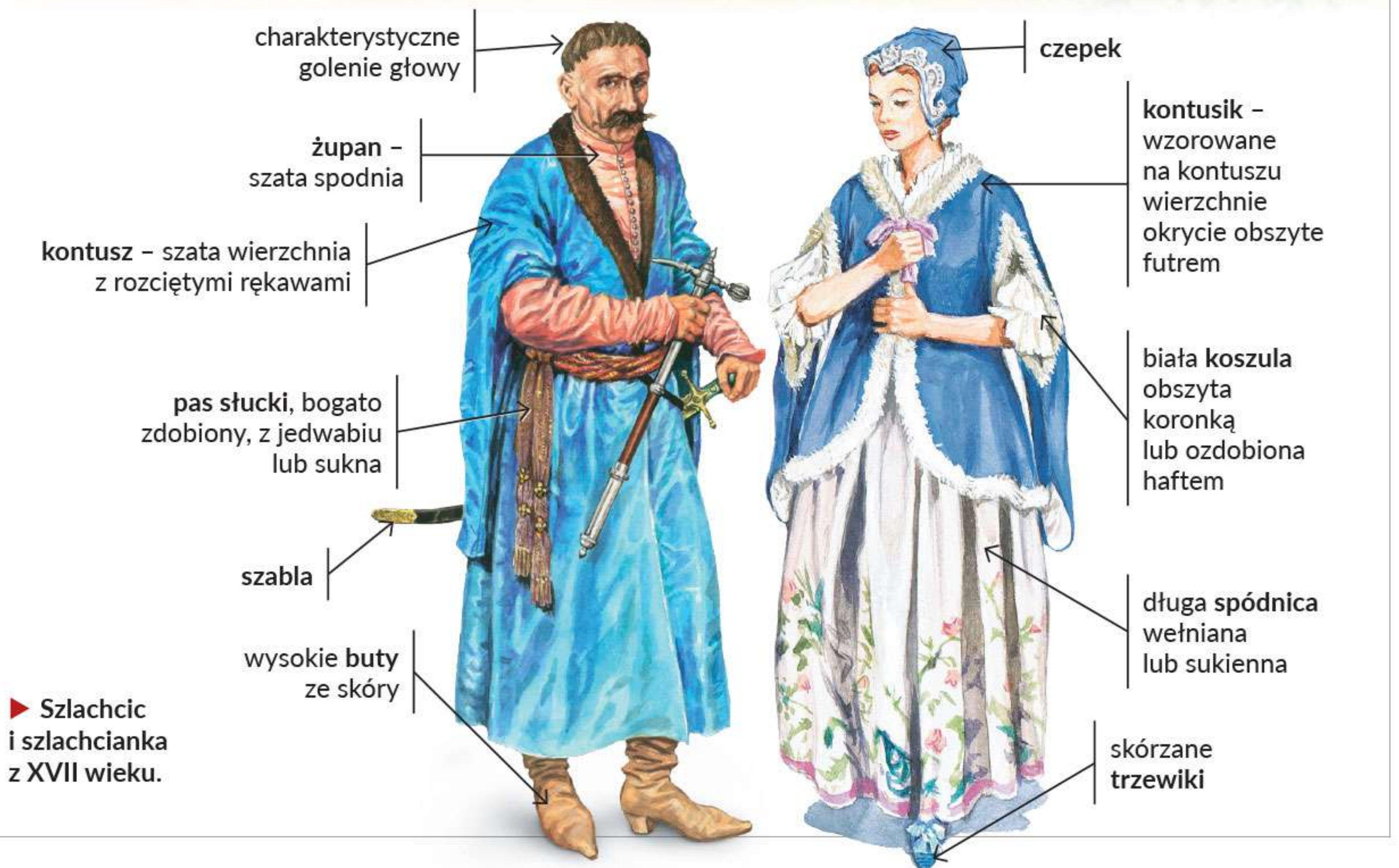
▲ Komnaty królowej Marysieńki w pałacu wilanowskim.

*Kultura sarmatyzmu

W XVI i XVII wieku historycy staropolscy, popisujący się swoją wiedzą, zaczęli zupełnie nieprawdziwie wywodzić rodowód polskiej szlachty od azjatyckich **Sarmatów** – ludu, który w starożytności

zamieszkiwał ziemie zajęte później przez Słowian. Legendę tę wykorzystywano do usprawiedliwiania uprzywilejowanej pozycji szlachty nad mieszczaństwem i chłopstwem, którym odmawiano sarmackiego rodowodu.

► **Dworek szlachecki.**
W drugiej połowie XVII wieku typowe dwory polskiej szlachty były na ogół drewniane, parterowe, z gankiem i wysokim dachem.

Współcześni historycy różne przejawy kultury szlacheckiej w Rzeczypospolitej okresu baroku nazywają **kulturą sarmatyzmu**. Jej cechą charakterystyczną było połączenie elementów kultury zachodniej z elementami kultury wschodniej, która docierała do Polski i na Litwę m.in. poprzez kontakty z Turkami i Tatarami. Jednym z przykładów wpływów wschodnich – oprócz elementów uzbrojenia wojsk polsko-litewskich – jest **strój szlachecki**, który ostatecznie wykształcił się w Rzeczypospolitej w XVII wieku.

* Początki nietolerancji

Kultura sarmatyzmu charakteryzowała się przywiązaniem szlachty do rodzimych instytucji politycznych. Zawierała pochwałę tzw. złotej wolności – przede wszystkim wolnej elekcji, przywilejów szlacheckich, z czasem zaś i liberum veto. Zarówno na ustrój absolutystyczny, jak i na obyczaje zachodnie patrzono z poczuciem wyższości i niechęcią.

Czasy baroku były w Polsce nie tylko okresem rozwoju religijności katolickiej, lecz także nasilenia nietolerancji wobec protestantów oraz ludności żydowskiej. Oznaką tego było wygnanie z Rzeczypospolitej

▲ **Portret trumienny z XVII wieku.** Tego rodzaju wizerunki były charakterystyczne dla barokowej kultury sarmatyzmu i niespotykane nigdzie poza terenami Rzeczypospolitej. Portrety były malowane na blasze w kształcie wielokąta odpowiadającego przekrojowi trumny i mocowane do niej od strony głowy zmarłego. Po zakończeniu uroczystości pogrzebowych wizerunki zazwyczaj wieszano na ścianie kościoła.

na mocy uchwały sejmowej z 1658 roku arian (braci polskich). Powodem było oskarżenie ich o współpracę ze Szwedami podczas „potopu”. Zarzuty te wysuwała głównie szlachta katolicka, niepamiętająca już o własnej współpracy ze szwedzkim okupantem.

ZAPAMIĘTAJ

- W XVII wieku kultura baroku (od portugalskiego słowa *barroco* – perła o dziwnym i niezwykłym kształcie) rozprzestrzeniła się w całej Europie.
- Kulturą sarmatyzmu nazywamy różne przejawy kultury szlacheckiej w Rzeczypospolitej w okresie baroku. Sarmatyzm łączył wpływy kultury zachodnioeuropejskiej z elementami kultury orientalnej, docierającej do Polski poprzez kontakty z Turkami i Tatarami.
- Oznaką nasilającej się nietolerancji było wygnanie z Rzeczypospolitej w 1658 roku arian (braci polskich), oskarżanych o współpracę ze Szwedami podczas „potopu”.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień cechy sztuki barokowej.
2. Jaką rolę odgrywała sztuka w okresie baroku?
3. Wyjaśnij termin „sarmatyzm”.
4. W najbliższej okolicy znajdź kościół zbudowany w stylu barokowym (lub o barokowym wystroju wnętrza). Sporządź na jego temat notatkę lub prezentację, dołącz materiał fotograficzny.
- * 5. Na podstawie informacji z podręcznika, encyklopedii lub innych dostępnych źródeł omów twórczość jednego z malarzy barokowych.

EUROPA I POLSKA W XVII WIEKU

MONARCHIA ABSOLUTNA WE FRANCJI

1. W drugiej połowie XVII wieku za **panowania Ludwika XIV we Francji** wykształcił się typ władzy monarszej, który nazywamy **absolutyzmem**. Polegał on na skupieniu pełni władzy w ręku króla, ograniczeniu przez niego praw i przywilejów poddanych oraz nakładaniu podatków bez ich zgody.
2. Dążąc do wzmocnienia władzy monarszej i zapewnienia **jedności religijnej** we Francji, w **1685 roku** Ludwik XIV **nakazał przyjęcie katolicyzmu** francuskim kalwinistom (hugenotom). Wielu z nich się na to nie zgodziło i podjęło decyzję o ucieczce za granicę.
3. **Pałac królewski w Wersalu** miał świadczyć o potęgze władzy absolutnej Ludwika XIV i jego następców. Język francuski, a także francuskie obyczaje dworskie i kultura stały się odtąd modne w całej Europie.

ANGLIA NA DRODZE KU MONARCHII PARLAMENTARNEJ

1. Inną drogą niż Francja podążała **Anglia**, połączona od początku XVII wieku unią personalną ze Szkocją. Dążenia do wzmocnienia władzy monarszej doprowadziły w Anglii do **konfliktu króla z Parlamentem**. Jego konsekwencją był wybuch wyniszczającej kraj **wojny domowej w latach 40**.
2. Wskutek zwycięstwa radykalnych zwolenników Parlamentu Anglia na pewien czas stała się **republiką** (1649–1660), w której władzę dyktatorską sprawował zwycięski dowódca wojsk Parlamentu – **Oliver Cromwell**.
3. Po śmierci Cromwella w Anglii **przywrócono monarchię** (1660 rok). Próby wzmocnienia władzy królewskiej i równouprawnienia katolików

w protestanckiej Anglii doprowadziły w **1688 roku** do bezkrwawego przewrotu, nazwanego **Wspaniałą Rewolucją**.

4. W wyniku Wspaniałej Rewolucji na przełomie XVII i XVIII wieku wykształcił się typ ustroju nazywany **monarchią parlamentarną**. **Prawa króla były ograniczone na korzyść Parlamentu** i odpowiedzialnego przed nim gabinetu ministrów. W **1707 roku**, wskutek unii realnej Anglii ze Szkocją, powstało państwo zwane **Wielką Brytanią**.

POCZĄTKI PANOWANIA WAZÓW I WOJNY Z ROSJĄ

1. Rzeczpospolita od 1573 roku pozostawała **monarchią elekcyjną**, w której szlachta miała prawo wyboru władcy (zasada tzw. wolnej elekcji). W **latach 1587–1668** na tron Polski szlachta wybierała przedstawicieli **rodu Wazów**, wywodzącego się ze Szwecji. Natomiast w drugiej połowie XVII wieku dwukrotnie dokonano elekcji rodzimych kandydatów: **Michała Korybuta Wiśniowieckiego** (1669–1673) i **Jana III Sobieskiego** (1674–1696).
2. Dzięki wyborowi na tron polsko-litewski **Zygmunta III Wazy** (1587–1632), który wkrótce odziedziczył również koronę szwedzką, Rzeczpospolita znalazła się w krótkotrwałej **unii personalnej ze Szwecją** (1594–1599).
3. Zygmunt III Waza, katolik, szybko **utracił tron w luteranckiej Szwecji**. Jednak zarówno on, jak i jego dwaj synowie – **Władysław IV** (1632–1648) i **Jan Kazimierz** (1648–1668) – nie chcieli zrezygnować z prawa do dziedzicznej korony szwedzkiej. Stało się to jedną z przyczyn długotrwałych **wojen między Rzeczpospolitą a Szwecją w XVII wieku**.

4. Rzeczpospolita w XVII wieku była **uwikłana w wiele wojen**. W pierwszej połowie XVII wieku, wykorzystując **wewnętrzny kryzys w Rosji** (tzw. wielka smuta), polscy magnaci, następnie zaś król Zygmunt III Waza ingerowali w sprawy państwa carów i dwukrotnie **okupowali Moskwę**.
5. Serię zwycięskich wojen z Rosją przypieczętował **pokój w Polanowie w 1634 roku**. Rzeczpospolita stała się wówczas **największym terytorialnie (po Rosji) państwem w Europie**.

POWSTANIE KOZACKIE

1. Pierwszym zwiastunem kryzysu Rzeczypospolitej były klęski poniesione podczas kozackiego **powstania na Ukrainie** pod wodzą **Bohdana Chmielnickiego** w latach 1648–1649.
2. Ponieważ Chmielnicki zawarł **ugodę z Rosją** i połączył z nią część Ukrainy, wybuchła **kolejna wojna polsko-rosyjska**. Zakończyła się ona nieomyślnie dla Rzeczypospolitej – **Rosja objęła panowanie nad ziemiami ukraińskimi** na wschód od rzeki Dniepr (Rzeczpospolita utraciła m.in. Kijów).

WOJNY RZECZYPOSPOLITEJ ZE SZWECJĄ

1. Kolejnego kryzysu Rzeczpospolita doświadczyła wskutek **najazdu szwedzkiego** (tzw. potop szwedzki), będącego częścią wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660.
2. Mimo wyparcia wojsk szwedzkich z Rzeczypospolitej kończący wojnę **pokój oliwski z 1660 roku** przypieczętował **utratę większej części Inflant**.
3. Innym skutkiem „potopu” była **utrata zwierzchności lennej nad Prusami Książęcymi** (1657).

KRYZYS RZECZYPOSPOLITEJ W POŁOWIE XVII WIEKU

1. Wojny prowadzone przez Rzeczpospolitą w XVII wieku przyniosły olbrzymie **zniszczenia i straty w ludności**. Te z kolei doprowadziły kraj do poważnego **kryzysu gospodarczego**.
2. Zgubny obyczaj zrywania sejmów na mocy zasady **liberum veto** (łac., „wolne nie pozwalam”) **uniemożliwiał przeprowadzanie reform** i przyczynił się do pogłębienia **kryzysu politycznego** w państwie.

WOJNY RZECZYPOSPOLITEJ Z TURCJĄ

1. Przez ponad 20 lat tereny południowej Ukrainy okupowali **Turcy** (1672–1699).
2. Znakomite **zwycięstwo** odniesione przez króla **Jana III Sobieskiego** nad **armią turecką** oblegającą Wiedeń w **1683 roku** przeszło do historii, jednak nie pociągnęło za sobą **realnych korzyści** dla Rzeczypospolitej.

BAROK I KULTURA XVII WIEKU W EUROPIE I RZECZYPOSPOLITEJ

1. Epoką baroku nazywamy okres w dziejach europejskiej kultury trwający **od schyłku wieku XVI do początków wieku XVIII**.
2. Cechą charakterystyczną kultury baroku w Rzeczypospolitej były silne **wpływy orientalne** (wschodnie), co przyczyniło się do wykształcenia się kultury tzw. **sarmatyzmu**, żywej aż do połowy XVIII wieku.

WARTO PRZECZYTAĆ

Z. Fras, J. Maroń, *Tak żyli ludzie w dawnej Polsce. Wielkie batalie*, Wrocław 1997.

S. Leśniewski, *Potop. Czas hańby i sławy 1655–1660*, Warszawa 2017.

P. Miquel, *Tak żyli ludzie. W czasach muszkietierów: Potęgi europejskie w XVII w.*, Wrocław 1993.

1605	bitwa pod Kircholmem
1610	bitwa pod Kłuszynem
1627	bitwa pod Oliwą
1634	pokój z Rosją w Polanowie
1648	wybuch powstania kozackiego na Ukrainie
1655–1660	potop szwedzki
1661–1715	panowanie Ludwika XIV we Francji
1672	najazd turecki na Rzeczpospolitą
1673	bitwa pod Chocimiem
1683	bitwa pod Wiedniem
1685	zniesienie pokoju religijnego we Francji
1688	Wspaniała Rewolucja w Anglii
1689	<i>Deklaracja praw (Bill of rights)</i> w Anglii

▼ Zamek Królewski w Warszawie był dawną siedzibą książąt mazowieckich; przebudowano go w stylu barokowym na początku XVII wieku.

■ Co nam zostało z tamtych lat...

Nie tylko atrakcje turystyczne i muzealne, jak choćby imponujący zespół pałacowy w Wersalu i skromniejszy w Wilanowie, a także wiele wspaniałych kościołów i budowli barokowych **jest śladem kultury baroku**. Skutki pewnych wydarzeń z XVII stulecia są także widoczne współcześnie.

- Pod koniec XVI wieku Zygmunt III Waza przeniósł główną siedzibę królewską z Krakowa do Warszawy. Odtąd, aż do dziś, Warszawa (z przerwami spowodowanymi rozbiorami i okupacjami) utrzymała status stolicy polskiego państwa.
- Z powstaniem Chmielnickiego historycy i społeczeństwo Ukrainy łączą powstanie pierwszej niepodległej, choć krótkotrwałej, niezależnej państwowości ukraińskiej, a pomniki hetmana Chmielnickiego stoją dziś w wielu ukraińskich miastach.
- W szwedzkich muzeach i bibliotekach do dziś jest przechowywanych wiele eksponatów – dzieł sztuki i drogocennych ksiąg – wywiezionych z Polski jako łup wojenny podczas „potopu”.
- Polska złotówka została po raz pierwszy wybita w okresie największego zamętu gospodarczego i kryzysu finansowego państwa (w połowie XVII wieku). Od połowy lat 20. XX wieku do dziś Polacy posługują się złotym polskim.
- Wyprawę wojsk Stefana Czarnieckiego do Danii przeciw Szwedom upamiętniono w naszym hymnie narodowym.

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Na podstawie mapy wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Tereny oznaczone na mapie cyframi 2 i 3 to
 - A. zdobycze wojenne Jana III Sobieskiego.
 - B. ziemie utracone na rzecz Kozaków po powstaniu Chmielnickiego.
 - C. ziemie, które obiecał Rzeczypospolitej Dymitr Samozwaniec za pomoc w objęciu tronu moskiewskiego.
 - D. ziemie utracone przez Rzeczpospolitą w XVII wieku w wyniku różnych konfliktów.
2. Ziemie oznaczone na mapie cyfrą 1 przestały być lennem Polski w wyniku
 - A. pierwszej dymitriady.
 - B. potopu szwedzkiego.
 - C. wojen Rzeczypospolitej z Turcją.
 - D. powstania Chmielnickiego.
3. Ziemie oznaczone na mapie cyfrą 2
 - A. Rzeczpospolita oddała oddziałom kozackim na mocy ugody pomiędzy Janem Kazimierzem a Bohdanem Chmielnickim.
 - B. Rzeczpospolita utraciła na rzecz Rosji w wyniku nieudanej dymitriady.
 - C. Rzeczpospolita zdobyła dzięki osadzeniu na tronie Dymitra Samozwańca.
 - D. Rzeczpospolita utraciła na rzecz Rosji na mocy rozejmu w Andruszowie.

4. Ziemie oznaczone na mapie cyfrą 3
 - A. to tereny, które Jan III Sobieski odzyskał dzięki zwycięstwu pod Wiedniem.
 - B. to tereny, których Rzeczpospolita nigdy już nie odzyskała.
 - C. to tereny, które wróciły do Rzeczypospolitej jeszcze w XVII wieku.
 - D. to tereny, które zostały zwrócone Rzeczypospolitej dopiero po zwiększeniu przez Jana Kazimierza liczby Kozaków rejestrowych.

ZADANIE 2.

Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. W czasie panowania Zygmunta III Wazy doszło do
 - A. powstania Kozaków na Ukrainie.
 - B. potopu szwedzkiego.
 - C. pierwszej dymitriady.
 - D. wprowadzenia zasady liberum veto w sejmie Rzeczypospolitej.
2. Z okresem wojen polsko-szwedzkich, zwanym potopem szwedzkim, nie był związany
 - A. Augustyn Kordecki.
 - B. Jan Kazimierz Waza.
 - C. Stefan Czarniecki.
 - D. Jan Zamoyski.

ZADANIE 3.

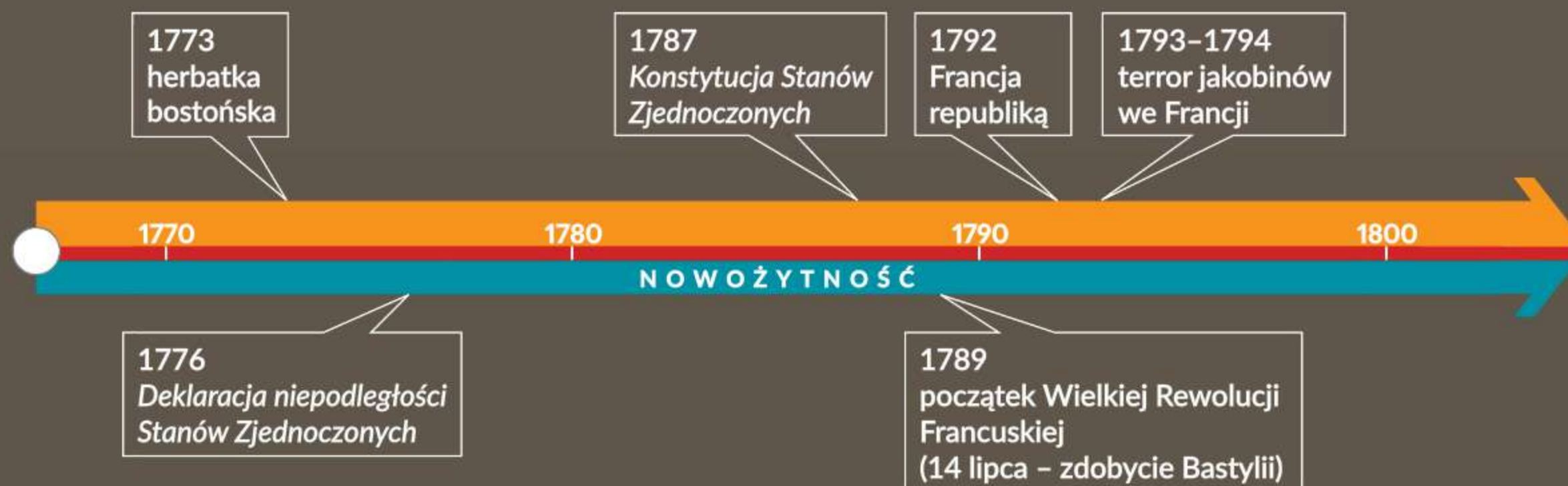
Wskaż zdania prawdziwe.

- A. We Francji od XVII wieku obowiązywała zasada: „Król panuje, ale nie rządzi”.
- B. Ludwik XIV zniósł pokój religijny we Francji.
- C. Ludwikowi XIV nadano przydomek Król Słońce.
- D. Husaria to nazwa ciężkiej jazdy.
- E. Dwaj pierwsi władcy z dynastii Stuartów usiłowali ograniczyć rolę angielskiego Parlamentu.
- F. W wyniku Wspaniałej Rewolucji zginęły setki Anglików.
- G. Jan III Sobieski stał na czele wojsk polsko-tureckich w bitwie pod Wiedniem.
- H. Jan III Sobieski dowodził połączonymi wojskami spieszącymi z odsieczą oblężonemu Wiedniowi.
- I. Po zwycięstwie wiedeńskim w 1683 roku szlachta wybrała Sobieskiego na króla Rzeczypospolitej.

Dział IV

Europa i świat w XVIII wieku

■ Przypomnij sobie cechy kultury baroku.

„Stulecie światła”

W XVIII stuleciu nastąpił wielki przełom w sposobie myślenia większości ludzi wykształconych. Wynikał on zarówno z nowych założeń filozoficznych, jak i z postępu technicznego oraz rozwoju oświaty. Dlatego też XVIII wiek jest nazywany **epoką oświecenia** lub „stuleciem światła”. Dorobek kultury umysłowej tego okresu stanowi niezbywalną część wielu dzisiejszych przekonań i idei.

Krajem, którego język i kultura wywierały w XVIII wieku największy wpływ na Europę, była Francja. Podobnie jak za czasów Ludwika XIV, także za rządów jego następców aż do schyłku XVIII wieku we Francji utrzymywał się absolutyzm. Jednak nie twierdzono już, że nieograniczona władza monarsza pochodzi wyłącznie od Boga. Zaczęto też zwracać uwagę na prawa przysługujące poddanym.

We Francji działali najpopularniejsi filozofowie tych czasów. Jednym z nich był **Wolter**. Pisał on, że większa część dziejów ludzkości była „łańcuchem błędów” i zacofania. Jako przykład podawał średniowiecze. Jego zdaniem były to wieki „ciemne”, w których została zapomniana większość osiągnięć cywilizacji starożytnych Greków i Rzymian. Wolter przeciwstawiał średniowieczu epokę nowożytną, zwłaszcza zaś XVIII stulecie, w którym ludzkość miała dokonać olbrzymiego **postępu** (XVIII-wieczni myśliciele i ludzie wykształceni posługiwali się słowem „postęp” szczególnie chętnie).

Wielka encyklopedia francuska

Jedną z najważniejszych książek opublikowanych we Francji w XVIII wieku była *Wielka encyklopedia francuska*. Wydawana przez prawie 30 lat, była dziełem wielu autorów, m.in. Woltera. Liczyła 35 tomów.

▲ **Wolter przy pracy.** Wolter był synem zamożnego notariusza; odebrał staranne wykształcenie w kolegium jezuickim. Był zwolennikiem absolutyzmu oświeconego, przyjaźnił się z królem Prus – Fryderykiem II Hohenzollernem.

Jej autorzy, czyli **encyklopedyści**, twierdzili, że wszyscy **ludzie są równi**. Dlatego powinni być traktowani przez władców jako **posiadający prawa obywateli**, a nie jak bezwolni poddani. Przyznawali jednak, że wprowadzenie nowych porządków należy nie do poddanych, ale do **oświeconych monarchów absolutnych**.

Francuscy encyklopedyści krytykowali też wiele kościelnych dogmatów i obyczajów, które uznawali za zabobony i przejawy zacofania. Domagali się nie tylko wzajemnej **tolerancji** wśród wyznawców różnych wyznań chrześcijańskich, lecz także tolerancji wobec innych religii (np. islamu). *Wielka encyklopedia francuska* była przeniknięta wiarą w potęgę ludzkiego rozumu, duchem **racjonalizmu** (od łac. *ratio* – rozum) typowym dla filozofii oświecenia.

Absolutyzm oświecony...

Idee te zdobyły uznanie wśród części rządzących absolutnie królów i książąt. Uczniem i przyjacielem Woltera był król Prus – **Fryderyk II Hohenzollern**. Choć był on **władcą absolutnym**, twierdził, że

monarcha powinien być tylko **sługą państwa**. Podobnie jak większość filozofów oświeceniowych, on także uważał, że władza monarsza nie pochodzi wyłącznie od Boga, lecz jest raczej kwestią **umowy społecznej**, tj. zawartej przez ludzi, którzy zgodzili się oddać rządy jednemu spośród siebie – aby zapewnić im pokój i dobrobyt.

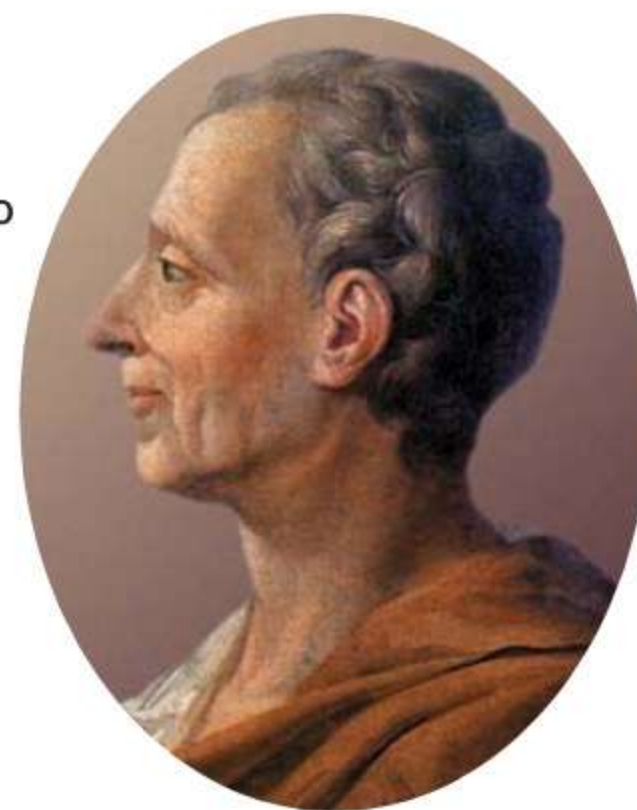
Z czasem – wzorem Fryderyka II, którego z uznaniem nazywano „filozofem na tronie” – coraz więcej władców zaczęło głosić podobne poglądy. Tak jak on nie rezygnowali jednak ze sprawowania rządów absolutnych. Uważali, że tylko silna i nieskrępowana władza monarsza jest w stanie zapewnić powodzenie państwu i jego mieszkańcom.

...i jego krytyka

Nie wszyscy filozofowie XVIII stulecia głosili pochwałę absolutyzmu oświeconego. Jednym z jego krytyków był francuski arystokrata i prawnik **Karol Ludwik Monteskiusz** (1689–1755), który podczas swojego pobytu w Wielkiej Brytanii (zob. s. 92–95) obserwował tamtejszy ustrój monarchii parlamentarnej.

W swym dziele *O duchu praw* Monteskiusz opisał charakterystyczną dla ustroju brytyjskiego zasadę tzw. **trójpodziału władz**: na **ustawodawczą** (Parlament), **wykonawczą** (król i ministrowie), **sądowniczą** (niezależne sądy) – wzajemnie się kontrolujące. Twierdził, że jeśli władza jest skupiona w jednym

► **Portret Monteskiusza, XVIII wiek.** Myśliciel uważał, że społeczeństwo jest tym silniejsze, im bardziej opiera się na dobrych obyczajach i cnocie politycznej (czyli dbaniu o wspólne dobro) swych obywateli.

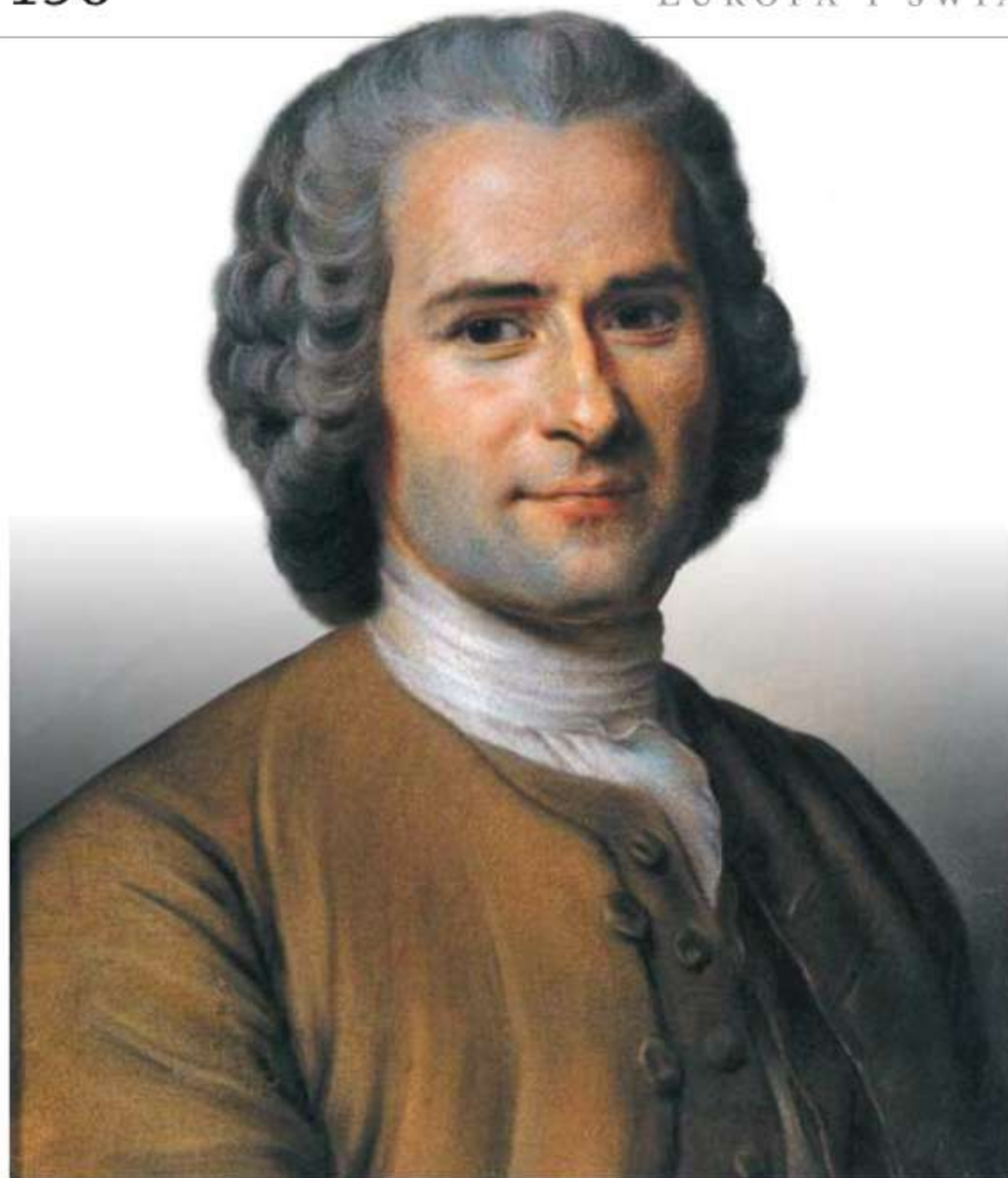

ręku, jak w monarchiach absolutnych, nie może być mowy o wolności obywateli. Zasada trójpodziału władz miała się stać w przyszłości kamieniem węgielnym ustrojów politycznych w Europie. Obowiązuje ona do dziś we wszystkich krajach o ustroju parlamentarnym, w tym w Polsce.

Jeszcze dalej w swych poglądach posunął się inny ze sławnych francuskich filozofów – **Jean-Jacques Rousseau** (czytaj: żą żak ruso). Uważał on, że to **lud, czyli całe społeczeństwo**, ma prawo wyboru ustroju państwa. Na podstawie **umowy społecznej** lud może ustanowić też najlepszy z możliwych ustrojów, którym – zdaniem Rousseau – jest nie monarchia, lecz **republika**. Koncepcje Rousseau stały się inspiracją przemian wprowadzonych w życie pod koniec XVIII wieku przez Wielką Rewolucję Francuską.

▲ Adolph von Menzel, *Za okrągłym stołem. Filozofowie na dworze Fryderyka Wielkiego*, obraz z 1850 roku. Wolter (1) bywał gościem spotkań i dyskusji w pałacu króla Prus Fryderyka II (2) (zob. s. 142–143).

◀ Jean-Jacques Rousseau (1712–1778).

Osierocony, jako dziecko wiódł tułaczy tryb życia. Nigdy nie ukończył żadnej szkoły; był genialnym samoukiem. Imał się rozmaitych zawodów, m.in. służącego, nauczyciela i muzyka. Zastąpił jako wybitny pisarz i filozof podważający ideały głoszone przez innych filozofów oświecenia. Krytykował rozwój cywilizacji i wychwalał pierwotny stan rozwoju ludzkości – stan, jak uważał, nieskażonego szczęścia. W swym dziele *Emil, czyli o wychowaniu* (1762) proponował model wychowania umożliwiający dziecku swobodne dojrzewanie, jednakże nie wolne od nauki. Głosił również potrzebę otaczania dziecka miłością i czułością przez rodziców. Życie filozofa stało jednak w sprzeczności z jego poglądami: sam miał pięcioro nieślubnych dzieci, które wychowywały się w przytułkach. Ponoć nie znał nawet ich imion.

Rozwój szkolnictwa i „odkrycie dziecka”

W XVIII wieku coraz więcej osób zaczęło zdobywać wykształcenie. Reformowano uniwersytety, zakładano nowe typy szkół średnich. W niektórych krajach tworzone sieć **szkół podstawowych** (tzw. ludowych), by objąć nauczaniem całą męską młodzież. Dziewczęta najczęściej mogły pobierać naukę tylko w domu. Najdalej posunięto się w Prusach, gdzie wprowadzono przymus posyłania do szkół i chłopców, i dziewcząt (za jego złamanie rodzicom groziły określone prawem kary, zob. tekst źródłowy). Jednak w większości państw europejskich obowiązkowe nauczanie dzieci w szkołach podstawowych pojawiło się dopiero w XIX wieku.

Rozwój edukacji dzieci i młodzieży był możliwy m.in. dlatego, że to właśnie w epoce oświecenia pedagodzy dostrzegli znaczenie dzieciństwa w rozwoju człowieka. **Dziecko przestano traktować jak „małego dorosłego”**. Zdano sobie sprawę, że sposób odczuwania dziecka jest odmienny od sposobu myślenia dorosłych i że rządzą nim inne prawa. Olbrzymi wpływ na to „odkrycie dziecka” miały koncepcje filozoficzno-pedagogiczne wypracowane przez Jeana-Jacques’a Rousseau.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment pruskiego regulaminu dla szkół wiejskich z 1763 roku

Szkolnictwo [...] i wychowanie młodzieży na wsi pozostawało dotąd w najpodlejszym zaniedbaniu [...]. Chcemy, żeby wszyscy nasi poddani byli posyłani do szkół czy to przez rodziców, czy przez opiekunów, czy przez panów, na których spoczywa obowiązek ich wychowania, [żeby posyłali] zarówno dzieci własne, jak powierzone ich opiece, chłopców czy dziewczęta, jeśli nie wcześniej, to najpóźniej w piątym roku ich życia, tak by regularnie uczęszczały do szkoły do lat trzynastu lub czternastu i tak długo je uczyli, aż porządnie opanują czytanie i pisanie, i posiadą niezbędną wiedzę nie tylko na temat chrześcijaństwa.

Europa. Nasza historia.

Tom 2: Czasy nowożytne (do 1815 r.),

Warszawa 2017.

1. Na podstawie tekstu powiedz, kto miał posyłać dzieci do szkoły.
2. Wyjaśnij, jaki był cel edukacji dzieci wiejskich.

Rozwój gospodarki, nauki i techniki

W XVIII wieku wzrastała liczba ludności i nastąpił intensywny **rozwój miast**. W połowie stulecia największymi miastami w Europie były **Londyn** i **Paryż**, liczące ponad pół miliona mieszkańców. Wzrost ludności i rozwój miast pobudzał z kolei rozwój produkcji i handlu.

Wielkim przełomem (szczególnie w dziedzinach najbardziej rozwiniętych – np. w górnictwie i tkactwie) był wynalazek maszyn parowych. Jednym z pierwszych konstruktorów maszyny parowej był Szkot **James Watt** (czyt. łot). Był on samoukiem, gdyż w młodości wiele chorował i nie chodził do szkoły. Dzięki swemu talentowi w dziedzinie techniki otrzymał pracę w warsztatach na uniwersytecie w Glasgow. Od jego nazwiska pochodzi nazwa jednostki mocy – wat.

Dzięki maszynom parowym upowszechniał się nowy sposób wytwarzania, bliższy już produkcji przemysłowej. Coraz częściej produkcję organizowano nie – jak wcześniej – w małych zakładach

rzemieślniczych, lecz w skupiających wielu robotników **manufakturach**. W XVIII stuleciu dokonano też wielu ważnych wynalazków i odkryć, a także usystematyzowano wiedzę medyczną i przyrodniczą.

manufaktura – zakład produkcyjny wytwarzający masowo jakiś produkt (produkty); produkcja w manufakturze odbywa się ręcznie (łac. *manus* – ręka), najczęściej z podziałem na etapy – poszczególne czynności wykonują wyspecjalizowani w nich pracownicy.

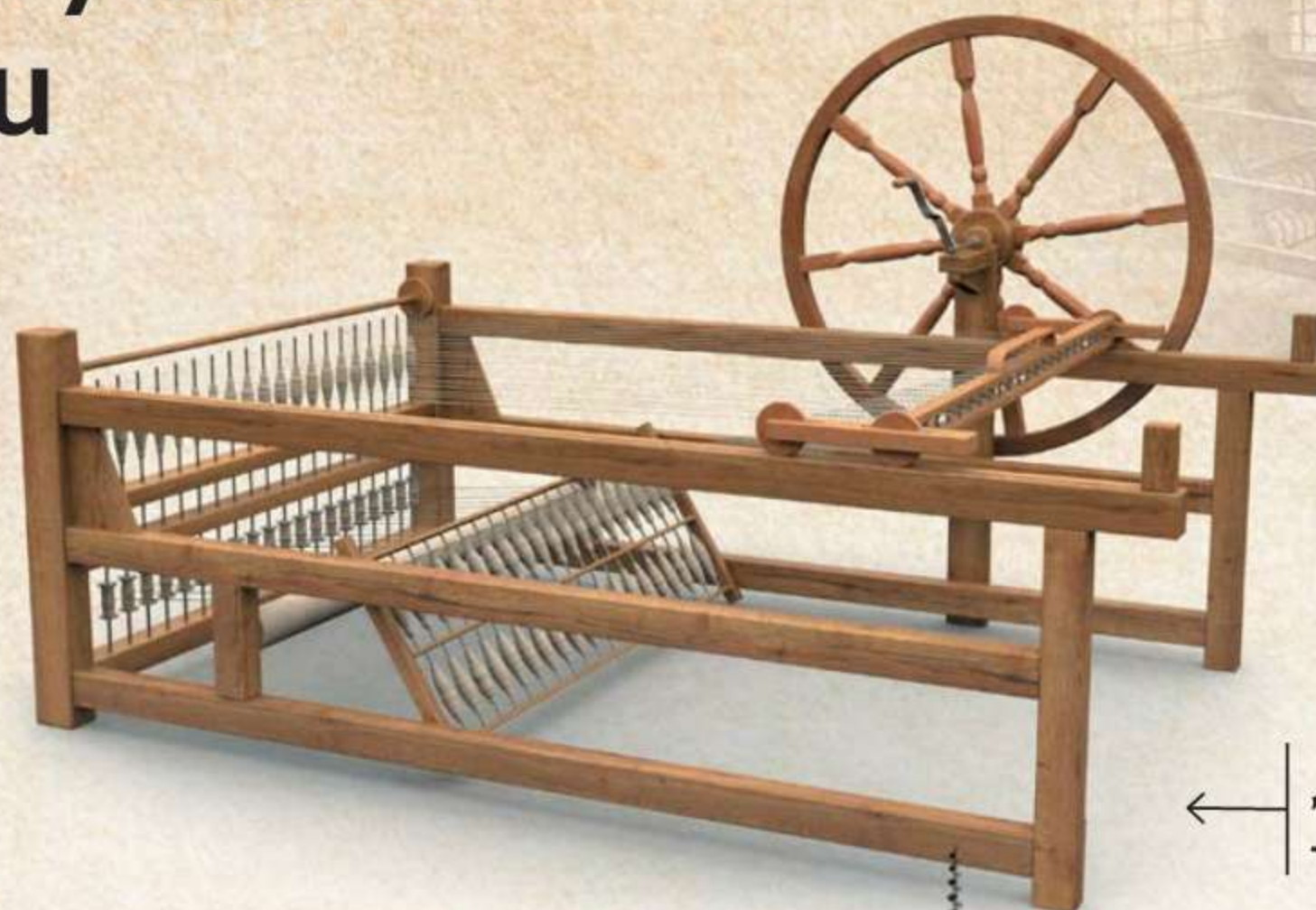
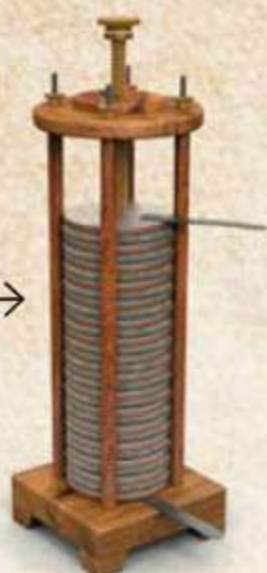
WARTO WIEDZIEĆ

Przełomem w historii techniki było skonstruowanie balonu unoszonego ogrzanym powietrzem. Próby lotu niewielkiego balonu dokonano już na początku XVIII wieku, jednak pierwszy lot załogowy odbył się w 1783 roku w Wersalu w obecności króla Ludwika XVI. Balonem skonstruowanym przez Francuzów, braci Montgolfier (czytaj: mongolfje), w powietrze uniosły się kaczka, kogut i owca. Lot miał służyć zbadaniu wpływu wysokości na organizmy żywe. Jeszcze w tym samym roku w Paryżu wzniósł się w powietrze balon z dwojgiem ludzi na pokładzie. Doleciał na wysokość około 100 m i w czasie 25 minut przeleciał dystans około 9 km. Dwa lata później odbył się pierwszy załogowy przelot nad kanałem La Manche.

Wybrane wynalazki XVIII wieku

bateria
(ogniwo
Volty)

„przędąca
Joasia”

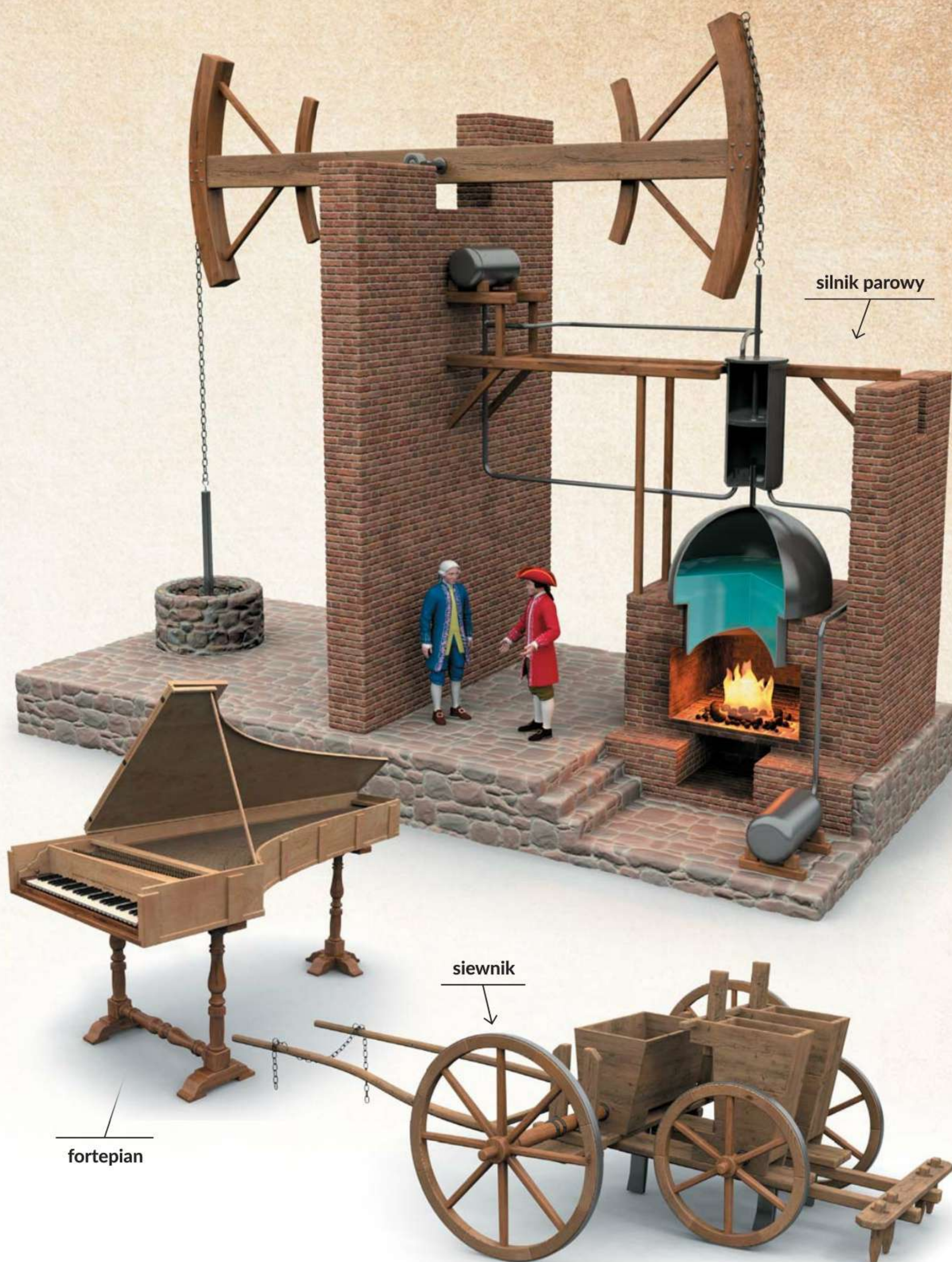
Rok	Wynalazek
1701	siewnik
1709	pierwszy fortepian
1712	pierwszy praktycznie stosowany silnik parowy (Thomas Newcomen, czytaj: njukomen)
1722	pierwsza gaśnica
1724	pierwszy termometr rtęciowy (Gabriel Fahrenheit, czytaj: farenhajt)
1752	piorunochron (Benjamin Franklin)
1764	„przędąca Joasia” – pierwsza mechaniczna przędzarka
1767	woda gazowana
1769	udoskonalony silnik parowy (James Watt, zob. s. 137)
1776	pierwsza łódź podwodna
1783	pierwszy lot balonem braci Montgolfier
1789	gilotyna
1792	oświetlenie gazowe
1796	szczepionka ochronna przeciw ospie prawdziwej (tzw. czarnej ospie)
1799	pierwsza bateria (Alessandro Volta)

łódź
podwodna

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Na podstawie infografiki oraz informacji z tabeli wymień dziedziny, w których zaszły zmiany dzięki oświeceniowym wynalazkom.

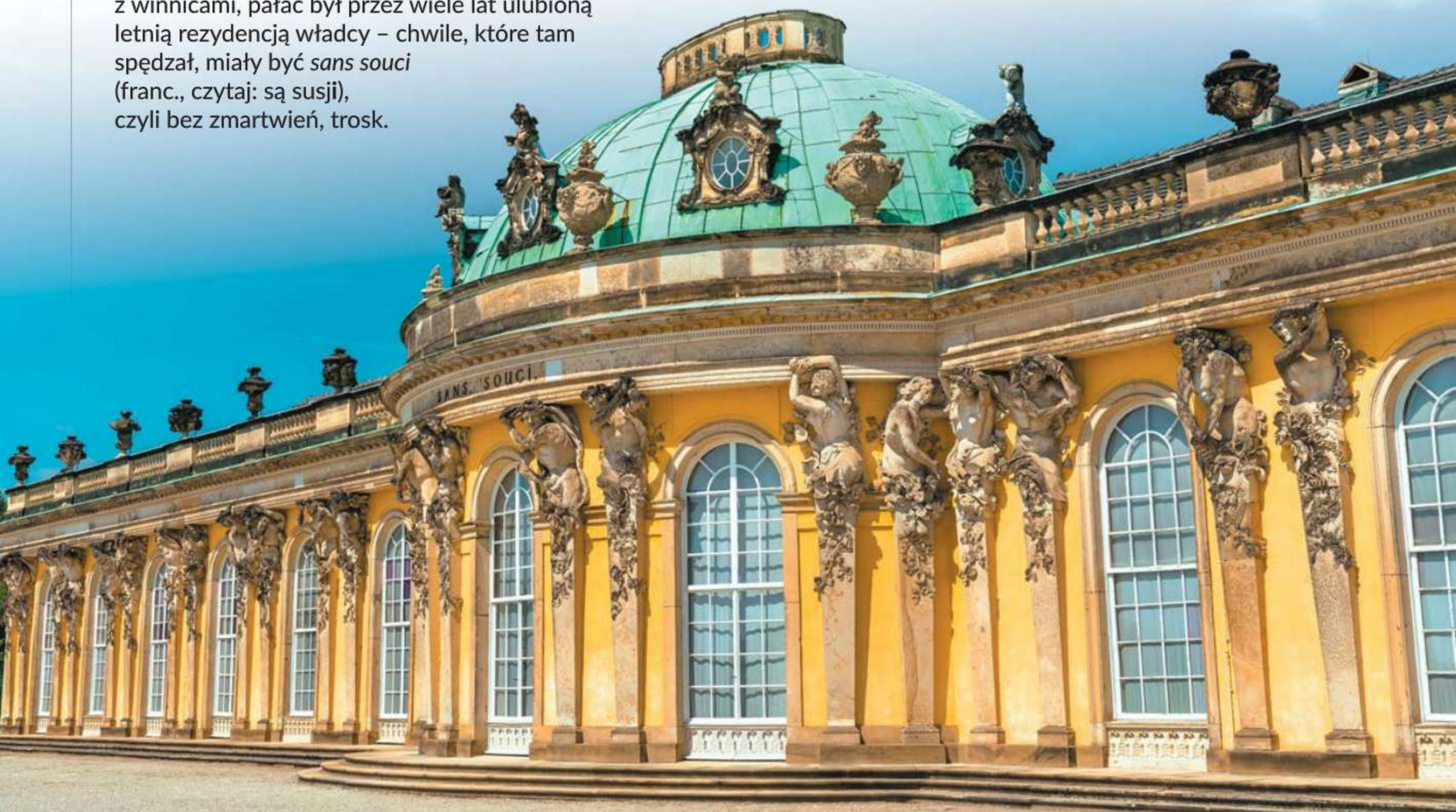
Architektura i sztuka XVIII stulecia

Pod koniec pierwszej połowy XVIII wieku w architekturze i sztuce europejskiej rozwinął się styl nazywany **rokoko** (od francuskiego określenia popularnego w tym czasie elementu zdobniczego, zob. s. 141). Jego kolebką była Francja; stamtąd rozprzestrzenił się do innych krajów. Cechami charakterystycznymi stylu rokokowego były lekkość i duże bogactwo dekoracji.

◀ **Panteon w Paryżu.** Wzniesiony pod koniec XVIII wieku w stylu klasycystycznym jako kościół św. Genowefy, dziś pełni rolę miejsca spoczynku i upamiętnienia wielu wybitnych postaci z historii Francji. W krypcie Panteonu znajdują się grobowce m.in. Woltera, Jean-Jacques'a Rousseau i Marii Skłodowskiej-Curie.

■ Porównaj budowle i wskaż najbardziej charakterystyczne różnice w ich stylu.

▼ **Sanssouci w Poczdamie.** Sanssouci to rokokowy zespół pałacowo-ogrodowy wybudowany w połowie XVIII wieku dla króla Prus Fryderyka II Hohenzollerna (według jego szkiców). Położony na szczycie kilku tarasów z winnicami, pałac był przez wiele lat ulubioną letnią rezydencją władcy – chwile, które tam spędzał, miały być *sans souci* (franc., czytaj: są susji), czyli bez zmartwień, trosk.

Z kolei w drugiej połowie XVIII wieku w architekturze, sztuce i muzyce pojawił się nowy styl nazywany **klasycyzmem** (łac. *classicus* – doskonały, wzorowy). W budownictwie i sztukach plastycznych nawiązywał bezpośrednio do wzorców wypracowanych w starożytnej Grecji i starożytnym Rzymie.

* ► **Motyw rocaille** (czytaj: rokaj), od którego nazwę wzięł styl w sztuce XVIII wieku, stanowi tu ramę dla przedstawionej scenki, ale i jej element. Malowidło na suficie jednego z wnętrz pałacu Augustusburg niedaleko Kolonii w Niemczech.

* ► **Porcelanowy talerz z motywem rocaille** pochodzący z Królewsko-Polskiej i Elektorsko-Saskiej Manufaktury Porcelany w Miśni – pierwszej w Europie fabryki porcelany.

ZAPAMIĘTAJ

- Kulturę XVIII stulecia nazywamy epoką oświecenia lub „stuleciem światła”. Był to czas postępu w wielu dziedzinach – czas rozwoju nauki, oświaty, techniki i gospodarki.
- Jednym z najpopularniejszych filozofów epoki był Wolter, francuski myśliciel, współautor wydawanej w połowie XVIII wieku *Wielkiej encyklopedii francuskiej*.
- Niektórzy władcy absolutni starali się zadbać o dobrobyt i bezpieczeństwo poddanych poprzez szerzenie oświaty i rozwój gospodarki.
- Rządy monarchów działających w duchu oświeceniowym nazywamy absolutyzmem oświeconym.
- Do najbardziej znanych krytyków absolutyzmu należeli francuscy myśliciele: Karol Ludwik Monteskiusz, który przedstawił koncepcję trójpodziału władz, oraz Jean-Jacques Rousseau, zwolennik ustroju republikańskiego.
- W pierwszej połowie XVIII wieku w architekturze i sztuce europejskiej rozwinął się styl nazywany rokoko, a w drugiej połowie tego stulecia – klasycyzm.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień wartości i hasła głoszone w okresie oświecenia.
2. Wyjaśnij, jak w okresie oświecenia postrzegano kwestie sprawowania władzy.
3. Opisz, w jaki sposób wynalazki epoki oświecenia wpłynęły na życie ówczesnych ludzi.
- * 4. Wybierz jeden z wynalazków oświeceniowych i przedstaw jego historię oraz dzisiejsze zastosowanie (a może – nieprzydatność?). Skorzystaj z dostępnych źródeł wiedzy, także z internetu.

Prusy, Austria, Rosja – absolutyzm oświecony

■ Przypomnij sobie, na czym polegały rządy absolutne.

Prusy i ich armia

Na przełomie XVII i XVIII wieku nowo utworzone **Królestwo Prus** wyrosło na jedno z najpotężniejszych państw niemieckich w Rzeszy. W 1701 roku władca z rządzącej w Brandenburgii, części Pomorza Zachodniego i Prusach Książęcych dynastii **Hohenzollernów** koronował się na króla Prus. Stolicą nowego państwa stał się **Berlin**.

Podstawą silnej pozycji Prus była armia. Już na początku XVIII wieku w Prusach przeprowadzono reformę służby wojskowej. Stanowiska oficerskie w wojsku, podobnie jak w innych krajach Europy w tym czasie, obsadzała z reguły szlachta. Natomiast żołnierzy i podoficerów rekrutowano z chłopów i mieszczan. Ich służba trwała około dwóch lat. Po powrocie do cywila musieli oni co roku odbywać okresowe ćwiczenia w swych oddziałach. W razie wojny byli na powrót wcielani do armii. Życie codzienne większości mieszkańców Prus przebiegało zatem w rytm corocznych ćwiczeń wojskowych. Zagraniczni obserwatorzy twierdzili złośliwie, że w Prusach to nie państwo posiada armię, lecz armia ma własne państwo.

Reformy Fryderyka II

Szczególne znaczenie dla Prus miały reformy przeprowadzone w duchu absolutyzmu oświeconego przez Fryderyka II Hohenzollerna. Dzięki nim było możliwe unowocześnienie, czyli **modernizacja**, całego państwa i społeczeństwa.

Zreformowano sądownictwo i prawo, wspierano rozwój gospodarczy kraju przez zakładanie manufaktur, a także kolonizację chłopską (zakładanie nowych wsi i gospodarstw – np. na osuszanych bagnach). Fryderyk II, podobnie jak jego poprzednicy,

► **Fryderyk II zwany Wielkim, król pruski.** W wieku kilkunastu lat następca tronu zbuntował się przeciw surowemu, wojskowemu wychowaniu stosowanemu przez ojca. Postanowił uciec z Prus do podziwianej przez siebie Anglii. Ucieczka jednak się nie powiodła i Fryderyk został ukarany kilkuletnim pobytem w odosobnieniu w twierdzy w Kostrzynie. Jego najlepszy przyjaciel i współtowarzysz ucieczki został na jego oczach z rozkazu króla ścięty.

WARTO WIEDZIEĆ

▲ **Fryderyk Wilhelm I i jego gwardia, rycina z XVIII wieku.**

Król Prus Fryderyk Wilhelm I (ojciec Fryderyka II) stworzył podstawy potęgi armii pruskiej. Jego oczkiem w głowie była królewska gwardia złożona z żołnierzy wyróżniających się wysokim wzrostem, do której kazał nawet porywać wysokich rekrutów z zagranicy.

▲ Prusy i Austria w połowie XVIII wieku.

■ Porównaj terytoria Królestwa Prus i monarchii Habsburgów.

w duchu oświeceniowym prowadził politykę tolerancji religijnej (przyjmował uchodźców religijnych z innych krajów). Z jego rozkazu reformowano też szkolnictwo, wprowadzono m.in. obowiązek uczęszczania młodzieży, w tym chłopskiej, do szkół podstawowych. Rozwój oświaty umożliwił wykształcenie kompetentnych urzędników, rozumiejących interes państwa. Liczna i doskonale wyćwiczona **armia**, kompetentna **administracja** oraz dobrze zorganizowane **szkolnictwo** były filarami państwa pruskiego.

Na efekty modernizacji Prus nie trzeba było długo czekać. Dzięki doskonale wyszkolonej i uzbrojonej armii Prusom udało się w krwawych wojnach z Austrią w połowie XVIII wieku zdobyć **Śląsk**, który od końca średniowiecza znajdował się pod panowaniem Habsburgów. Następnie, w drugiej połowie stulecia, w wyniku udziału w rozbiorach Rzeczypospolitej Prusy znacznie powiększyły swe terytorium i awansowały do grona europejskich mocarstw.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment tekstu o tolerancji z tzw. testamentu Fryderyka II

Katolicy, luteranie, ewangelicy, żydzi i liczne pozostałe sekty chrześcijańskie mieszkają w Prusach i żyją pokojowo obok siebie. Jeśli władca wiedziony fałszywą gorliwością wpadłby na pomysł, by jedną z tych religii wyróżniać, natychmiast utworzą się dwa obozy i wybuchną gwałtowne kłótnie. Stopniowo zaczną się prześladowania, a w końcu wyznawcy prześladowanej religii opuszczą ojczyznę i tysiące poddanych wzbogacą swą pracowitością i umiejętnością naszych sąsiadów i to im będą przysparzać mieszkańców.

Europa. Nasza historia. Tom 2: Czasy nowożytne (do 1815 r.), Warszawa 2017.

1. Scharakteryzuj politykę zalecaną przez Fryderyka II wobec przedstawicieli różnych religii.
2. Na podstawie tekstu opisz możliwe konsekwencje braku tolerancji.

▲ Cesarz Józef II orze, rycina z XVIII wieku. Józef II wprowadził reformę mającą poprawić sytuację chłopów. Do legendy przeszła jego wizyta w gospodarstwie chłopskim w Czechach, gdzie władca sam próbował stanąć za pługiem do orki.

■ Jak sądzisz, jaki był cel wizyty cesarza w chłopskim gospodarstwie?

Austria Józefa II

Cesarze z dynastii Habsburgów, chcąc zyskać na znaczeniu, zaczęli rozbudowywać swą potęgę w krajach, gdzie panowali jako dziedziczni władcy: w Austrii, Czechach i na Węgrzech. Miały to ułatwić reformy przeprowadzone w drugiej połowie XVIII wieku w duchu absolutyzmu oświeconego, zwłaszcza za panowania cesarza **Józefa II**, który był zafascynowany poczynaniami pruskiego władcy Fryderyka II.

Po pierwsze, by wzmocnić administrację państwową, zaczęto w niej zatrudniać dobrze wykształconych urzędników pochodzenia szlacheckiego i mieszczańskiego. Po drugie, uzdrowiono finanse państwowe, m.in. przez nałożenie podatków na zwolnione dotąd z ich płacenia szlachtę i duchowieństwo. Zmniejszono natomiast obciążenia nakładane na chłopstwo. Przeprowadzono też gruntowną reformę prawa, znoszącą nie tylko tortury, lecz także, na pewien czas, karę śmierci.

Chociaż w Austrii katolicyzm był religią dominującą, za rządów Józefa II **rozwiązano większość klasztorów**. Skonfiskowano ich majątki ziemskie, a uzyskane stąd pieniądze przeznaczono głównie na rozwój szkolnictwa i oświaty. Kościół katolicki został też bardziej podporządkowany państwu. Cesarz sam mianował biskupów i nie zezwalał na ogłaszanie papieskich decyzji bez swej zgody. Józef II prowadził także konsekwentną **politykę tolerancji religijnej**. Nie tylko zrównał w prawach katolików i protestantów, lecz także zezwolił ludności żydowskiej na studiowanie na uniwersytetach, co do tej pory było niemożliwe.

Wskutek klęsk zadanych Austrii przez Prusy w wojnach o Śląsk postanowiono unowocześnić armię austriacką i zwiększyć jej liczebność. Wkrótce, dzięki uczestnictwu w pierwszym i trzecim rozbiore Rzeczypospolitej, Austria z nawiązką powetowała sobie wcześniejsze straty terytorialne.

► Znaczek opłaty skarbowej dla brodaczy wprowadzonej przez Piotra I, około 1700 roku.

► **Piotr I Romanow, obraz z XVIII wieku.** Piotr I został osadzony na tronie w wieku dziesięciu lat; przez pewien czas formalnie współrządził jednak ze swym starszym bratem. Dopiero w wyniku zamachu stanu siedem lat później objął samodzielne rządy.

■ Porównaj portret cesarza Piotra I z wizerunkiem jednego z jego poprzedników – cara Iwana IV Groźnego (s. 64). Jakie dostrzegasz różnice w wyglądzie i sposobie portretowania obu władców? Wyjaśnij, z czego mogą one wynikać.

Rosja Piotra I

Na podobną drogę reform wkroczyła w XVIII wieku Rosja. Zapoczątkował je car **Piotr I Wielki** z dynastii Romanowów. W młodości – jako pierwszy władca w historii Rosji – pod przybranym nazwiskiem wyruszył w podróż za granicę. Odwiedził wówczas Niemcy, Holandię i Wielką Brytanię. Na podstawie doświadczeń z tych podróży postanowił przeprowadzić reformy, które miały upodobnić Rosję do państw zachodnich.

Piotr I rozpoczął od radykalnych zmian dotychczasowych obyczajów. Wprowadził m.in. przymusową naukę zachodnioeuropejskich tańców dla bojarów, czyli rosyjskiej szlachty, nakazał im też noszenie modnych na zachodzie Europy szat i golenie bród. Na zapuszczanie bród zezwolił tylko prawosławnym duchownym, chłopom i kupcom, i to za specjalną opłatą.

cło – opłata pieniężna pobierana przez państwo za przywóz, wywóz i przewóz towarów.

Aby zwiększyć dochody państwa, car wspierał zakładanie państwowych manufaktur. Dbał o rozwój rzemiosła i handlu w kraju poprzez nakładanie wysokiego **cła na towary sprowadzane z zagranicy**. **Jeszcze bardziej wzmocnił carskie samodzierżawie, rozbudowując administrację państwową i obsadzając ją ślepo posłusznymi urzędnikami.** Zdecydował się też przenieść stolicę państwa z Moskwy do nowo założonego **Sankt Petersburga**. Miasto to powstało w błyskawicznym tempie na błotnistych, niezamieszkałych wcześniej terenach nad Morzem Bałtyckim. Aby przyspieszyć budowę nowej stolicy, Piotr I zatrudnił przy pracach budowlanych wiele tysięcy chłopów i rzemieślników oraz wydał zakaz wznoszenia murowanych budowli w innych miejscach w Rosji.

Unowocześniono i rozbudowano również rosyjską armię. Było to możliwe dzięki wprowadzeniu corocznego obowiązkowego poboru do służby wojskowej. Bojarzy mieli do wyboru dożywotnią służbę urzędniczą w administracji państwowej albo w armii.

Petersburg – nowa stolica Rosji

Wymyślony przez Piotra I, zaprojektowany i wybudowany pod jego kierunkiem Petersburg (Sankt Petersburg) był stolicą Cesarstwa Rosyjskiego od roku 1712 aż do jego upadku w roku 1917. Miasto leży w delcie rzeki Newy, nad Zatoką Fińską, na obszarze obejmującym ponad 40 wysp. Z uwagi na położenie, malownicze kanały i mnogość mostów o Petersburgu mawia się, że jest Wenecją Północy. Jest on też uznawany za jeden z najpiękniejszych na świecie zespołów miejskich. Dla Piotra I budowa nowej stolicy była przede wszystkim symbolem uzyskania przez imperium rosyjskie dostępu do Morza Bałtyckiego.

(1) Twierdza Pietropawłowska – najstarsza budowla w Petersburgu, wybudowana przez Piotra I na Wyspie Zajęczej na Newie już w 1703 roku. Twierdza miała służyć do obrony przed Szwedami. W jej murach widoczny sobór świętych Piotra i Pawła, którego budowę również rozpoczął Piotr I. W tej świątyni został pochowany po śmierci w 1725 roku.

(2) Kompleks budynków znany dziś pod nazwą **Admiralicji** był za czasów Piotra I stoczną. Pierwsze zabudowania powstały w 1704 roku, a ponieważ stocznia miała pełnić także funkcje obronne (trwała wojna Rosji ze Szwecją), w kolejnych latach dobudowano do niej fortyfikacje. Pierwsze statki opuściły petersburską stocznnię już w 1706 roku.

(4) Pałac Zimowy, jeden z symboli miasta, powstał już po śmierci Piotra I. Budowano go dla córki imperatora – cesarzowej Elżbiety w latach 1755–1762. Obecnie – od niemal stu już lat – pałac jest częścią Ermitażu – muzeum sztuki i kultury materialnej – największego w Rosji i jednego z największych na świecie.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Na podstawie ilustracji i informacji z lekcji wskaż wady i zalety położenia Petersburga.

(3) Newski Prospekt – główna ulica miasta, zaprojektowana przez Piotra I. Dziś ma ok. 4 km długości; prowadzi do zabudowań Admiralicji.

*▲ **Rozwój terytorialny Rosji od XVI do końca XVIII wieku.**

■ Na podstawie mapy powiedz, w którym okresie terytorium Rosji powiększyło się najbardziej.

Rosyjskie sukcesy

Reformy te przyniosły pierwsze efekty już na początku XVIII wieku. Rosja w wojnie ze Szwecją zdobyła większą część **Inflant** (dzisiejsze Łotwa i Estonia). W ten sposób uzyskała dostęp do niezamarzających portów Bałtyku i „okno na Zachód”. Wzmocniło to więzy handlowe łączące rozwijającą się gospodarkę rosyjską z zachodem Europy.

Piotr I był pierwszym carem, który przybrał tytuł **cesarza (imperatora) Wszechrosji**. Odtąd mieli go nosić wszyscy jego następcy, a państwo carów oficjalnie nazywało się od tego momentu **Cesarstwem Rosyjskim**. Zmiana tytułu władcy i nazwy państwa odzwierciedlała pragnienie zajęcia pozycji europejskiego mocarstwa.

ZAPAMIĘTAJ

- W XVIII wieku w Prusach – przede wszystkim za panowania Fryderyka II Hohenzollerna – i w Austrii za rządów Józefa II Habsburga przeprowadzono reformy w duchu absolutyzmu oświeconego.
- W XVIII-wiecznej Rosji za rządów Piotra I z dynastii Romanowów zmodernizowano państwo i społeczeństwo, co upodobiło je częściowo do państw zachodnio-europejskich.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jak doszło do tego, że Prusy stały się potęgą militarną.
2. Omów zmiany, które nastąpiły w Austrii za rządów Józefa II.
3. Podaj trzy argumenty uzasadniające nadanie Piotrowi I przez potomnych przydomka „Wielki”.

24

Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki

■ Przypomnij sobie, kto i kiedy odkrył Amerykę. Jakie były tego konsekwencje?

Kolonie brytyjskie w Ameryce Północnej

Anglia zaczęła zakładać kolonie w Ameryce Północnej na początku XVII wieku. Rywalizowała wówczas z dwiema innymi europejskimi potęgami kolonialnymi: Hiszpanią i Francją. W połowie XVIII stulecia, po wyczerpującej wojnie z Francją, Brytyjczykom udało się przyłączyć do swych posiadłości także Kanadę.

W ciągu XVII wieku i w pierwszej połowie wieku XVIII na wschodnim wybrzeżu Atlantyku powstało **13 kolonii brytyjskich**. Zamieszkiwali je biali osadnicy z różnych krajów Europy: z Anglii, Szkocji, Irlandii, Niemiec, Holandii i Francji, a także nieliczni przybysze z Polski. W Ameryce poszukiwali schronienia przed nietolerancją religijną lub ziemi pod uprawę – a tę bezwzględnie odbierali pierwotnym mieszkańcom – **Indianom**.

▲ *Mayflower w porcie Plymouth*, obraz Williama Halsalla z XIX wieku. W 1620 roku na statkach Mayflower i Speedwell (czytaj: mejflauer i spidtel) do brzegów Ameryki Północnej przybiło około 100 kolonistów angielskich. Nazwano ich „pielgrzymami”, gdyż na kontynencie północnoamerykańskim poszukiwali wolności religijnej. Rok później, przeżywszy dzięki pomocy Indian trudną zimę, zaczęli uroczystie obchodzić Święto Dziękczynienia (*Thanksgiving Day*). W Stanach Zjednoczonych jest ono obchodzone do dziś, zawsze w ostatni czwartek listopada. Tradycyjnie amerykańskie rodziny spożywają wówczas na obiad pieczonego indyka.

Rozwój gospodarczy angielskich kolonii przebiegał różnie. Na południu dominowały duże plantacje. Bogaci biali plantatorzy hodowali tutaj głównie bawełnę i tytoń, wykorzystując pracę sprowadzanych z Afryki czarnych niewolników (zob. s. 16–17). Z kolei na północy przeważały mniejsze gospodarstwa rolne, tzw. farmy. Prowadzili je samodzielnie biali osadnicy zajmujący się głównie hodowlą bydła oraz uprawą zboża i kukurydzy.

Narastanie konfliktu z Wielką Brytanią

W pierwszej połowie XVIII wieku w koloniach zaczęły powstawać większe miasta. Rozwijał się w nich handel, tworzone szkoły i pierwsze uniwersytety, wydawano czasopisma, zakładano biblioteki, chętnie też czytano dzieła oświeceniowych europejskich myślicieli.

Jednak najważniejsze decyzje dotyczące spraw kolonii były podejmowane w Londynie przez brytyjski Parlament, w którym zabrakło przedstawicieli

kolonii. Wielka Brytania, wychwalana w postępowych kręgach Europy za ustrój i swobody obywatelskie, była inaczej postrzegana przez amerykańskich kolonistów. Na towary sprowadzane do kolonii rząd brytyjski nakładał wysokie cła, co z kolei powodowało wzrost ich cen. W obronie swych interesów mieszkańcy kolonii chwyтали się nieraz drastycznych środków.

Herbatka bostońska

W 1773 roku Boston – duże miasto i port na wybrzeżu Atlantyku – stał się miejscem wypadków, które miały doprowadzić do otwartego konfliktu z Wielką Brytanią. W bostońskim porcie 60 przebranych za Indian białych kolonistów wtargnęło na pokład angielskich statków wiozących ładunek obłożonej wysokim cłem herbaty i wyrzuciło go do morza. W reakcji na wypadki tej tzw. **herbatki bostońskiej** rząd brytyjski postanowił zamknąć port w Bostonie. Spowodowało to poważne kłopoty w handlu w całym regionie.

▲ Przebrani za Indian koloniści wyrzucają skrzynie z herbatą do morza, grafika z XIX wieku.

▲ **Uchwalenie Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych**, obraz z początku XIX wieku. Dzień ogłoszenia Deklaracji niepodległości (4 lipca) jest obchodzony do dziś jako święto państwowe w Stanach Zjednoczonych.

Wojna o niepodległość

Wypadki bostońskie potwierdziły, że mieszkańcy kolonii nie zamierzają dłużej tolerować wyzysku ze strony Wielkiej Brytanii. W następnym roku przedstawiciele trzynastu kolonii zebrali się na specjalnym zjeździe zwanym **Kongresem Kontynentalnym**. Uchwalono na nim powołanie oddziałów ochotniczych, które stały się zalążkiem armii amerykańskiej. Wkrótce też doszło do pierwszych potyczek z oddziałami brytyjskimi.

W lipcu 1776 roku Kongres Kontynentalny uchwalił **Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych**. Uroczyście ogłosił w niej pełną niezależność północnoamerykańskich kolonii, nazywanych odtąd stanami. Oznaczało to początek **wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki**, zwanej też rewolucją amerykańską (1776–1783). Jednym z pięciu autorów *Deklaracji* był znany dobrze w Ameryce i Europie oświeceniowy myśliciel **Benjamin Franklin**. Składając swój podpis pod tym dokumentem, powiedział do przedstawicieli wszystkich stanów: „Jeśli nie będziemy trzymać się razem, to wywieszają nas każdego z osobna”.

◀ **Kobieta z północno-amerykańskiego ludu Mohawk**, rycina z XVIII wieku. W czasie wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych Mohawkwie walczyli po stronie brytyjskiej.

Słabo uzbrojone i wyćwiczone oddziały powstańców poniosły początkowo wiele klęsk w starciu z wojskami brytyjskimi. Jednak nieustrudzona praca organizacyjna i talenty dowódcze głównodowodzącego armią Stanów Zjednoczonych generała **Jerzego Waszyngtona** zaczęły z czasem przynosić efekty. Siły powstańcze zostały też zasilone przez dobrze wyszkolonych ochotników z Europy, w tym Polaków przybyłych z Rzeczypospolitej. Największą sławę wśród nich zyskali **Tadeusz Kościuszko** i **Kazimierz Pułaski**. Również Francja, tradycyjna przeciwniczka Wielkiej Brytanii, zdecydowała się oficjalnie poprzeć amerykańskich powstańców, wysyłając im na pomoc oddziały wojska oraz broń.

Wyczerpana coraz bardziej niekorzystnym biegiem wojny Wielka Brytania zgodziła się w **1783 roku** na podpisanie pokoju. Uznawała w nim **niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki**, utrzymała panowanie jedynie nad obszarami Kanady.

WARTO WIEDZIEĆ

Benjamin Franklin (1706–1790) pochodził z ubogiej rodziny; był politykiem i dyplomata, a także sławnym uczonym i wynalazcą. Oprócz piorunochronu przypisuje mu się wiele innych wynalazków, m.in. fotel bujany i okulary dwuogniskowe. Te ostatnie wymyślił podczas swego pobytu we Francji. Mając bowiem problemy ze wzrokiem i zrozumieniem języka francuskiego, musiał uważnie przypatrywać się ustom swych rozmówców. Jego portret, podobnie jak portrety innych „ojców” amerykańskiej niepodległości, widnieje na współcześnie używanych banknotach dolarowych. Dolar amerykański jako wspólny dla wszystkich stanów pieniądź został wprowadzony w 1792 roku.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment tekstu *Deklaracji* z 4 lipca 1776 roku

Uważamy za oczywiste te oto prawdy, że wszyscy ludzie są stworzeni równymi, że są obdarzeni przez swojego Stwórcę pewnymi prawami, które nie są do odstąpienia; że do praw tych należą: życie, wolność i dążenie do szczęścia; że w celu zabezpieczenia tych praw zostały wśród ludzkości stworzone rządy, które opierają swą sprawiedliwą władzę na zgodzie rządzonych. Że kiedy tylko jakaś forma rządów staje się destruktywna w stosunku do powyższych celów, jest prawem ludu zmienić formułę rządu [...]. Historia panowania obecnego króla Wielkiej Brytanii jest historią ustawicznych krzywd i bezprawia,

a wszystkie one mają za bezpośredni cel ustanowienie bezpośredniej tyranii nad tymi Stanami [...]. Przeto my, przedstawiciele Stanów Zjednoczonych Ameryki, zebrani na powszechnym Kongresie [...] w imieniu i z upoważnienia ludów tych Kolonii, uroczyście ogłaszamy i oznajmiamy, że te Zjednoczone Kolonie są i na mocy prawa mają być wolnymi i niepodległymi Stanami, że Stany są uwolnione od wszelkiego posłuszeństwa Brytyjskiej Koronie.

K. Zielińska, Z. Kozłowska, *Historia 2. Dzieje nowożytne 1492–1815*, Warszawa 1994.

1. Na podstawie tekstu powiedz, jakie prawa ma każdy człowiek.
2. Wyjaśnij, dlaczego kolonie nie chciały być dłużej podporządkowane Wielkiej Brytanii.

■ Polacy w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych

▲ Jerzy Waszyngton (1) ze swoimi generałami, obraz z XVIII wieku. Kazimierz Pułaski (2) był twórcą i organizatorem amerykańskiej kawalerii. Zginął w brawurowej szarży w bitwie pod Savannah w 1779 roku. Na pamiątkę tego wydarzenia w Stanach Zjednoczonych obchodzi się w październiku Dzień Pamięci Generała Pułaskiego (*General Pulaski Memorial Day*). W 2014 roku Kongres Stanów Zjednoczonych ogłosił Pułaskiego honorowym obywatelem USA za uratowanie w jednej z bitew życia Waszyngtonowi. Obok Pułaskiego stoi Tadeusz Kościuszko (3).

▲ Kazimierz Pułaski. ▲ Tadeusz Kościuszko.

► **Pomnik Tadeusza Kościuszki w Waszyngtonie.** Kościuszko zasłużył się podczas wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych nie tylko jako dowódca, ale także jako inżynier i budowniczy umocnień wojskowych. Był jednym z pierwszych, którzy domagali się zniesienia niewolnictwa czarnoskórych Amerykanów. W swoim testamencie cały majątek, jaki otrzymał za wojenne zasługi od rządu Stanów Zjednoczonych, przekazał na ich wykup z niewoli i zakładanie dla nich szkół.

Konstytucja Stanów Zjednoczonych

Uwieńczeniem rewolucji amerykańskiej było **uchwalenie w 1787 roku Konstytucji Stanów Zjednoczonych**. Uchodzi ona za pierwszą na świecie konstytucję – tj. **ustawę zasadniczą regulującą ustrój państwa i najważniejsze prawa w nim obowiązujące**. Poszerzona o kolejne artykuły, uchwalone w następnych stuleciach, obowiązuje do dziś. Konstytucja amerykańska czerpała swe wzorce z idei epoki oświecenia oraz haseł *Deklaracji niepodległości*.

Nowe państwo przyjęło formę **federacji** wszystkich stanów. Rząd federalny, czyli centralny, miał podejmować decyzje dotyczące m.in. polityki zagranicznej, armii, wspólnego pieniądza, a także interpretacji prawa. Resztę spraw (m.in. dotyczących policji oraz szkolnictwa) pozostawiono w gestii **stanów**. W odróżnieniu od większości ówczesnych państw na świecie, będących monarchiami, Stany Zjednoczone stały się **republiką**. Głową państwa miał być

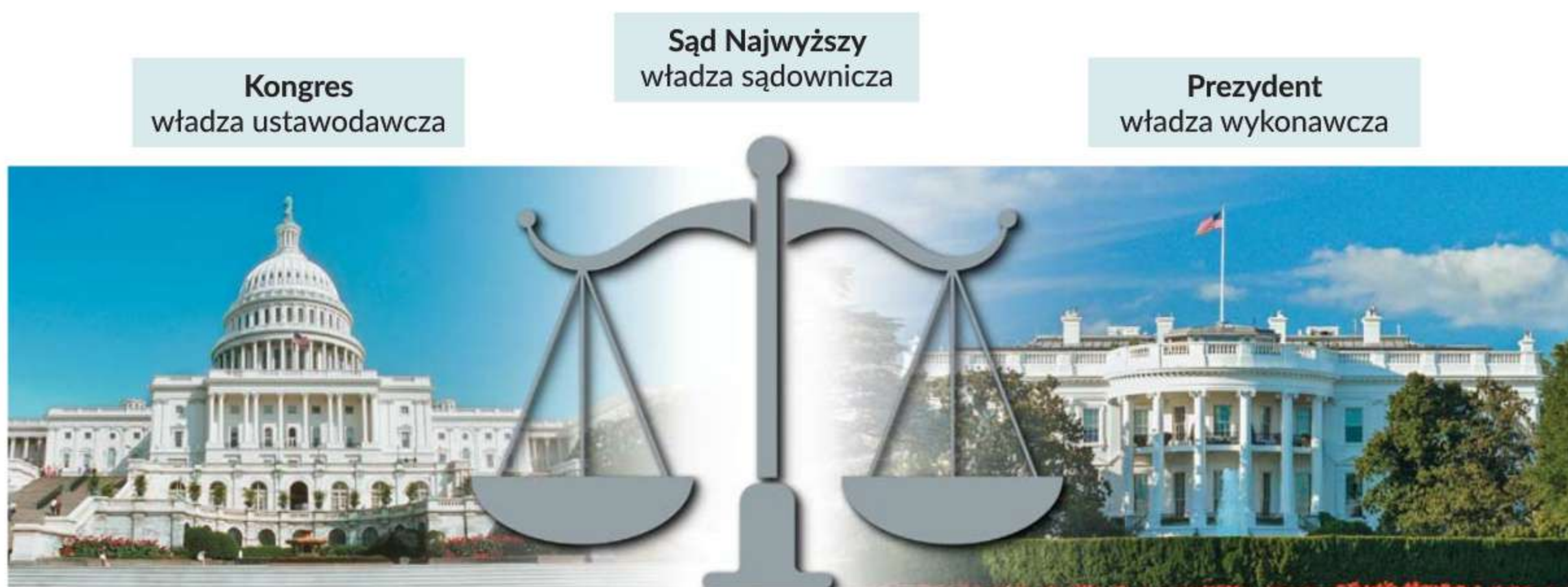
wybierany przez ogół obywateli **prezydent**. Pierwszym prezydentem został Jerzy Waszyngton, uznawany za jednego z „ojców niepodległości”. Na jego cześć nazwano też nowo założoną stolicę państwa.

W republikańskich Stanach Zjednoczonych teoretycznie nie było już poddanych, lecz tylko **wolni obywatele**. Na podstawie wkrótce dodanego do konstytucji zapisu zagwarantowano im **podstawowe swobody demokratyczne**: wolność wyznania i słowa, a także nienaruszalność własności prywatnej. W rzeczywistości jednak konstytucja przyznawała prawa obywatelskie **tylko białym mężczyznom** mieszkającym w Stanach Zjednoczonych, a zatem mniejszości społeczeństwa. Mimo nawoływań Benjamina Franklina konstytucja **nie zniosła niewolnictwa czarnoskórych Amerykanów**. Decyzję tę pozostawiono w gestii poszczególnych stanów. **Indianie** – pierwotni mieszkańcy kontynentu amerykańskiego – również **nie mieli żadnych praw obywatelskich**.

▲ Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki.

■ Trójpodział władz w Stanach Zjednoczonych

Kapitol – siedziba Kongresu w Waszyngtonie.

Biały Dom – siedziba prezydenta w Waszyngtonie.

Konstytucja amerykańska, zgodnie z koncepcją **trójpodziału władz** (zob. s. 135), precyzyjnie określała kompetencje trzech głównych instytucji władzy federalnej: sprawującego władzę wykonawczą **prezydenta**, będącego źródłem władzy ustawodawczej **Kongresu**, w którym zasiadli wybrani reprezentanci stanów, oraz interpretującego prawa **Sądu Najwyższego**. Zasadę trójpodziału władz w Stanach Zjednoczonych można porównać do wagi. Jeśli doszłoby do prawnego sporu bądź do zawłaszczenia zbyt wielu prerogatyw przez władzę wykonawczą lub ustawodawczą, równowagę między nimi miał przywrócić Sąd Najwyższy.

ZAPAMIĘTAJ

- W drugiej połowie XVIII wieku niezadowoleni z rządów Wielkiej Brytanii biali mieszkańcy trzynastu kolonii amerykańskich podnieśli bunt, który przerodził się w wojnę o niepodległość (1776–1783).
- W 1776 roku Kongres Kontynentalny uchwalił *Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych*, ogłaszając niepodległość trzynastu kolonii.
- W amerykańskiej wojnie o niepodległość brali udział m.in. dwaj ochotnicy z Polski: Tadeusz Kościuszko i Kazimierz Pułaski.
- W 1787 roku uchwalono Konstytucję Stanów Zjednoczonych Ameryki. Poszerzona później o kolejne artykuły, obowiązuje ona do dziś.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień przyczyny buntu kolonii wobec Wielkiej Brytanii.
2. Dlaczego Amerykanie obchodzą Święto Dziękczynienia i co upamiętnia amerykańskie święto narodowe 4 lipca?
3. Wyjaśnij, czym różnił się system sprawowania rządów w USA od ustrojów XVIII-wiecznych państw europejskich.
- * 4. Przedstaw sylwetkę Tadeusza Kościuszki lub Kazimierza Pułaskiego. Skorzystaj z podręcznika oraz innych źródeł wiedzy – także z internetu.

Wielka Rewolucja Francuska

■ Przypomnij sobie zasady sprawowania władzy we Francji Ludwika XIV.

Francja w kryzysie

W XVIII wieku, pod rządami absolutystycznymi władców z dynastii Burbonów, Francja ciągle pozostawała europejskim mocarstwem. Sytuacja w kraju pogorszyła się w drugiej połowie stulecia, za rządów **Ludwika XVI** (1774–1792). Przyczyniły się do tego m.in. prowadzone przez Francję kosztowne wojny, które spowodowały wzrost zadłużenia państwa. Aby temu przeciwdziałać, król zaczął nakładać nowe, wysokie podatki.

Z ich płacenia tradycyjnie zwolnione były dwa **uprzywilejowane stany**: **duchowieństwo** i **szlachta**, które wówczas stanowiły w sumie niespełna 2% francuskiego społeczeństwa. Natomiast cały ciężar płacenia podatków spoczywał na barkach **stanu trzeciego**, czyli najliczniejszych warstw społeczeństwa – chłopów i mieszczan (rzemieślników, robotników pracujących w manufakturach, urzędników, lekarzy, prawników, dziennikarzy). Do mieszczaństwa należeli też bogaci kupcy, bankierzy i właściciele manufaktur. Nazywano ich **burżuazją** (od francuskiego słowa *bourgeoisie*, czytaj: burżuazi). Sytuację najuboższych warstw pogorszyła klęska głodu, która wybuchła wskutek fali nieurodzajów, i wywołane nią wysokie ceny żywności.

Aby złagodzić nabrzmiałe nastroje, Ludwik XVI zdecydował się zwołać do Wersalu pod Paryżem **Stany Generalne**, czyli reprezentantów wszystkich trzech stanów. Król liczył, że w ten sposób uzyska ich przyzwolenie na uchwalenie nowych podatków.

Poruszeni ideałami równości głoszonymi przez filozofów epoki oświecenia, a także przykładem rewolucji amerykańskiej, przedstawiciele stanu trzeciego wysunęli żądania poważniejszych reform. Przenieśli swoje obrady do Paryża, uznając się za jedyne

▲ Karykatura z XVIII wieku ukazuje duchownego oraz szlachcica siedzących na plecach chłopca. Zwierzęta, na które polowanie było przywilejem stanów wyższych, zjadają chłopskie plony. Wystające z kieszeni duchownego dokumenty to spis chłopskich powinności.

przedstawicielstwo narodu, i nazwali się **Zgromadzeniem Narodowym**. Podjęli też decyzję o przystąpieniu do prac nad uchwaleniem **konstytucji**.

Wybuch rewolucji

Ludwik XVI postanowił siłą rozpędzić Zgromadzenie Narodowe i w tajemnicy ściągnął do Paryża oddziały wojska. Sprawa wyszła jednak na jaw. Doszło do rozruchów ulicznych, w czasie których wojsko oddało strzały do demonstrantów.

▲ **Przysięga w sali do gry w piłkę, fragment obrazu Jacques'a-Louisa Davida z 1791 roku.** Przedstawiciele stanu trzeciego zostali odsunięci od obrad – król nakazał zamknąć salę, w której się dotąd gromadzili. Przenieśli się zatem do sali do gry w piłkę i tam 20 czerwca 1789 roku złożyli uroczystą przysięgę, że nie rozejdą się, dopóki nie uchwalą konstytucji dla Francji.

▲ **Szturm na Bastylię, obraz z XVIII wieku.** Bastylia uchodziła za symbol znienawidzonego przez paryżan absolutyzmu Burbonów, jednak 14 lipca 1789 roku było w niej uwięzionych tylko siedem osób (w tym cztery za fałszerstwo, dwie umysłowo chore i jedna znajdująca się tam na życzenie własnego ojca). Załoga broniąca twierdzy składała się jedynie ze 125 żołnierzy, z których aż 95 było inwalidami. Szturm nie był zatem sukcesem militarnym, ale miał znaczenie symboliczne i pokazał Francuzom, że wojsko nie staje zdecydowanie w obronie monarchii.

14 lipca 1789 roku rozwścieżony tym faktem tłum zaatakował **Bastylę**, dawną twierdzę zmienioną na więzienie. Po krótkiej obronie Bastylia została zdobyta, potem zaś kompletnie zburzona. Rozruchy szybko ogarnęły całą Francję. W sierpniu 1789 roku Zgromadzenie Narodowe uchwaliło wstęp do przyszłej konstytucji – **Deklarację praw człowieka i obywatela**. Zrywała ona z dotychczasowym podziałem społeczeństwa na stany posiadające różne prawa i przywileje oraz z ustrojem królewskiego absolutyzmu.

rewolucja – gwałtowna zmiana ustroju politycznego lub porządku społecznego, przeprowadzona zazwyczaj przy użyciu siły i przy udziale dużej części społeczeństwa.

◀ Tablice z **Deklaracją praw człowieka i obywatela**, obraz namalowany na podstawie miedziorytu z 1790 roku. Przedstawiona tu kobieta w koronie z rozerwanymi łańcuchami symbolizuje Francję, która zrzuciła kajdany absolutyzmu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Najważniejsze postanowienia *Deklaracji praw człowieka i obywatela*

Art. 1. Ludzie rodzą się i żyją wolnymi i równymi wobec prawa. [...]

Art. 2. Celem każdego związku politycznego jest zachowanie naturalnych i nieprzedawnialnych praw człowieka. Prawami tymi są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi.

Art. 3. Źródłem każdej władzy suwerennej jest naród. Żadna instytucja ani osoba nie może mieć władzy, która by nie pochodziła od narodu.

Art. 4. Wolność polega na tym, że można czynić wszystko, co drugiemu nie przynosi szkody.

Art. 6. [...] Wszyscy obywatele, będąc równymi w obliczu prawa, mają w równej mierze otwarty dostęp do wszystkich godności, stanowisk i publicznych urzędów, stosownie do swoich zdolności [...].

Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka; każdy więc obywatel może swobodnie mówić, pisać i drukować, z zastrzeżeniem odpowiedzialności za nadużycie tej wolności w wypadkach przez prawo przewidzianych.

Art. 17. Własność jest prawem nienaruszalnym i świętym – i nie może być nikomu odebrana, chyba że wymaga tego publiczna, prawnie uzasadniona konieczność [...].

Rewolucja francuska 1789–1794,
oprac. O. Beiersdorf,
Warszawa 1960.

1. Na podstawie fragmentu powiedz, jakie wartości głosi *Deklaracja praw człowieka i obywatela*.
2. Które z tych wartości są zgodne z ideami oświeceniowymi?

◀ **Ludwik XVI wraz z żoną Marią Antoniną, portrety z XVIII wieku.** Ludwik XVI był władcą niezdecydowanym i chwiejnym. Jego żona, pochodząca z dynastii austriackich Habsburgów, była powszechnie nielubiana przez Francuzów. Na wieść o demonstracjach głodnych mieszkańców Paryża ponoć powiedziała: „Nie mają chleba, niech jedzą ciastka”.

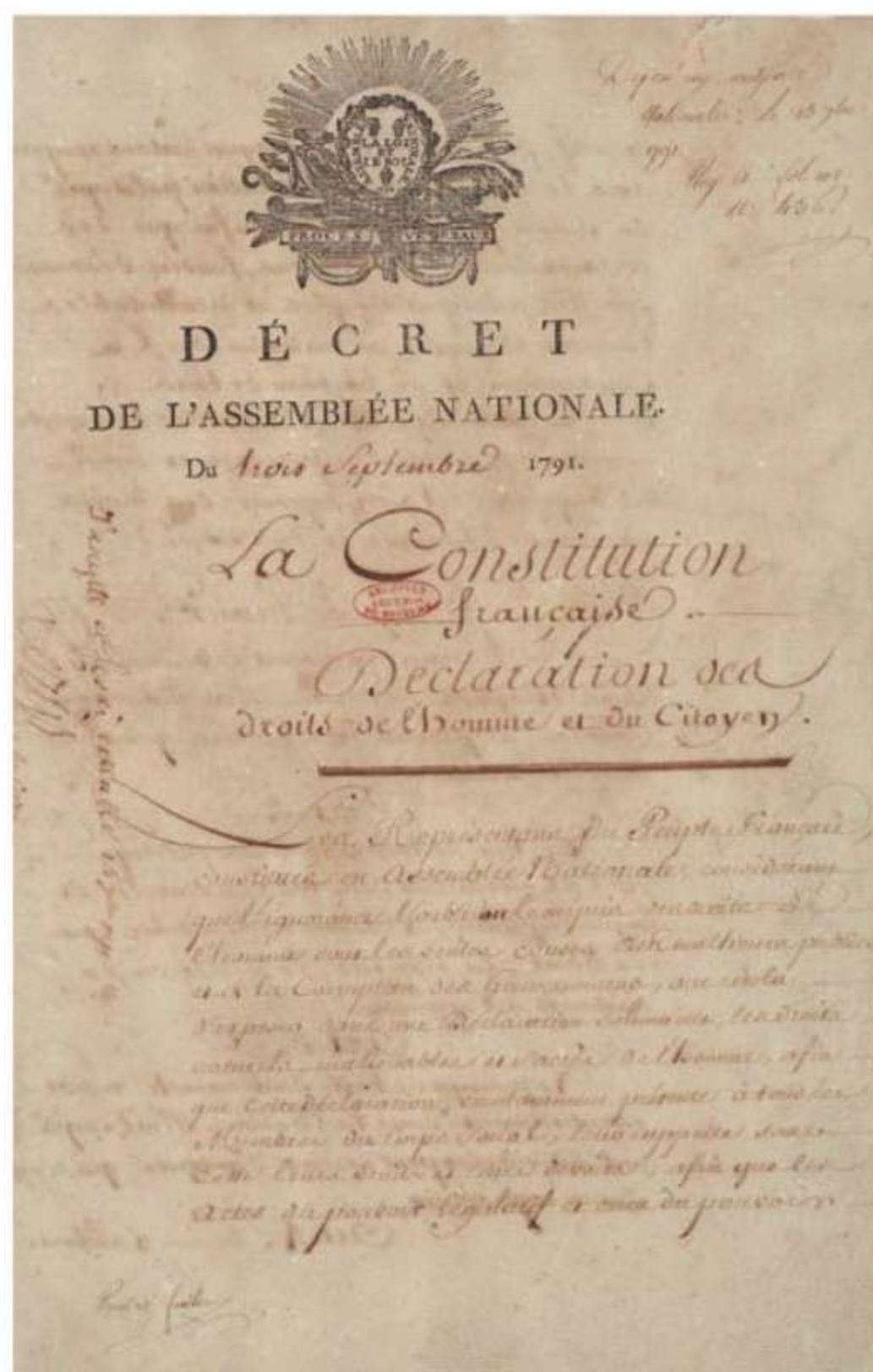
Francja monarchią konstytucyjną

Wypełnione dyskusjami i sporami prace nad **konstytucją** trwały ponad dwa lata. Ostatecznie została ona uchwalona we wrześniu **1791 roku**. Nowy ustrój został oparty na opisanej przez Monteskiusza zasadzie **trójpodziału władz**. Władzę wykonawczą sprawować miał król wraz z ministrami. Ministrowie byli również odpowiedzialni przed władzą ustawodawczą, zwaną **Legislatywą**. Sądy miały pozostać w pełni niezależne od obu władz.

W ten sposób Francja stała się **monarchią konstytucyjną**. Król musiał odtąd składać przysięgę dochowania wierności narodowi i prawom. Ludwik XVI z niechęcią zgodził się złożyć swój podpis pod konstytucją.

Podstawą gwarantowanych przez konstytucję praw była **Deklaracja praw człowieka i obywatela**. Jednak wbrew zapisom o równości wszystkich obywateli prawo wyboru posłów przyznano tylko tym, którzy ukończyli 25 lat, posiadali własność, np. dom lub majątek ziemski, oraz płacili podatki. Prawa wyborcze nie przysługiwały ani kobietom, ani ludziom nieposiadającym własności. Taki kształt ustroju państwa gwarantował największe wpływy ludziom zamożnym, przede wszystkim burżuazji i szlachcie.

▼ Konstytucja francuska z 1791 roku.

▲ Egzekucja Ludwika XVI, rycina z 1794 roku.

Obalenie monarchii

Rozwój wypadków we Francji wzbudzał coraz większe zaniepokojenie monarchów absolutnych w Europie. Z niechęcią do rewolucyjnych przemian odnosili się zwłaszcza austriaccy Habsburgowie. Z dynastii tej wywodziła się powszechnie nielubiana we Francji Maria Antonina, siostra cesarza i żona Ludwika XVI. Francuscy arystokraci, przeciwnicy reform, którzy udali się na emigrację, namawiali cesarza do rozpoczęcia wojny przeciw rewolucyjnej Francji. To z kolei wywoływało niepokój i oburzenie we Francji. Dlatego pół roku po uchwaleniu konstytucji Legislatywa podjęła decyzję o wypowiedzeniu wojny Austrii. Po stronie Habsburgów stanęły związane z nimi sojuszem Prusy.

Początkowo wojna z Austrią i Prusami obfitowała w klęski armii francuskiej, za które powszechnie obwiniano Ludwika XVI i Marię Antoninę (po cichu sympatyzujących z Habsburgami). Coraz większy posłuch zdobywali radykałowie, nawołujący do zmiany konstytucji i obalenia monarchii we Francji. Los Ludwika XVI przypieczętowało odnalezienie w jego komnatach listów, z których wynikało, że król porozumiewał się z wrogami Francji. Monarchę wraz z rodziną uwięziono i we wrześniu 1792 roku Francję ogłoszono **republiką**. Kilka miesięcy później oskarżonego o „zamach na wolność i bezpieczeństwo narodu” byłego króla – zwanego teraz „obywatelem Ludwikiem Kapetem” – skazano na ścięcie.

ZAPAMIĘTAJ

- Na wybuch Wielkiej Rewolucji Francuskiej (w lipcu 1789 roku) wpływ miały sukcesy rewolucji amerykańskiej, idee równości wszystkich ludzi upowszechniane przez oświeceniowych myślicieli, a także kryzys gospodarczy we Francji.
- W 1789 roku ogłoszono *Deklarację praw człowieka i obywatela* i przystąpiono do opracowania konstytucji (uchwalonej ostatecznie we wrześniu 1791 roku), która wprowadziła we Francji ustrój monarchii konstytucyjnej.
- W wyniku niepowodzeń Francji w wojnie z Austrią i Prusami króla Ludwika XVI Burbona oskarżono o spiskowanie z wrogiem, następnie zaś, w 1792 roku, obalono monarchię i ogłoszono Francję republiką.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień przyczyny wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej.
2. Wyjaśnij, jak wartości epoki oświecenia wpłynęły na postawy społeczeństwa francuskiego.
3. Przedstaw zasady, które obowiązywały we Francji, gdy stała się monarchią konstytucyjną.

26

Francja republika

■ Przypomnij sobie sytuację wewnętrzną (ustrój) i zewnętrzną (stosunki z innymi mocarstwami) Francji po wybuchu rewolucji.

Wojna w obronie rewolucji

Egzekucja Ludwika XVI wywołała wzburzenie w Europie. Do wojny przeciw rewolucyjnej Francji, oprócz Austrii, Prus i księstw niemieckich, przystąpiły teraz papieżstwo, księstwa włoskie, Portugalia, Hiszpania, a nawet, będąca monarchią parlamentarną, Wielka Brytania oraz Republika Zjednoczonych Prowincji Niderlandzkich, czyli Holandia.

Oddani sprawie rewolucji radykalni politycy we Francji zaczęli działać coraz bardziej nerwowo. Wskazywali, że kraj, zdany na walkę na wielu frontach, znalazł się w wielkim niebezpieczeństwie i może go ocalić jedynie podjęcie zdecydowanych działań zmierzających do wytypowania wrogów rewolucji.

Rewolucyjny terror i rządy jakobinów

W 1793 roku Francję ogarnęła fala **rewolucyjnego terroru**. Uwięziono członków rodzin zbiegłych za granicę zwolenników monarchii i zarzucono im współpracę z wrogiem. Aresztowano także tych katolickich księży, którzy nie złożyli przysięgi na wierność konstytucji. Duchowieństwu zakazano noszenia sutann i habitów, a dzwony kościelne zaczęto przetapiać na armaty. Wkrótce zlikwidowano też święta kościelne i wprowadzono nowy, rewolucyjny kalendarz. W ten sposób zrywano z dotychczasową tradycją, aby wychowywać nowe pokolenia – żyjące wyłącznie ideałami rewolucji.

Korzystając z poparcia najuboższych warstw Paryża, rządy przejęli zwolennicy radykalnych reform. Nazywano ich **jakobinami** – od byłego klasztoru św. Jakuba, w którym odbywali narady. Jakobini dążyli do ograniczenia w państwie wpływów zamożnych grup, w tym burżuazji. W sposób bezwzględny

▲ Francuscy żołnierze wyruszający na front bronić republiki z hasłem: „Wolność albo śmierć”, rycina z XVIII wieku.

postępowali też ze swymi politycznymi przeciwnikami, m.in. ze zwolennikami bardziej umiarkowanych przemian, oraz z chłopami przywiązanymi tradycyjnie do religii katolickiej.

W czasie rozpętanej przez jakobinów fali aresztowań i egzekucji, zwanej **Wielkim Terrorem** i trwającej dwa miesiące (czerwiec–lipiec 1794 roku), wykonano egzekucje na 18 tys. ludzi. Powołany przez jakobinów specjalny sąd, tzw. **Trybunał Rewolucyjny**, miał prawo wydawać wyroki śmierci nie tylko na pojedynczych oskarżonych, lecz także na całe grupy osób, i to bez uprzedniego przesłuchania oskarżonych lub świadków.

Koniec terroru

Jakobiński terror pogłębiał strach i zmęczenie większości społeczeństwa. Na prowincji dochodziło do wybuchów buntów z udziałem szlachty i chłopów w obronie wiary katolickiej i monarchii. Coraz bardziej zaniepokojona rozwojem wypadków była także burżuazja. Jej umiarkowane odłamy **latem 1794 roku** doprowadziły do **obalenia rządów jakobinów**. Rewolucja w bardziej łagodnej formie trwała jeszcze pięć lat, a **Francja pozostała republiką**, jednak ster rządów przejęli przedstawiciele bogatej burżuazji i generałowie rewolucyjnej armii.

WARTO WIEDZIEĆ

Nowy, rewolucyjny kalendarz zrywał z zasadą liczenia kolejnych lat od narodzenia Chrystusa. Za rok pierwszy uznano datę ustanowienia republiki francuskiej. Rok składał się z dwunastu miesięcy, które jednak, podobnie jak dni tygodnia, otrzymały zupełnie nowe nazwy. Zamiast świąt kościelnych obchodzono tylko święta narodowe, wśród których najważniejszy był dzień zdobycia Bastylii.

▲ Francuski kalendarz rewolucyjny na rok II.

► **Gilotyna.** Maszyna, którą stosowano do egzekucji w czasie rewolucji francuskiej, została wymyślona już w XVI wieku. W czasie rewolucji francuskiej jej stosowanie upowszechnił lekarz Józef Guillotin (czytaj: gijotę) z powodów... humanitarnych. Twierdził bowiem, że jej spadające ostrze zadaje śmierć szybko i bezboleśnie. Później Guillotin na próżno protestował przed nazywaniem maszyny jego nazwiskiem.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragmenty ustawy o zwalczaniu podejrzanych ogłoszonej przez władze rewolucyjnej Francji w 1793 roku

1. Natychmiast po ogłoszeniu tego dekretu [ustawy] wszystkie osoby podejrzane, znajdujące się na terytorium Republiki, a pozostające wciąż na wolności, zostaną aresztowane.
2. Za podejrzanych uważa się: 1) wszystkich, którzy przez swoje postępowanie bądź stosunki [...] okazali się stronnikami tyranii [...] albo też nieprzyjaciółmi wolności; 2) wszystkich, którzy nie będą w stanie wykazać [...] swoich źródeł dochodu [...]; 3) wszystkich, którym odmówiono wydania świadectw lojalności obywatelskiej; [...] 5) wszystkich pochodzących z byłego stanu szlacheckiego, tj. mężów, żony, ojców, matki, synów, córki, braci, siostry i agentów osób przebywających na emigracji, którzy nie okazali stale swego przywiązania do rewolucji.

*Rewolucja francuska 1789–1794,
oprac. O. Beiersdorf, Warszawa 1960.*

1. Na podstawie tekstu ustal, kto i dlaczego był uważany za „podejznanego” w czasie rewolucji.
2. Sformułuj oczekiwania, jakie władze rewolucyjnej Francji miały wobec społeczeństwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Trójkolorowa flaga współczesnej Republiki Francuskiej pochodzi z 1789 roku – zastąpiła ówczesne barwy królewskie. Również dzisiejszy francuski hymn państwowy *Marsylianka* powstał w czasach rewolucji – jako pieśń oddziałów francuskiej armii rewolucyjnej. Oto fragment jego drugiej zwrotki i refrenu:

O miłości Ojczyzny święta!
Dziś w zemście prowadź, wspieraj nas.
O Wolności w sercach zaklęta!
Z obrońcy Twymi wespół walcz.
Z obrońcy Twymi wespół walcz.
Zwycięstwo z Tobą dziś wspaniałe,
Gdy z nami mężnych głosów duch.
Niech zobaczy śmierci bliski wróg
I tryumf twój, i naszą chwałę.
Ref.: Do broni, bracia, dziś!
Zewrzyjcie szyki wraz!
I marsz, i marsz!
By ziemię krwią
napoić, przyszedł czas!

przeł. E. Porębowicz

ZAPAMIĘTAJ

- Egzekucja Ludwika XVI wywołała wzburzenie na dworach monarchicznych Europy. Do wojny przeciwko rewolucyjnej Francji przystąpiło wiele europejskich państw.
- Pod wpływem zagrożenia zewnętrznego w 1793 roku decydujący wpływ w rewolucyjnych władzach zdobyli radykałowie, tzw. jakobini. W czasie swoich rządów terrorem zwalczali tych, których uważali za wrogów rewolucji.
- W 1794 roku umiarkowane kręgi polityczne doprowadziły do obalenia jakobinów. Francja pozostała republiką, a rządy przejęli przedstawiciele bogatej burżuazji i generałowie rewolucyjnej armii.

Dziedzictwo Wielkiej Rewolucji Francuskiej

Historycy, publicyści, a nawet – zwłaszcza we Francji – zwykli ludzie do dziś zażarcie dyskutują, co dobrego, a co złego przyniosła Wielka Rewolucja Francuska. Jej przeciwnicy odmawiają jej miana „wielkiej”, mówiąc lub pisząc po prostu o rewolucji francuskiej zapoczątkowanej w 1789 roku. Zarzucają rządowi rewolucyjnym łamanie ustalanych przez siebie zasad: nieprzestrzeganie demokratycznych praw, zastąpienie przywileju wysokiego urodzenia przywilejem posiadania majątku, posługiwanie się terrorem, represje stosowane wobec Kościoła katolickiego, będące zaprzeczeniem tolerancji religijnej.

Z kolei zwolennicy podkreślają, że Wielka Rewolucja Francuska przyczyniła się do obalenia dawnego porządku opartego na przywilejach stanowych. Jej dalekosiężną konsekwencją było zastąpienie społeczeństwa podzielonego na uprzywilejowane stany podziałem społeczeństwa na **klasy społeczne**. Przynależność do klas społecznych była oparta na kryterium majątku, do którego teoretycznie każdy – niezależnie od swego urodzenia – mógł dojść własną pracą i pomysłowością.

Rewolucja francuska – podobnie jak nieco wcześniej rewolucja amerykańska (zob. s. 154–155) – zastąpiła ustrój monarchiczny ustrojem republikańskim, zmieniając społeczeństwo z **poddanych w obywateli**. Rewolucjoniści francuscy deklarowali równość wszystkich wobec prawa, nienaruszalność własności prywatnej, swobodę wyznawania religii i głoszenia poglądów. Wartości te leżą u **podstaw naszej dzisiejszej demokracji**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Oceń, jak w praktyce realizowano hasło rewolucji „Wolność, równość, braterstwo”.
2. Wyjaśnij, dlaczego państwa europejskie z niepokojem spoglądały na zmiany we Francji.
3. Opisz zmiany, które przyniosła rewolucja Francji i Europy.

EUROPA I ŚWIAT W XVIII WIEKU

▲ **Muzeum Luwru.** Muzeum otwarto w paryskim Pałacu Luwru w 1793 roku z okazji pierwszej rocznicy końca monarchii francuskiej. Większość zbiorów stanowiły początkowo skonfiskowane przez rewolucjonistów dzieła należące do rodziny królewskiej oraz dobra kościelne. Także w latach 90. XVIII wieku armie rewolucyjnej Francji walczące w Europie pozyskiwały eksponaty do muzeum metodą rabunków i konfiskat. Dziś Luwr jest jednym z największych – i najchętniej odwiedzanych – muzeów sztuki na świecie. W jego budynkach mieści się około 300 tys. dzieł sztuki, w tym arcydzieła malarstwa i rzeźby, takie jak starożytna *Wenus z Milo* czy *Mona Lisa* Leonarda da Vinci.

KULTURA OŚWIECENIA

1. XVIII wiek w kulturze europejskiej nazywamy **epoką oświecenia**. Nastąpił wówczas olbrzymi postęp w dziedzinie nauki, oświaty i techniki.
2. Jednym z najpopularniejszych filozofów tego okresu był **Wolter** – Francuz, współautor wydawanej w połowie XVIII wieku *Wielkiej encyklopedii francuskiej*.
3. **Język francuski i kultura francuska** dominowały w wielu krajach Europy. U schyłku pierwszej połowy XVIII wieku Francja stała się także kolebką nowego stylu w architekturze i sztuce europejskiej nazwanego **rokokiem**, który rozwinął się z baroku.

PRUSY, AUSTRIA, ROSJA – ABSOLUTYZM OŚWIECONY

1. W **duchu filozofii oświecenia** władcy absolutni **Prus i Austrii** (król Fryderyk II Hohenzollern i cesarz Józef II Habsburg) przeprowadzili **reformy państwowe**. Miały one na celu szerzenie oświaty, rozwój rzemiosła, przemysłu i rolnictwa oraz ujednolicenie prawa. Absolutne rządy monarchów starających się zrealizować te cele nazywamy **absolutyzmem oświeconym**.
2. Również **Rosja**, dzięki reformom zapoczątkowanym przez cara **Piotra I** (przyjął tytuł cesarza), wkroczyła na drogę intensywnych przemian. Dzięki temu w XVIII wieku awansowała do grona europejskich mocarstw.
3. Wykształcony w Wielkiej Brytanii na przełomie XVII i XVIII wieku system **rządów monarchiczno-parlamentarnych**, nazwany przez francuskiego filozofa Karola Ludwika Monteskiusza **trójpodziałem władz**, stał się wzorem wychwalanym przez przeciwników monarszego absolutyzmu.

POWSTANIE STANÓW ZJEDNOCZONYCH AMERYKI

1. W wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych, zwanej też rewolucją amerykańską (1776–1783), 13 kolonii brytyjskich w Ameryce Północnej zbrojnie wystąpiło przeciw Wielkiej Brytanii.
2. Wojnę rozpoczęło w 1776 roku uchwalenie **Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych**. W 1787 roku została uchwalona **Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki** – pierwsza na świecie konstytucja, czyli tzw. ustawa zasadnicza, regulująca podstawy ustrojowe państwa i podstawowe prawa jego obywateli.
3. Na podstawie konstytucji Stany Zjednoczone stały się państwem o **ustroju republikańskim** (tj. bez władzy monarszej), opartym na **zasadzie trójpodziału władz**. Za tzw. ojców amerykańskiej niepodległości uznaje się m.in. **Benjamina Franklina** oraz pierwszego prezydenta Stanów Zjednoczonych **Jerzego Waszyngtona**.

4. Istotną rolę w amerykańskiej wojnie o niepodległość odegrali m.in. dwaj ochotnicy z Polski, którzy dosłużyli się w armii amerykańskiej stopni generalskich: **Tadeusz Kościuszko i Kazimierz Pułaski**.

WIELKA REWOLUCJA FRANCUSKA

1. Olbrzymi wpływ na losy Europy i świata wywarła Wielka Rewolucja Francuska. Do jej wybuchu 14 lipca 1789 roku przyczyniły się m.in. **kryzys gospodarczy we Francji** oraz pogłębiające się **niezadowolenie z rządów absolutystycznych Burbonów**.
2. Jednym z najważniejszych aktów prawnych Wielkiej Rewolucji Francuskiej była **Deklaracja praw człowieka i obywatela** (1789), która stała się podstawą do opracowania uchwalonej ostatecznie we wrześniu 1791 roku **konstytucji**, wprowadzającej we Francji ustrój **monarchii konstytucyjnej**.
3. Pod wpływem porażek rewolucyjnej Francji w wojnie z Austrią i Prusami król Francji Ludwik XVI został oskarżony o spiskowanie z wrogiem, pozbawiony władzy, a następnie ścięty. We wrześniu 1792 roku Francję ogłoszono **republiką**.

FRANCJA REPUBLIKA

1. Wydarzenia we Francji oraz szerzące się hasła wolności, równości i braterstwa wszystkich ludzi wywołały **zaniepokojenie w państwach absolutnych** (Austrii, Prusach, Rosji), a także w Wielkiej Brytanii, co skłoniło je do zawierania sojuszy i prowadzenia **wojen przeciw rewolucyjnej Francji**.
2. W 1793 roku decydujący wpływ na rządy we Francji zdobyli **radykałowie**, tzw. **jakobini**. Za pomocą oficjalnie wprowadzonego **terroru** zwalczali oni tych, których uważali za **wrogów rewolucji**.
3. W 1794 roku doszło do **obalenia jakobinów** przez umiarkowane kręgi polityczne. We Francji utrzymać ustrój republikański, rosły jednak **wpływy polityczne przedstawicieli bogatej burżuazji i generałów rewolucyjnej armii**.

▲ **Wieża Eiffla** została uroczystie odsłonięta w stulecie wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej (1889 rok). Dzień 14 lipca do dziś obchodzony jest we Francji jako najważniejsze święto państwowe. Przeciwnicy rewolucji obchodzą jednak w tym dniu... rocznicę odsłonięcia wieży Eiffla.

WARTO PRZECZYTAĆ

G. Caselli, *Tak żyli ludzie: od renesansu do oświecenia. Nowożytna Europa i powstanie Stanów Zjednoczonych*, Wrocław 1993.

H. Luxardo, *Tak żyli ludzie. W czasach rewolucji francuskiej*, Wrocław 2004.

■ Co nam zostało z tamtych lat...

Niektórzy historycy uważają, że współcześni Europejczycy i Amerykanie są „dziećmi epoki oświecenia” i XVIII-wiecznych rewolucji. Wydarzenia te wywarły olbrzymi wpływ na nasz sposób myślenia o społeczeństwie, a także pozostawiły trwałe ślady w kulturze.

- Monteskiuszowska zasada trójpodziału władz stanowi jeden z fundamentów ustrojowych we współczesnej Polsce i innych państwach Unii Europejskiej.
- Dzięki filozofii oświecenia, następnie zaś rewolucjom amerykańskiej i francuskiej określono, kim jest obywatel i jakie ma prawa (wcześniej ludność w poszczególnych państwach europejskich postrzegano nie jako obywateli mających wpływ na władzę, ale wyłącznie jako poddanych władzy monarszej).
- Bez hasła równości, wolności i braterstwa wszystkich ludzi trudno sobie dzisiaj wyobrazić otwartość i życzliwość wobec współobywateli we własnym państwie i mieszkańców innych krajów.
- Trudno sobie też wyobrazić życie bez oświeceniowych wynalazków (np. piorunochronu skonstruowanego przez Benjamina Franklina) lub odrabianie pracy domowej bez zaglądania do encyklopedii (już nie *Wielkiej encyklopedii francuskiej*, ale nowocześniejszych, dostępnych w internecie, takich jak Wikipedia).

PAMIĘTAJ O DATACH!

1773	tzw. herbatka bostońska w Ameryce Północnej
1776	<i>Deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych</i>
1783	uznanie niepodległości Stanów Zjednoczonych
1787	<i>Konstytucja Stanów Zjednoczonych</i>
1789	początek Wielkiej Rewolucji Francuskiej (14 lipca – zdobycie Bastylii)
1792	Francja republiką
1793–1794	terror jakobinów we Francji
1794	obalenie rządów jakobinów we Francji

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Na podstawie tekstu źródłowego nr I wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Tekst dowodzi, że
 - A. we wszystkich państwach panowała tolerancja religijna.
 - B. w Salzburgu nie było tolerancji wobec katolików.
 - C. w Salzburgu nie było tolerancji wobec protestantów.
 - D. w Prusach nie było tolerancji religijnej.
2. Warunki panujące wówczas w Prusach
 - A. zachęcały do osiedlania się.
 - B. zniechęcały do osiedlania się.
 - C. zachęcały do osiedlania się jedynie katolików.
 - D. zniechęcały do osiedlania się jedynie katolików.
3. Władcą panującym w Prusach w latach 30. XVIII wieku był
 - A. Ludwik XVI.
 - B. Józef II.
 - C. Piotr I.
 - D. Fryderyk Wilhelm I.

ZADANIE 2.

Na podstawie tekstu źródłowego nr II wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. List został wysłany
 - A. przed uchwaleniem Konstytucji Stanów Zjednoczonych.
 - B. po uchwaleniu Konstytucji Stanów Zjednoczonych.
 - C. po zburzeniu Bastylii.
 - D. przed podróżą okrętu Mayflower.
2. Nominacja, o której mowa w liście, miała miejsce w trakcie
 - A. Wielkiej Rewolucji Francuskiej.
 - B. wydarzeń tzw. herbatki bostońskiej.
 - C. pierwszej fali kolonizacji Ameryki Północnej.
 - D. wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

I

TEKST ŹRÓDŁOWY

Historyczka Stefi Jersch-Wenzel o losie wypędzonych z Salzburga protestantów

W 1732 roku uchodźcy z Salzburga przechodzili przez terytoria pruskie [...], wszędzie przyjaźnie przyjmowani zarówno przez mieszkańców, jak przez władze. Podczas bezpłatnej podróży otrzymywali też codzienne strawne [tj. pieniądze na wyżywienie]. Na początek nowej egzystencji jako poddani pruscy otrzymywali w wielu dziedzinach duże ułatwienia, jakie przewidywano dla kolonistów: mieli swobodę osiedlania się, kredyty na zakup domów, zwolnienie z podatków na trzy pierwsze lata, ziarno na użytek własny i [...] na pierwszy zasiew pól [...] itp.

Europa. Nasza historia. Tom 2: Czasy nowożytne (do 1815 r.), Warszawa 2017.

II

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment listu przewodniczącego Kongresu Kontynentalnego Johna Hancocka do Tadeusza Kościuszki (18 października 1776 roku)

My, pokładając szczególną ufność i zaufanie w Pański patriotyzm, dzielność, zachowanie się i wierność, niniejszym pismem mianujemy i ustanawiamy Pana inżynierem w randze pułkownika.

L. Pastusiak, Polacy w zaraniu Stanów Zjednoczonych, Warszawa 1992.

3. Nadawcą listu jest przewodniczący instytucji
- złożonej z przedstawicieli trzynastu kolonii lojalnych wobec Wielkiej Brytanii.
 - złożonej z przedstawicieli trzynastu kolonii walczących przeciwko Francji.
 - złożonej z przedstawicieli trzynastu kolonii chcących uniezależnić się od Wielkiej Brytanii.
 - złożonej z przedstawicieli trzynastu kolonii przeciwnych topieniu w morzu dostaw herbaty.

ZADANIE 3.

Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

- Szereg, w którym zdarzenia uporządkowano w kolejności chronologicznej, to:
 - zdobycie Bastylji, ścięcie Ludwika XVI, terror jakobinów, uchwalenie pierwszej konstytucji francuskiej.
 - uchwalenie pierwszej konstytucji francuskiej, zdobycie Bastylji, ścięcie Ludwika XVI, terror jakobinów.
 - ścięcie Ludwika XVI, uchwalenie pierwszej konstytucji francuskiej, zdobycie Bastylji, terror jakobinów.
 - zdobycie Bastylji, uchwalenie pierwszej konstytucji francuskiej, ścięcie Ludwika XVI, terror jakobinów.
- Przyczyną wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej nie było
 - zmęczenie Francuzów terrorem jakobinów.
 - niezadowolenie Francuzów z rządów absolutystycznych dynastii Burbonów.
 - zadłużenie państwa, kryzys gospodarczy i nowe podatki nakładane przez Ludwika XVI.
 - rozprzestrzenianie się idei oświeceniowych, dzięki którym w ludziach zaczęto widzieć obywateli, nie tylko poddanych.
- Konstytucja francuska z 1791 roku
 - była pierwszą konstytucją na świecie i wprowadzała we Francji ustrój monarchii konstytucyjnej.
 - była pierwszą konstytucją na świecie i wprowadzała we Francji ustrój republikański.
 - była kolejną konstytucją uchwaloną w XVIII wieku i wprowadzała we Francji ustrój monarchii konstytucyjnej.
 - była kolejną konstytucją uchwaloną w XVIII wieku i wprowadzała we Francji ustrój republikański.

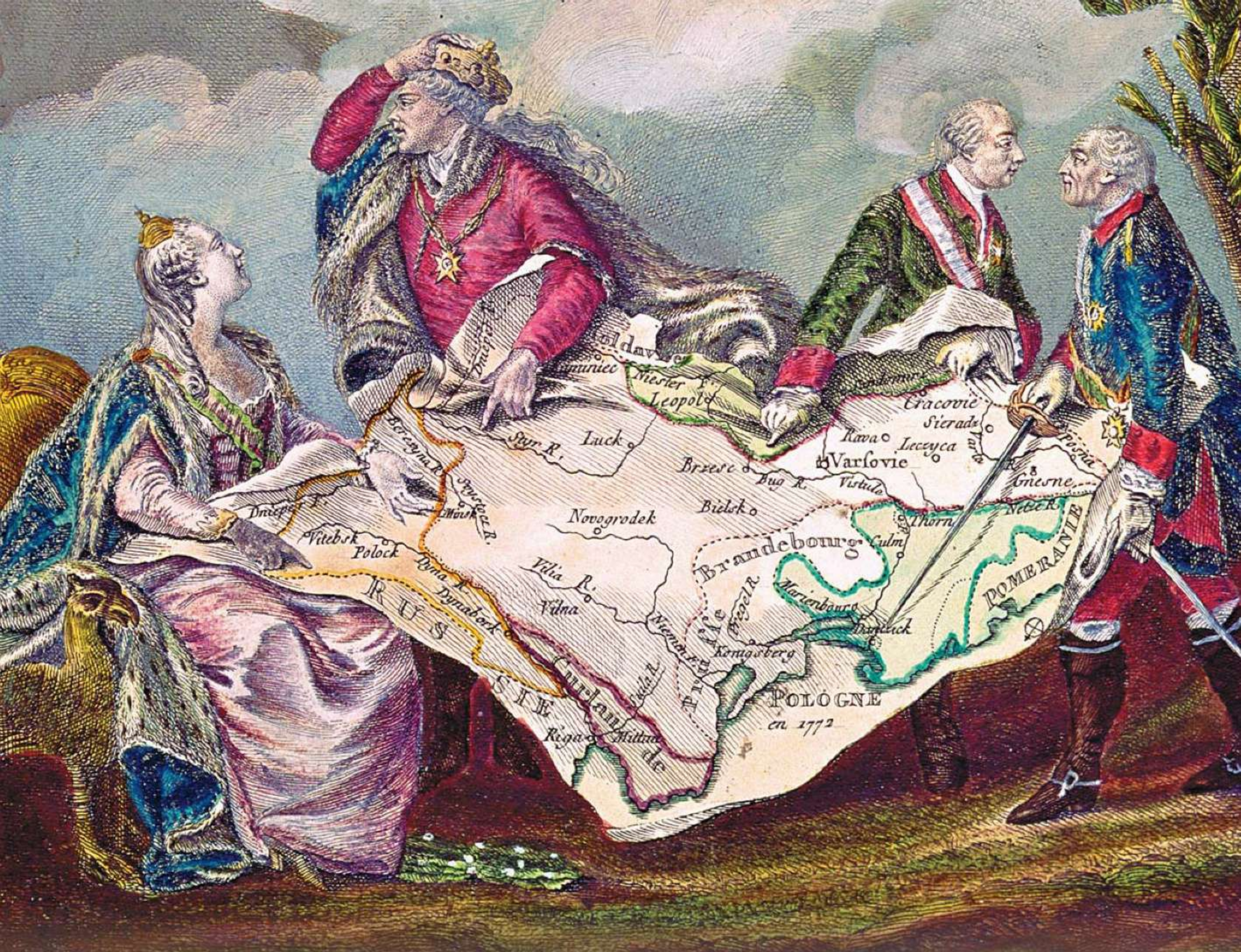

▲ *Wielka niesprawiedliwość, francuska karykatura z XVIII wieku.*

ZADANIE 4.

Na podstawie ilustracji wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

- Postać, która dźwiga na plecach dwie pozostałe, jest przedstawicielką
 - tzw. stanu trzeciego.
 - duchowieństwa.
 - jakobinów.
 - szlachty.
- Tematem karykatury jest nierówność społeczna, która była jednym z powodów
 - reform Piotra I.
 - rządów terroru jakobińskiego.
 - wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej.
 - wybuchu wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

Dział V

Polska w XVIII wieku

1700-1721
wojna
północna

1717
Sejm Niemy

1764
elekcja Stanisława
Augusta
Poniatowskiego

1772
I rozbiór
Rzeczy-
pospolitej

1793
II rozbiór
Rzeczy-
pospolitej

1795
III rozbiór
Rzeczy-
pospolitej

1700

1750

1800

NOWOŻYTNOŚĆ

1788-1792
Sejm Wielki i Konstytucja
3 maja (1791)

1794
powstanie
kościuszkowskie

Rzeczpospolita w okresie kryzysu – czasy saskie

■ Przypomnij sobie zasady wolnej elekcji.

Początki unii polsko-saskiej

W pierwszej połowie XVIII wieku Rzeczpospolita wciąż zaliczała się do największych państw w Europie pod względem liczby ludności i wielkości terytorium. Jednak nasilający się od połowy XVII wieku kryzys stał się szczególnie widoczny za rządów **Augusta II Mocnego** (1697–1706 i 1709–1733), potem zaś jego syna **Augusta III** (1733–1763). Wywodzili się oni z panującej w Saksonii dynastii Wettinów, określani byli również jako Sasi (Sas to mieszkaniec księstwa Saksonii, przymiotnik „saski” oznacza „pochodzący z Saksonii”). Dzięki ich wyborowi na tron polski Rzeczpospolita na ponad pół stulecia została połączona **unią personalną z Saksonią**, która w tym czasie była jednym z bogatszych i najbardziej gospodarczo rozwiniętych księstw niemieckich. Jak się wkrótce okazało, korzyści z unii nie odpowiadały jednak początkowym nadziejom.

Wojna północna

Niekorzystnym posunięciem nowego króla okazało się wciągnięcie Rzeczypospolitej w tzw. **wojnę północną** (1700–1721), którą toczyły przede wszystkim dwie największe potęgi w tym regionie – Rosja i Szwecja. Celem Rosji było opanowanie szwedzkich Inflant i zdobycie panowania na Bałtyku. August II sprzymierzył się z Rosją. I choć zrobił to tylko jako władca Saksonii, a nie Rzeczypospolitej, to neutralne ziemie państwa polsko-litewskiego szybko stały się terenem działań wojennych wojsk szwedzkich, rosyjskich i saskich.

Słaba i źle uzbrojona polsko-litewska armia nie potrafiła przeciwstawić się kolejnemu najazdowi doskonale dowodzonych wojsk szwedzkich, zajęły więc one część ziem Rzeczypospolitej. W 1704 roku

▲ **August II Mocny, król Polski w latach 1697–1706 i 1709–1733.** Aby uzyskać koronę polską, zmienił wyznanie z luterńskiego na katolickie. Swój przydomek „Mocny” zawdzięczał olbrzymiej sile fizycznej, dzięki której był ponoć w stanie łamać żelazne podkowy.

▲ **Rzeczpospolita i Saksonia w czasie unii polsko-saskiej.**

szlachta zdecydowała się obwołać nowym królem Polski popieranego przez Szwedów **Stanisława Leszczyńskiego**, potomka magnackiego rodu z Wielkopolski. Wkrótce potem August II musiał wycofać się do Saksonii i zrzekł się polskiej korony (w 1706 roku).

Przeciw Leszczyńskiemu zwróciła się szlachta wierna Wettinowi. Po klęsce zadanej Szwedom przez wojska rosyjskie w **bitwie pod Połtawą w 1709 roku** Leszczyński musiał uchodzić z kraju. Bitwa ta ostatecznie złamała potęgę Szwecji i odwróciła bieg wojny na korzyść Rosji. Dzięki pomocy armii rosyjskiej, stacjonującej teraz na ziemiach Rzeczypospolitej, możliwy był również powrót Augusta II Mocnego na tron polski.

Rzeczpospolita zależna od Rosji

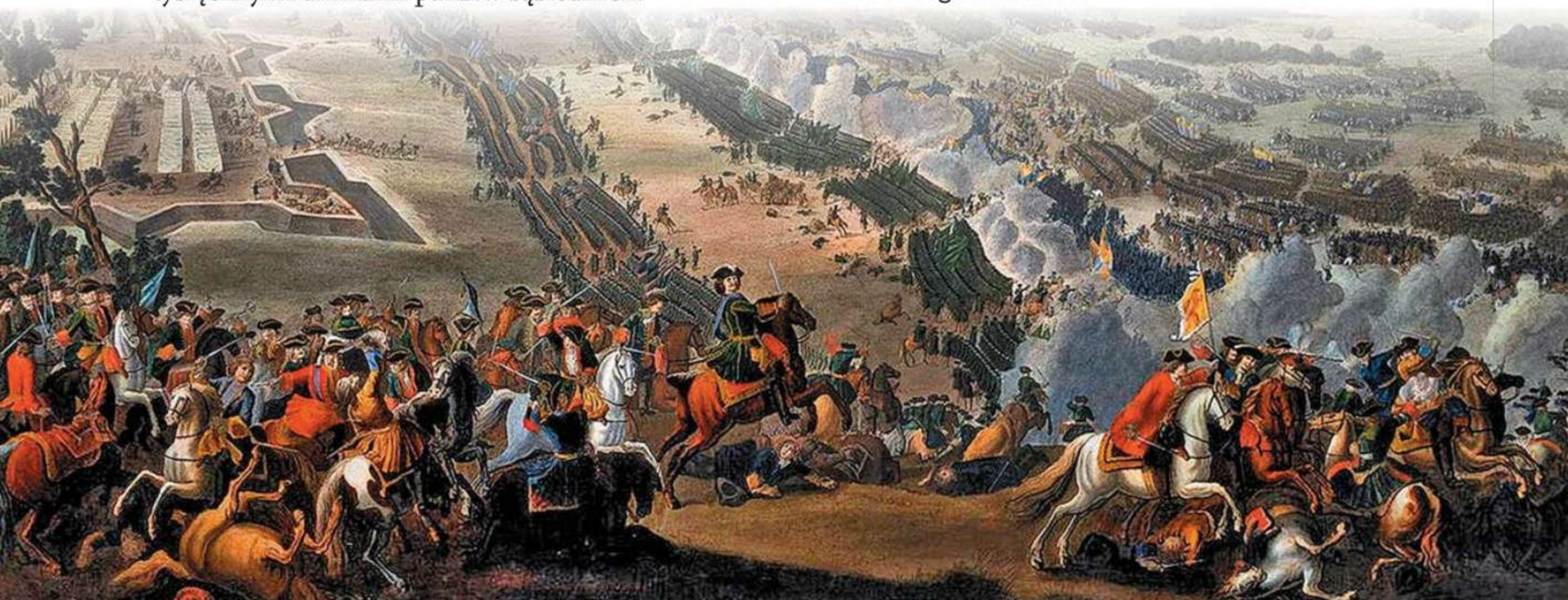
Po odzyskaniu władzy August II dążył do jej wzmocnienia. Napotkał jednak zażarty opór ze strony większości szlachty, która w planach króla widziała zagrożenie dla swych przywilejów i swobód. Do konfliktu znów wmieszała się Rosja.

Król i szlachta pod presją wojsk rosyjskich, które wkroczyły na teren Rzeczypospolitej, w **1717 roku** zostali zmuszeni do zawarcia ugody na trwającym jeden dzień tzw. **Sejmie Niemym**. Nazwa pochodzi stąd, że w obawie przed jego zerwaniem przez liberum veto oprócz przewodniczącego obradom marszałka i odczytujących postanowienia posłów nikomu nie wolno było zabierać głosu. Sejm Niemy przeprowadził **połowiczne reformy**. Jedną z nich było wprowadzenie podatków na zawodową armię Rzeczypospolitej. Ustalono, że jej stan maksymalnie może wynieść 24 tys. żołnierzy. W rzeczywistości udało się zebrać pieniądze na utrzymanie zaledwie 12 tys. Było to niewiele w porównaniu z kilkuset-tysięcznymi armiami państw sąsiednich.

▲ Stanisław Leszczyński, król Polski w latach 1704–1709 i 1733–1736. Po klęsce Szwedów w 1709 roku został zmuszony do opuszczenia kraju i przez kilkanaście lat przebywał za granicą.

▼ Bitwa pod Połtawą (Ukraina) na obrazie Pierre'a-Denisa Martina z 1726 roku. Na pierwszym planie widać dowodzącego wojskami rosyjskimi cara Piotra I oraz scenę zdobycia przez rosyjskich żołnierzy szwedzkiego sztandaru.

Wojna północna i Sejm Niemy rozpoczęły **okres uzależnienia Rzeczypospolitej od Rosji**. Trwał on aż do końca XVIII wieku. Szybko jednak w sprawy Polski i Litwy zaczęły mieszać się także Prusy (zob. tekst źródłowy) i Austria. Aby nie dopuścić do głębszych reform w Rzeczypospolitej, zdecydowały się one zawrzeć sojusz z Rosją.

Wojna o tron

W 1732 roku, niedługo przed śmiercią Augusta II, zawarto kolejne porozumienie w sprawie Rzeczypospolitej, nazywane **traktatem trzech czarnych orłów** (Austrii, Prus i Rosji). Trzy ościennie mocarstwa zobowiązywały się w nim popierać w czasie elekcji wspólnego kandydata (Augusta III z dynastii Wettinów) i w razie potrzeby interweniować zbrojnie, by – jak utrzymywały – zapewnić polskiej szlachcie możliwość wyboru króla.

Podczas elekcji w 1733 roku, już po śmierci Augusta II, większość szlachty ponownie wybrała na króla Stanisława Leszczyńskiego. Mniejsza część wyborców opowiedziała się za synem zmarłego władcy, Augustem III (z tamtego okresu pochodzi powiedzenie: „Od Sasa do Lasa”, którego używamy w sytuacji, gdy mamy do czynienia z zupełnie różnymi zjawiskami bądź rzeczami, skrajnymi poglądami itp.).

Konflikt wśród szlachty zapoczątkował wojnę domową, w którą wkrótce włączyły się inne państwa. Po stronie Leszczyńskiego opowiedziały się m.in. Francja i Hiszpania, Wettina zaś poparły m.in. Austria i Rosja. W rzeczywistości Francji chodziło głównie o zabezpieczenie własnych interesów i osłabienie potęgi Habsburgów. Ostatecznie ciągnąca się prawie dwa lata wojna zakończyła się zwycięstwem Augusta III i powtórным wygnaniem Leszczyńskiego.

▲ Trzy czarne orły – godła Austrii (1), Prus (2) i Rosji (3).

TEKST ŹRÓDŁOWY

Traktat z 1720 roku między Rosją a Prusami

Obaj władcy [Rosji i Prus] chcą zarówno obecnie, jak w przyszłości kierować szczególną uwagę na Rzeczpospolitą, która oby pozostała bez zakłóceń przy swej wolności [...]; gdyby jednak polski dwór królewski dawał oznaki, że [...] chce podjąć reformy [...] albo też że chce stopniowo wprowadzać niezależne i według swojej własnej woli kierowane rządy – wtedy zarówno Jego Wysokość Car Rosji, jak Jego Królewska Wysokość w Prusach chcą się temu

przeciwwstawić nie tylko słowem i czynem, ale też wspierać usilnie Rzeczpospolitą, żeby tego zaniechać i żeby w Polsce wszystko pozostało po staremu.

Europa. Nasza historia. Tom 2: Czasy nowożytne (do 1815 r.), Warszawa 2017.

1. Wyjaśnij, jaki cel miało porozumienie zawarte między Rosją a Prusami.
2. Dlaczego sąsiadom zależało na zatrzymaniu zmian w Polsce?

Anarchia czasów saskich

Podczas prawie trzydziestoletniego panowania Augusta III Sasa pogłębiał się proces **anarchii** w Rzeczypospolitej. Wszelkie nieśmiałe próby reform napotykały zdecydowany opór szlachty. Największą bolączką było **zrywanie sejmów**. Za panowania Augusta III na czternaście zwołanych sejmów do skutku doszedł tylko jeden.

Osłabieniu władzy króla i sejmu towarzyszył **wzrost wpływów magnatów**. Często opłacani wręczanymi im przez zagranicznych ambasadorów łapówkami, forsowali oni interesy Rosji, Austrii albo Prus, nie zaś Rzeczypospolitej. Poczynaniom tym najczęściej towarzyszyły hasła obrony złotej wolności. Wyniszczony wojną północną kraj nie był w stanie podźwignąć się z kryzysu. Straty ludnościowe powodowały, że szlacheccy właściciele nakładali na chłopów coraz większy wymiar pańszczyzny i innych świadczeń. Wskutek zniszczeń podupadały też miasta.

W tym czasie w Rzeczypospolitej zaczęła również **zanikać tolerancja religijna**. Dochodziło do wystąpień katolików przeciw protestantom, a także do częstszych przejawów nietolerancji wobec prawosławnych i żydów. Szlachcie niekatolickiej odebrano prawo do zasiadania w sejmie. Prusy i Rosja zaś – pod pretekstem obrony praw protestantów i prawosławnych – zyskały sposobność do jeszcze większej ingerencji w sprawy polskie.

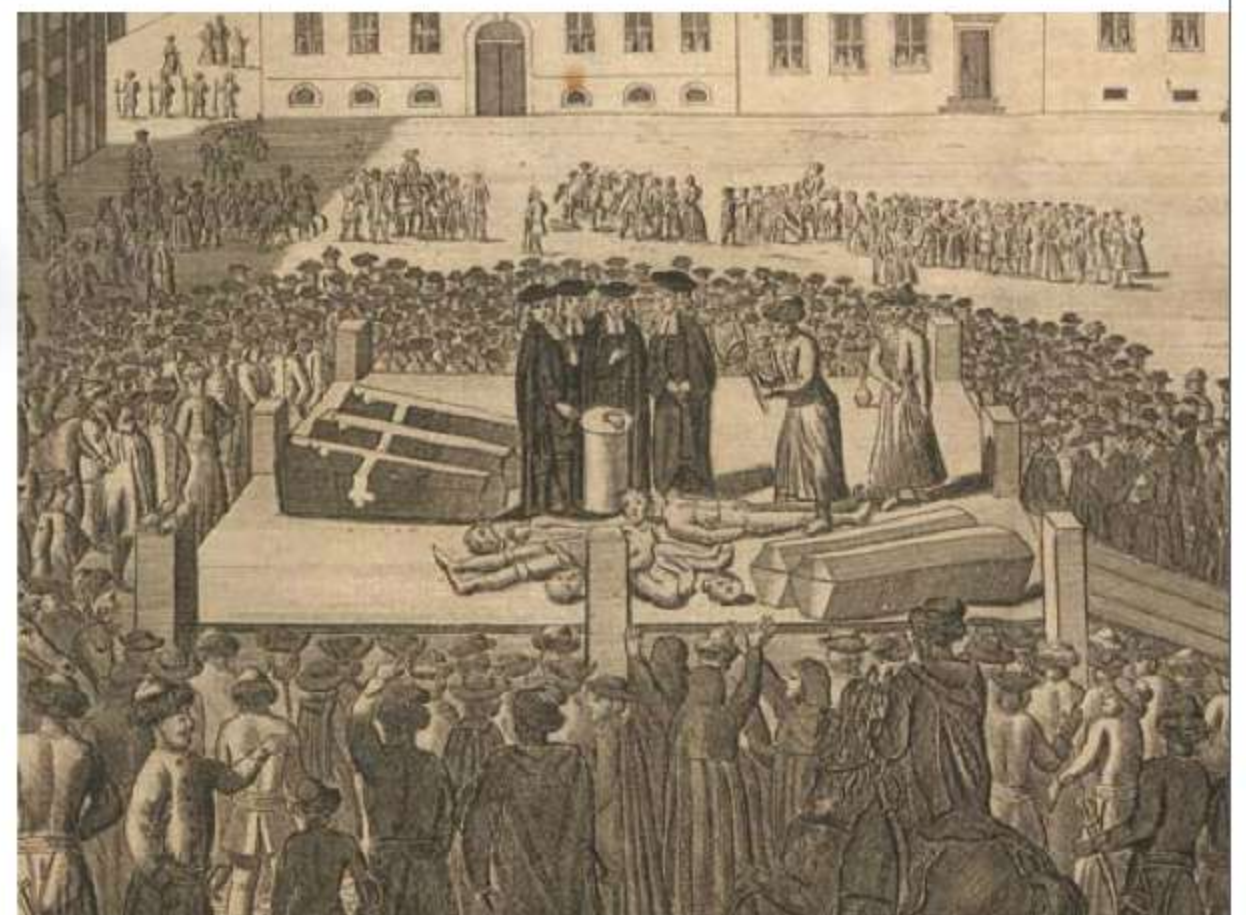
anarchia – stan niepewności i chaosu spowodowany bezsilnością organów władzy; inaczej bezrząd, samowola.

► **Stracenie burmistrza Torunia i innych obywateli wyznania luterńskiego w 1724 roku.** Szczególnie złą sławę miały rozruchy (nazwane „toruńskim tumultem”) między wyznawcami katolicyzmu a protestantami, do jakich doszło w 1724 roku w Toruniu.

▲ **August III Sas** z powodu nadmiernej tuszy był niekiedy obdarzany przydomkiem „Gruby”. Za jego rządów, ze względu na wystawny tryb życia króla, ukuto też powiedzenie: „Za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa”. Większość swego panowania spędził w rodzinnej Saksonii, gdzie dał się poznać m.in. jako mecenas sztuki.

■ Wytłumacz, dlaczego August III Sas został sportretowany w stroju typowym dla Polski.

Stanisław Leszczyński,
Głos wolny wolność ubezpieczający

- obdarzenie chłopów wolnością osobistą
- likwidacja pańszczyzny
- wspieranie rozwoju gospodarczego miast
- zwiększenie liczebności armii do 100 tys. żołnierzy
- utrzymanie wolnej elekcji i liberum veto (ale ograniczenie jego stosowania)

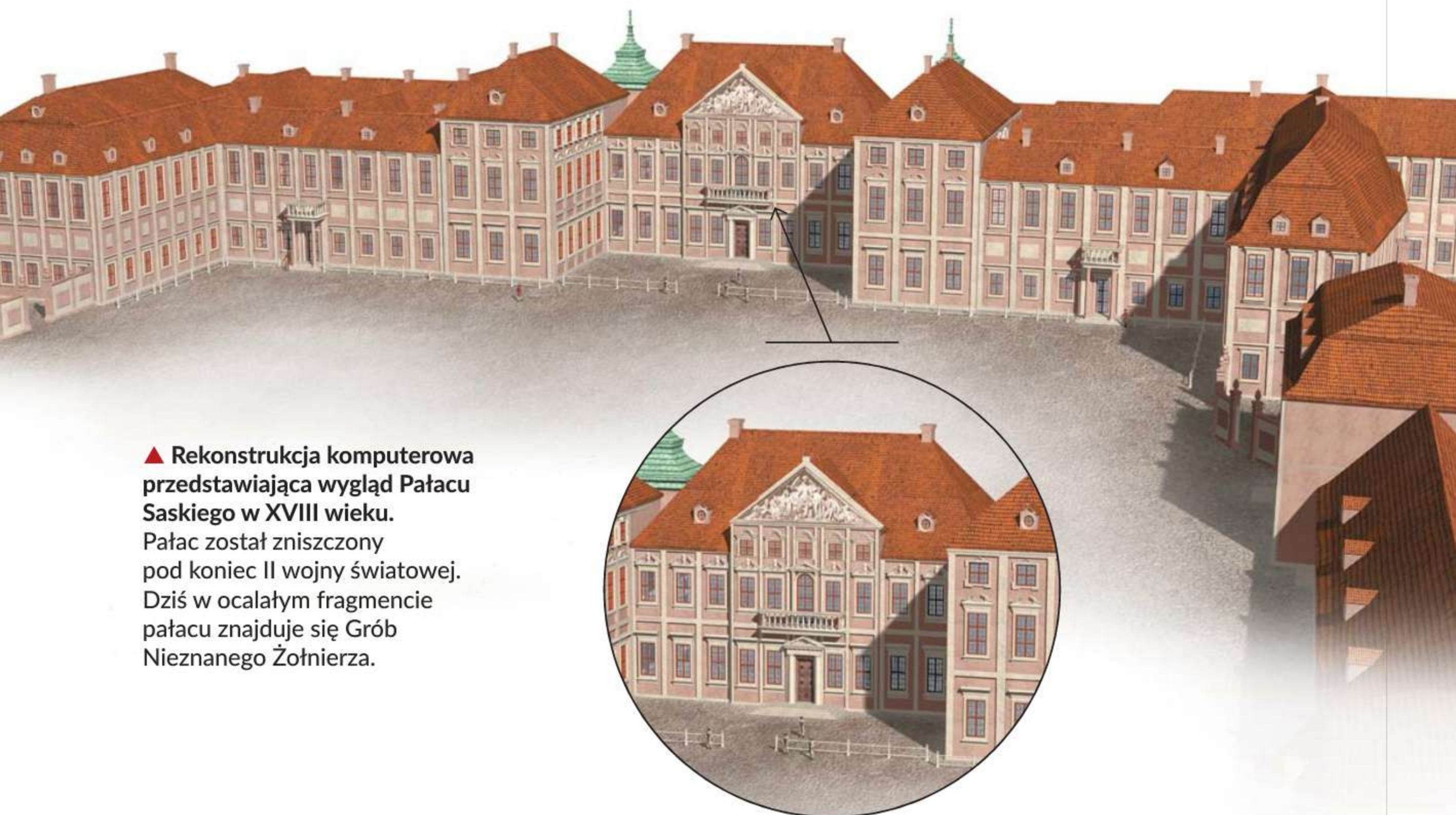
Stanisław Konarski,
O skutecznym rad sposobie

- zniesienie liberum veto
- wprowadzenie zasady głosowania większością
- uruchomienie manufaktur w całym państwie
- uzdrowienie systemu finansowego
- konieczność lepszego kształcenia młodzieży

Osiągnięcia pierwszej połowy XVIII wieku i próby reform

W tej trudnej dla Rzeczypospolitej sytuacji zaczęły odzywać się głosy nawołujące do reform. Konieczność zmian głósili szlacheccy publicyści przeniknięci ideami oświecenia. Królowi Stanisławowi Leszczyńskiemu przypisuje się autorstwo broszury *Głos wolny wolność ubezpieczający*. Propozycje poważniejszych reform ustrojowych zawierał też napisany przez Stanisława Konarskiego u schyłku panowania Augusta III traktat *O skutecznym rad sposobie*. W latach 40. XVIII wieku Konarski założył w Warszawie opartą na nowoczesnych założeniach szkołę mającą kształcić młodzież szlachecką – tzw. **Collegium Nobilium**.

Mimo zapaści politycznej w Rzeczypospolitej pojawiały się oznaki rozwoju kulturalnego. Ukazywały się drukiem pierwsze czasopisma naukowe wyrażające oświeceniowe idee. Na ziemi Polski i Litwy przybywali z Saksonii i Europy Zachodniej artyści, którzy pozostawili po sobie wiele wspaniałych dzieł sztuki. Najwięcej inwestowano w budownictwo – rozwijały się miasta magnackie (np. należący do Branickich Białystok), rozbudowywała się Warszawa. Z inicjatywy Augusta III wzniesiono nową rezydencję królewską – Pałac Saski, który, wraz z otaczającym go placem i ogrodem, znacznie upiększył Warszawę. W Ogrodzie Saskim stanął pierwszy stały teatr operowy, stolica zyskała także pierwszą bibliotekę publiczną (Biblioteka Załuskich).

▲ Rekonstrukcja komputerowa przedstawiająca wygląd Pałacu Saskiego w XVIII wieku. Pałac został zniszczony pod koniec II wojny światowej. Dziś w ocalałym fragmencie pałacu znajduje się Grób Nieznanego Żołnierza.

ZAPAMIĘTAJ

- Za panowania Augusta II i Augusta III z saskiej dynastii Wettinów kryzys polityczny Rzeczypospolitej pogłębiało częste zrywanie sejmów, a także wciągnięcie kraju przez Augusta II w wyniszczającą wojnę północną (1700–1721).
- Niechętna wobec Wettinów szlachta dwukrotnie obwołała królem Polski Stanisława Leszczyńskiego (1704 i 1733), który jednak z powodu niedostatecznego poparcia dwa razy tracił tron i uciekał z kraju.
- Na zwołanym pod presją Rosji w 1717 roku Sejmie Niemym przeprowadzono połowiczne reformy państwowe, które jednak nie doprowadziły do istotnych zmian ustrojowych.
- W połowie XVIII wieku ukazały się ważne pisma polityczne nawołujące do gruntownych reform: przypisywany Stanisławowi Leszczyńskiemu *Głos wolny wolność ubezpieczający* oraz traktat *O skutecznym rad sposobie* autorstwa księdza Stanisława Konarskiego. Konarski był również założycielem nowoczesnej szkoły dla młodzieży szlacheckiej – Collegium Nobilium.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw okoliczności, w jakich na tronie polskim zasiedli August II Mocny i August III Sas.
2. Podaj dwa przykłady ingerencji Rosji w sprawy polskie za panowania dynastii Wettinów.
3. Wyjaśnij pochodzenie powiedzeń: „Od Sasa do Lasa” i „Za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa”.

Ostatnia wolna elekcja i I rozbiór Rzeczypospolitej

■ Przypomnij sobie przykłady ingerencji sąsiadów w sprawy Polski za panowania Wettinów.

Elekcja Stanisława Augusta i pierwsze reformy

Kryzys, który ogarnął Rzeczpospolitą za panowania Wettinów, uświadomił części społeczeństwa, zwłaszcza politykom przejętym ideami oświecenia, konieczność reformy państwa.

Po śmierci Augusta III nowym królem obrano w 1764 roku **Stanisława Poniatowskiego**, który na koronacji przyjął imię Stanisława Augusta. Jego ojciec pochodził ze średniozamożnej rodziny szlacheckiej, jednak dzięki swym talentom i odwadze zrobił znakomitą karierę i piastował najwyższe urzędy w państwie. Przez matkę Stanisław August był spokrewniony z magnackim **rodem Czartoryskich**. Jego przedstawiciele, chcąc podnieść kraj z upadku, już u schyłku panowania ostatniego z Sasów zaczęli budować stronnictwo polityczne zwane **Familią** (łac. *familia* – rodzina).

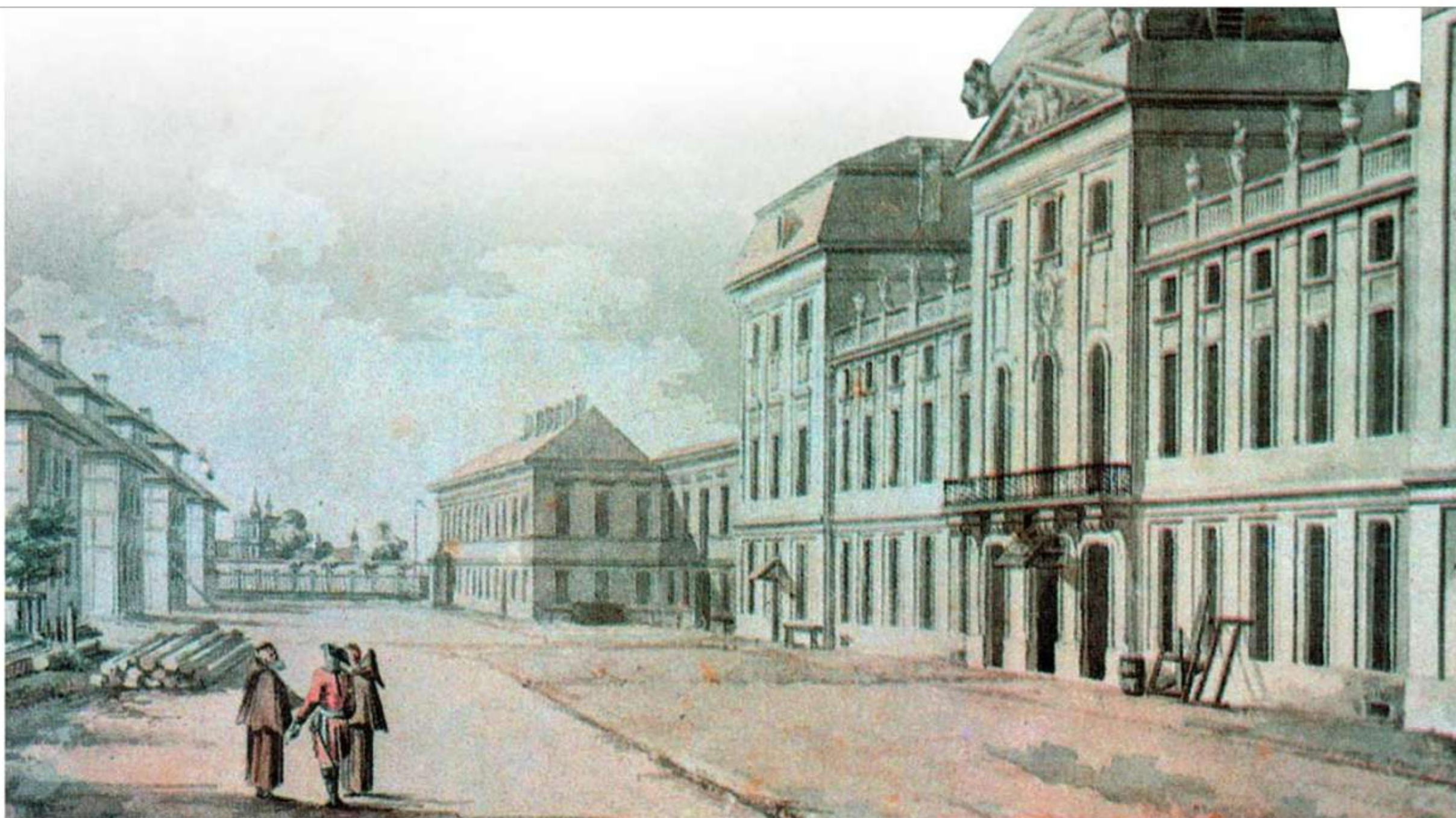
Zabiegali o przyzwolenie Rosji na przeprowadzenie umiarkowanych reform. Wydawało się, że plany te mają szansę powodzenia, tym bardziej że Stanisław Poniatowski w młodości łączyły bliskie więzy z cesarzową Rosji Katarzyną II. Dzięki poparciu Rosji i obecności na sejmie elekcyjnym kilku tysięcy rosyjskich żołnierzy szlachta dokonała wyboru Poniatowskiego na króla Polski.

Pierwsze lata panowania nowego władcy szybko jednak wzbudziły niepokój Rosji. Czartoryscy, chcący zapobiec zrywaniu sejmów, uciekli się do prawnego wybiegu. Jeszcze podczas bezkrólewia w 1764 roku doprowadzili do zwołania tzw. **sejmu konwokacyjnego**, który **skonfederowano**. Skonfederowanie oznaczało, że nie można go było zerwać, a uchwały podejmowano większością głosów. Dzięki temu udało się przeforsować **pierwsze reformy**.

▲ Stanisław August w stroju koronacyjnym, portret namalowany przez Marcella Bacciarellego w latach 1768–1771. Stanisław August Poniatowski był znakomicie wykształcony, władał biegle kilkoma językami, był zafascynowany ustrojem Wielkiej Brytanii. W młodości, podczas pobytu w Petersburgu, pracował nawet w ambasadzie brytyjskiej.

stronnictwo polityczne – grupa ludzi o podobnych poglądach politycznych, walcząca o wspólne cele i interesy.

▲ **Szkoła Rycerska** na obrazie Zygmunta Vogla z 1785 roku (obecnie w budynku swą siedzibę ma rektor Uniwersytetu Warszawskiego). W XVIII wieku w Europie dużą popularnością cieszyło się studiowanie w tzw. szkołach rycerskich. Nauczano w nich oprócz przedmiotów humanistycznych również wojskowości, inżynierii, prawa, matematyki, języków obcych, a także dobrych manier i tańca.

Wprowadzono zasadę głosowania większością nad ustawami dotyczącymi skarbu Rzeczypospolitej i spraw gospodarczych. Aby podnieść dochody państwa, uchwalono cło generalne, które objęło także szlachtę i duchowieństwo – dwa stany zwolnione do tej pory z płacenia regularnych podatków. Wkrótce też Stanisław August założył w Warszawie **Szkołę Rycerską**. Kształcili się w niej nie tylko przyszli oficerowie, ale także prawnicy i kandydaci na wyższych urzędników państwowych. Jednym z jej najwybitniejszych wychowanków był Tadeusz Kościuszko.

Sprzeciw carycy Katarzyny

Pożyteczne, choć umiarkowane reformy nie podołały się części magnaterii i szlachcie – przywiązanej do zasad „złotej wolności”. Wywołały też niechęć Prus i Rosji. Szukając pretekstu do ingerencji w sprawy polskie, Rosja postanowiła zażądać równouprawnienia dla szlachty niekatolickiej – prawosławnych i protestantów (zob. s. 173). Na to z kolei nie chciała się zgodzić większość katolickiej szlachty.

Oddziały rosyjskie znów wkroczyły na terytorium Rzeczypospolitej. Na sejmie zwołanym w **1767 roku** i trwającym przez następny rok przywódcy protestujących przeciw równouprawnieniu innych wyznań zostali aresztowani i wywiezieni w głąb Rosji. Zastraszeni tym krokiem posłowie przyjęli narzuconą przez cesarzową Katarzynę II uchwałę o nienaruszalności tzw. **praw kardynalnych**, czyli najważniejszych, tych, które uważano za podstawę „złotej wolności”. Zaliczono do nich wolną elekcję, prawo wypowiedania królowi posłuszeństwa i liberum veto. Dodano też zapis gwarantujący protestantom i prawosławnym takie same prawa, jakie mieli katolicy.

Jawne mieszanie się Rosji w sprawy polskie oburzyło część szlachty – przywiązaną do religii katolickiej i pragnącą utrzymać ustrój państwa oparty na „złotej wolności”, jednak przeciwnej ingerencji rosyjskiej. Niezadowolenie budziła też ostrożna polityka Stanisława Augusta Poniatowskiego. Król bowiem, nawet w najtrudniejszych momentach, starał się o poparcie Rosji dla reform.

Konfederacja barska

Na początku 1768 roku wroga Rosji i niechętna królowi grupa szlachty, nawołująca do obrony katolickiej wiary i wolności, w miasteczku **Bar** na Ukrainie zawiązała **zbrojną konfederację**. Jednym z jej przywódców był Kazimierz Pułaski, późniejszy uczestnik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych (zob. s. 153).

Działania militarne konfederatów przeciw wojskom wiernym królowi i wspomagającym je oddziałom rosyjskim trwały prawie cztery lata. Były prowadzone nieudolnie, choć konfederaci uzyskali niewielkie wsparcie od Francji i muzułmańskiej Turcji, zainteresowanych osłabieniem wpływów Austrii i Rosji. Ostatecznie konfederatów skompromitowała nieudana próba porwania Stanisława Augusta.

▲ **Konfederat barski.** Konfederaci nie nosili mundurów. Mieli natomiast charakterystyczne czapki (zwane konfederatkami), a na piersi duże medaliony w kształcie tarczy, ozdobione motywami religijnymi (tzw. ryngrafy).

TEKST ŹRÓDŁOWY

Apel konfederatów barskich z 1770 roku

[Ziemie Rzeczypospolitej] Moskwie podane, [...] płacz, nędza, ubóstwo, spustoszenie, zabójstwa, gwałty, niewola, kajdany, łańcuchy [...] i różnego okrucieństwa instrumenta, są to właściwe i istotne znamiona Stanisława Poniatowskiego, intruza i uzurpatora tronu polskiego [...]. Wzywamy was, współbracia i przezacni obywatele! [...] łączcie wspólny oręż, podnieście ramię, w krwi deklarowanego przyjaciela Moskwy a kraju nieprzyjaciela, tyrana Stanisława Poniatowskiego, zmyjcie hańbę i obelgę narodu.

W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. 1, Warszawa 1991.

1. Powiedz, jak konfederaci oceniają króla. Co proponują mieszkańcom Polski?

WARTO WIEDZIEĆ

Późnym jesiennym wieczorem 1771 roku konfederaci barscy napadli w Warszawie na podróżującego Stanisława Augusta. Król, który próbował uciekać, został ogłuszony uderzeniem w głowę i porwany. Jednak napastnicy nie najlepiej znali Warszawę i pogubili się w ciemności. Przy królu pozostał tylko jeden z nich. Nie wiadomo dokładnie, czym król ujął porywacza, ale po kilku godzinach został wypuszczony i szczęśliwie powrócił do Zamku Królewskiego.

▼ **Porwanie Stanisława Augusta, fragment ryciny z XVIII wieku.**

I rozbiór Rzeczypospolitej

W tej sytuacji caryca Katarzyna II postanowiła zgodzić się na plan króla Prus Fryderyka II – zagarnięcia części ziem Rzeczypospolitej. Przystała na to również Austria. Na mocy traktatu zawartego przez te trzy mocarstwa w 1772 roku **Rzeczpospolita utraciła około 30% dotychczasowego obszaru państwa i 35% ludności.**

Zwołany w następnym roku sejm, pod naciskiem zaborców i pod groźbą bagnetów wojsk rosyjskich, został zmuszony do zatwierdzenia rozbioru.

Jednym z kilku protestujących przeciw temu posłów był **Tadeusz Rejtan**.

Nasuwa się pytanie, dlaczego ani król, ani większość senatorów i posłów nie zdobyli się na podobny gest. Powodów było kilka: bezsilność i strach, a także łapówki wręczane senatorom i posłom przez ambasadów obcych państw. Niektórzy – np. Stanisław August Poniatowski – łudzili się, że zaborcy zadowolą się zagarnięciem części ziem Rzeczypospolitej i zgodzą się na kontynuację reform.

▲ **Rejtan**, obraz Jana Matejki z 1866 roku. Tadeusz Rejtan pochodził z zamożnej rodziny szlacheckiej z ziemi nowogródzkiej (dziś Białoruś). Był uczestnikiem konfederacji barskiej. Wraz z kilkoma innymi postaciami starał się nie dopuścić do podjęcia uchwały zatwierdzającej rozbiór. Najpierw ukrył laskę marszałkowską, aby nie pozwolić na prowadzenie obrad. Później, na znak protestu, rzucił się pod nogi opuszczających salę posłów. Wedle przyjętej na sejmie procedury wyjście posłów było bowiem równoznaczne ze zgodą na rozbiór.

■ Wyjaśnij, dlaczego malarz umieścił na sali sejmowej portret carycy Katarzyny II.

◀ **I rozbiór Rzeczypospolitej.** Prusy zajęły tzw. Prusy Królewskie (Pomorze Gdańskie, część Kujaw i północnej Wielkopolski – bez Gdańska i Torunia) z Warmią, czyli tereny dobrze zaludnione i ważne dla gospodarki i handlu Polski (dostęp do Bałtyku). Austria zagarnęła tereny obejmujące zachodnią część Ukrainy (ze Lwowem) i południową Małopolskę (bez Krakowa), gęsto zaludnione i dobrze rozwinięte gospodarczo, m.in. dzięki kopalnictwu soli. Rosja zaś zagarnęła część ziem białoruskich, nieco słabiej zaludnioną niż tereny zajęte przez pozostałych zaborców.

■ Na podstawie mapy powiedz, jak I rozbiór Rzeczypospolitej mógł wpłynąć na sytuację gospodarczą kraju.

ZAPAMIĘTAJ

- W 1764 roku szlachta obrła królem Stanisława Augusta Poniatowskiego, popieranego przez stronnictwo zwane Familią, dążące do reform przy wsparciu Rosji.
- Zaniepokojona tempem reform w Rzeczypospolitej Rosja na sejmie z lat 1767–1768 udzieliła gwarancji nienaruszalności tzw. praw kardynalnych (wolna elekcja, prawo wypowiedzania królowi posłuszeństwa, liberum veto), które większość szlachty uważała za podstawę „złotej wolności”.
- W 1768 roku przeciwna interwencji rosyjskiej i niechętna królowi szlachta zawiązała konfederację barską. W latach 1768–1772 doszło do wojny domowej, w której konfederaci walczyli z wojskami królewskimi i z wspierającą je armią rosyjską.
- Na mocy traktatu zawartego przez Rosję, Prusy i Austrię w 1772 roku dokonano I rozbioru Rzeczypospolitej.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień działania, które podjął Stanisław August Poniatowski, aby poprawić sytuację Rzeczypospolitej.
2. Opisz kroki poczynione przez Rosję w celu niedopuszczenia do niekorzystnych z jej punktu widzenia zmian w Polsce.
3. Omów powody zawiązania konfederacji barskiej i wymień cele, jakie chcieli osiągnąć jej członkowie.
4. Wyjaśnij, dlaczego w wielu miastach są szkoły i ulice noszące imię Tadeusza Rejtana.

Reformy stanisławowskie

■ Przypomnij sobie, na jakie trudności natrafił Stanisław August Poniatowski po objęciu tronu.

Próby reform i odrodzenie kulturalne

Rozbiór, do którego doszło w 1772 roku, wstrząsnął opinią publiczną w Rzeczypospolitej. Państwo polsko-litewskie utraciło na rzecz Austrii i Prus ziemie ludne i wysoko rozwinięte gospodarczo, straciło także bezpośredni dostęp do Bałtyku. Kraków stał się miastem pogranicznym. Rosja zagarnęła tereny słabiej zaludnione, ale Rzeczpospolita wciąż znajdowała się **pod protektorem rosyjskim**. W kraju zapanowało przygnębienie, jednak król i część reformatorów postanowili ratować, co tylko się dało. Uzyskali poparcie Rosji i już na sejmie rozbiorowym uchwalili pierwsze umiarkowane reformy.

Na wniosek Stanisława Augusta sejm rozbiorowy powołał w 1773 roku **Komisję Edukacji Narodowej** – pierwsze na świecie ministerstwo oświaty (dzień jej ustanowienia jest dziś świętem polskiej szkoły). W następnych latach przeprowadziła ona gruntowną **reformę szkolnictwa**. W ramach reformy odnowiono dwa uniwersytety – w Krakowie i Wilnie. Utworzono nowego typu szkoły podstawowe (przy parafiach) oraz średnie. Lekcje w tych ostatnich odbywały się w języku polskim, a nie – jak do tej pory – po łacinie.

Komisja Edukacji Narodowej założyła z kolei **Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych**. Zajmowało się ono opracowywaniem nowych programów szkolnych w duchu oświeceniowym. Wydawało również nowoczesne podręczniki szkolne, z których część została napisana przez zagranicznych autorów. Cieszyły się one opinią jednych z najlepszych w Europie.

Dzięki tym wszystkim wysiłkom na polu szkolnictwa było możliwe ukształtowanie nowego młodego pokolenia. W jego wychowaniu zwracano uwagę przede wszystkim na oświeceniowy, patriotyczny sposób myślenia, który miał pomóc w wydzwignięciu

▲ **Hugo Kołłątaj**. Był jedną z najważniejszych postaci Komisji Edukacji Narodowej. Wywodził się ze szlacheckiej rodziny, odebrał staranne wykształcenie na uniwersytetach w Krakowie, Wiedniu i Rzymie (tam przyjął święcenia kapłańskie). Zreformował w duchu oświeceniowym Akademię Krakowską. Był też jednym z głównych autorów reform zmierzających do naprawy Rzeczypospolitej u schyłku XVIII wieku.

kraju z upadku. Nie naśladowano przy tym bezmyślnie wzorców napływających z zagranicy. Krytykowano wplatanie francuskich zwrotów do języka polskiego oraz uleganie cudzoziemskim obyczajom i modzie.

Do najważniejszych reform z lat 70. XVIII wieku należało powołanie **Rady Nieustającej**, którą można nazwać pierwszym w dziejach Polski rządem. Rada była najwyższym organem władzy wykonawczej, odpowiedzialnym przed sejmem; na jej czele stał król. Została podzielona na pięć departamentów stanowiących rodzaj ministerstw: spraw zagranicznych, sprawiedliwości, skarbu, wojska oraz policji. W rzeczywistości duży wpływ na działania Rady mieli jej członkowie opłacani przez rosyjskiego ambasadora, dlatego krytycy nazywali ją złośliwie Radą Nieustającej Zdrady.

Ożywienie w gospodarce

Król i jego współpracownicy starali się uporządkować mocno nadszarpnięte finanse państwa. W tym celu władze zaczęły dążyć m.in. do sprawniejszego ściągania podatków. Podjęto też próby reform mających ulżyć chłopom w dobrach królewskich. Podobnie postępowali niektórzy otwarci na idee oświecenia szlacheccy właściciele majątków. **Ograniczali oni chłopską pańszczyznę**, zamieniając ją na regularne opłaty w pieniądzu, czyli tzw. **czynsz**. Poza tym król i niektórzy magnaci (czasem razem z zamożnymi mieszczanami) zakładali **prywatne manufaktury**. Tak powstała królewska manufaktura w Kozienicach, w której produkowano broń palną.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Postulaty Hugona Kołłątaja dotyczące działalności oświatowej państwa

1. Oświecenie powszechne wszystkich klas mieszkańców.
2. Zachowanie całkiem charakteru narodowego, bez którego żaden naród ostać się nie może; a zatem staranie się o zachowanie jednostajnych obyczajów, jakie wzięliśmy od naszych ojców, tudzież o zapobieżenie, aby ślepe naśladowanie cudzoziemszczyzny nie wytępiło charakteru narodowego.
3. Systema edukacji takie u nas zaprowadzić należy, aby przez nią w narodzie obudzić ducha wojkowego [...].
4. W urządzaniu takiego edukacji systematu [tj. systemu] należy jak największą zachować ostrożność, żeby duch żołnierski wczesnie w młodzieży obudzony nie przeszkadzał postępowi w naukach, nawzajem, aby nauki spokojne nie tępiły ducha żołnierskiego: hasło bowiem powszechne jest: oświecenie i obrona Ojczyzny.

H. Kołłątaj, *Jaki zamiar rząd mieć może w ustanowieniu systematycznego dozoru nad edukacją krajową*, Warszawa 1809.

1. Wymień cele, które stawiał Hugo Kołłątaj przed państwem w dziedzinie edukacji. Wyjaśnij przyczyny tak stawianych zadań.

Reformy państwowe objęły też miasta królewskie. Powołane do życia **komisje dobrego porządku** miały czuwać m.in. nad rozbudową sieci wodociągów i kanałów, planowaniem i wytyczaniem nowych ulic i placów oraz podnoszeniem stanu czystości w miastach. Mimo olbrzymich strat, które przyniósł rozbiór Rzeczypospolitej, dzięki tego rodzaju reformatorskim działaniom zaczęły się pojawiać oznaki powolnego ożywienia w gospodarce.

*Warszawa stanisławowska

Dynamicznie rozwijała się zwłaszcza Warszawa. Duży przyrost ludności w drugiej połowie XVIII wieku sprawił, że pod koniec stulecia liczyła ona już ponad 100 tys. mieszkańców i zaliczała się do większych miast europejskich.

Wznoszono w niej nowe budowle: kościoły, pałace i inne budynki, w typowym dla tego okresu **stylu klasycystycznym** (zob. s. 141). Ważnym wydarzeniem w życiu miasta było założenie przez Wojciecha Bogusławskiego **Teatru Narodowego**. Było to możliwe dzięki mecenatowi Stanisława Augusta.

▲ **Ewangelicko-augsburski kościół Świętej Trójcy w Warszawie.** Wybudowany w latach 1777–1781 jest nie tylko przykładem wspaniałej architektury klasycystycznej epoki stanisławowskiej, lecz także świadectwem tolerancyjnej polityki wyznaniowej króla.

◀ **Wojciech Bogusławski**, założyciel Teatru Narodowego. Był żołnierzem, aktorem, dramatopisarzem, wieloletnim dyrektorem Teatru Narodowego; jest nazywany „ojcem sceny polskiej”. Do historii przeszło jego dzieło *Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale* – pierwsza polska opera narodowa, która miała natchnąć rodaków duchem patriotyzmu.

Król wspaniale urządził wnętrza Zamku Królewskiego w Warszawie. Również z jego inicjatywy powstał zespół pałacowo-ogrodowy zwany Łazienkami Królewskimi – z klasycystycznym **pałacem Na Wyspie**. Na urządzanych przez króla **obiadach czwartkowych** (zimą w Zamku Królewskim, latem w Łazienkach) gromadzili się wybitni artyści, ludzie nauki i literaci, np. Ignacy Krasicki, Hugo Kołłątaj i Wojciech Bogusławski. Dzięki królewskiemu mecenatowi oraz wpływom europejskiego oświecenia kultura i literatura polska przeżywały rozkwit.

▲ **Pałac Łazienkowski**, obraz Marcina Zaleskiego z XIX wieku.

ZAPAMIĘTAJ

- Po I rozbiorze, z inspiracji Stanisława Augusta i za cichym przyzwoleniem Rosji, przeprowadzono szereg reform, które miały unowocześnić i wzmocnić państwo polsko-litewskie.
- W 1773 roku utworzono Komisję Edukacji Narodowej. Przeprowadziła ona gruntowną reformę szkolnictwa – odnowiono uniwersytety w Krakowie i Wilnie oraz stworzono nowego typu szkoły podstawowe i średnie.
- Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych zajmowało się opracowywaniem nowych programów i podręczników szkolnych, które uchodziły za jedno z najnowocześniejszych w Europie.
- W ramach reform ustroju utworzono też Radę Nieustającą – pierwszą w dziejach Polski władzę wykonawczą odpowiedzialną przed sejmem. Duże wpływy mieli w niej jednak jej członkowie opłacani przez Rosję.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów działania, które podjęto za rządów Stanisława Augusta Poniatowskiego, aby podnieść poziom edukacji w Polsce.
2. Wskaż zmiany dotyczące gospodarki, które zaszły w Polsce stanisławowskiej.
3. Przyjrzyj się ilustracji przedstawiającej kościół Świętej Trójcy i wskaż w tej budowli cechy stylu klasycystycznego.

30

Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja

■ Przypomnij sobie zasady obrad sejmu w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Sejm Wielki

Pod wpływem idei oświecenia i reform stanisławowskich wyrastało nowe, dobrze wykształcone, patriotycznie nastawione pokolenie. Rozumiało ono potrzebę reform głębszych niż dotychczasowe i oczekiwało sprzyjającej sytuacji międzynarodowej, która osłabiłaby sojusz państw zaborczych. Taki moment nadszedł pod koniec lat 80. XVIII wieku, gdy Rosja i Austria wypowiedziały wojnę Turcji, którą z kolei poparły Prusy. **Rosja, zaangażowana w wojnę z Turcją i skłócona z Prusami**, przez pewien czas nie była w stanie ingerować w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej.

W tej sytuacji Stanisław August Poniatowski, zachęcany przez krąg dążących do reform polityków, postanowił jesienią **1788 roku** zwołać do Warszawy **sejm**. Podobnie jak wcześniejsze sejmy reformatorskie sejm ten został **skonfederowany**, tzn. nie obowiązywało na nim liberum veto, a uchwały podejmowano większością głosów. Obrady trwały cztery lata, do roku 1792. Sejm ten bywa nazywany **Sejmem Czteroletnim** lub – ze względu na doniosłe zmiany, jakich dokonał w ustroju państwa – **Sejmem Wielkim**.

Na marszałka sejmu został wybrany Stanisław Małachowski, jeden z przywódców **stronnictwa reform**. Obejmowało ono niechętną Rosji, patriotycznie nastawioną i przenikniętą ideałami oświecenia część szlachty i magnatów. Ze stronnictwem tym sympatyzowały kręgi mieszczaństwa, które pragnęły uzyskać równoprawną wobec szlachty pozycję w państwie. Z pewnością otuchy dodały im wiadomości o rewolucyjnych przemianach we Francji po 1789 roku (zob. s. 156).

Również Stanisław August Poniatowski zdołał zgromadzić wokół siebie krąg osób pracujących nad

► **Stanisław Małachowski (1736–1809)**. Pochodził z rodziny magnackiej. Był głęboko oddany sprawie reformowania Rzeczypospolitej. Sprzeciwiał się liberum veto i współtworzył Konstytucję 3 maja.

■ Przypomnij, jaki rekwizyt charakteryzował marszałka sejmu Rzeczypospolitej.

reformami. Król, ostrożny jak zawsze, pragnął jednak przeprowadzić zmiany w sposób jak najmniej drażniący Rosję.

Przeciwnicy reformatorów, część magnatów i szlachty nawołujących do utrzymania dawnego ustroju, skupili się w tzw. **obozie hetmańskim** (nazwanym tak, ponieważ przewodzili mu dwaj hetmani – Seweryn Rzewuski i Ksawery Branicki). Dla obrony „złotej wolności” gotowi oni byli posłużyć się nawet pomocą państw ościennych.

Pierwsze reformy Sejmu Wielkiego zmierzały do podniesienia obronności państwa poprzez zwiększenie stanu armii z niecałych 20 tys. do 100 tys. żołnierzy. Aby było to możliwe, półtora roku później uchwalono wysoki podatek dochodowy, który miały płacić ze swoich majątków szlachta i duchowieństwo. Pieniędzy starczyło jednak na zmobilizowanie tylko około 50 tys. żołnierzy – kilkakrotnie mniej, niż liczyły z osobna armie pruska, austriacka i rosyjska.

WARTO WIEDZIEĆ

W dobie Sejmu Wielkiego w przeciwnych obozach znaleźli się politycy o podobnym pochodzeniu, ale zupełnie odmiennych poglądach. Ignacy Potocki, potomek magnackiej rodziny, wychowanek Collegium Nobilium, był przywódcą stronnictwa patriotycznego i współtwórcą Konstytucji 3 maja. Początkowo był przeciwnikiem ostrożnej polityki Stanisława Augusta wobec Rosji, z czasem zaczął współpracować z królem. Po II rozbiorze udał się na emigrację, potem brał aktywny udział w powstaniu kościuszkowskim.

Seweryn Rzewuski także wywodził się z magnackiego rodu. Zdecydowanie występował przeciw reformom. Wraz z innym przeciwnikiem Konstytucji 3 maja, Ksawerym Branickim, założył konfederację targowicką (zob. s. 188), która dała Rosji pretekst do II rozbioru Rzeczypospolitej. Po tym wydarzeniu, okryty hańbą, wyjechał z kraju. W czasie powstania kościuszkowskiego Rzewuski i Branicki zostali oskarżeni o zdradę i skazani na śmierć. Ponieważ żadnego z targowiczian nie było w kraju, egzekucję wykonano na... ich portretach (zob. s. 193).

▲ Ignacy Potocki.

▲ Seweryn Rzewuski.

▲ Ksawery Branicki.

Konstytucja 3 maja

Wkrótce rozpoczęto też prace nad gruntowną reformą ustroju Rzeczypospolitej. Jej zapowiedzią było zniesienie Rady Nieustającej (zob. s. 181). Oprócz stacjonujących na ziemiach Rzeczypospolitej wojsk rosyjskich Rada była narzędziem pozwalającym Katarzynie II ingerować w sprawy polskie. Poza tym ruszyły prace nad poprawą sytuacji mieszczaństwa w miastach królewskich. Wielkim orędownikiem tej ostatniej reformy był Hugo Kołłątaj.

Opracowano też projekt **ustawy zasadniczej**, czyli **konstytucji**. W jej przygotowaniu największą rolę odegrali Stanisław August, Stanisław Małachowski, Ignacy Potocki i Hugo Kołłątaj. Z uchwaleniem konstytucji należało się jednak spieszyć. Wojna rosyjsko-turecka zbliżała się bowiem ku zwycięskiemu dla Rosji końcowi, a caryca Katarzyna II była

coraz bardziej zaniepokojona rozwojem wypadków w Rzeczypospolitej.

W tej sytuacji współpracujący ze sobą członkowie obozu reform zawiązali stronnictwo zwane **Zgromadzeniem Przyjaciół Konstytucji**. 3 maja 1791 roku, wykorzystując nieobecność w Warszawie licznej grupy posłów przeciwnych reformom, po ponad siedmiodzinnej debacie, sejm uchwalił konstytucję, a wzruszony król ją zaprzysiął ze słowami: „Przysięgłem Bogu i żałować tego nie będę”.

Ustawa zasadnicza z 3 maja 1791 roku była **pierwszą konstytucją uchwaloną w Europie i drugą na świecie**. O cztery lata wyprzedziła ją jedynie Konstytucja Stanów Zjednoczonych. Twórcy czerpali ze wzorów amerykańskich, a także brytyjskich oraz francuskich z okresu rewolucji. Olbrzymi wpływ na treść Konstytucji 3 maja wywarły niektóre idee

▲ **Uchwalenie Konstytucji 3 maja.** Hugo Kołłątaj tak pisał o tamtym dniu: „Od rana w dzień 3 maja napełniła izbę sejmowych obrad ciekawa publiczność. Na odgłos, iż konstytucja dnia tego podaną ma być sejmowi, biegł każdy dowiedzieć się, jaki jego i ojczyzny los będzie. Wchodzący na sesję król powitany został radosnym publiczności okrzykiem”.

oświecenia. Widoczne to było m.in. w zapisach mówiących o wprowadzeniu **trójpodziału władz** – na najwyższą ustawodawczą (sejm), wykonawczą (król i Straż Praw) i sądowniczą (niezależne sądy). W ten sposób Rzeczpospolita stała się nowoczesną odmianą monarchii parlamentarnej – **monarchią konstytucyjną**.

Konstytucja majowa stanowiła olbrzymi krok naprzód w dziele reformy szlacheckiej Rzeczypospolitej. Jednakże nie była aż tak nowoczesna, jak konstytucje amerykańska z 1787 roku i francuska

◀ **Medal wybity w 1791 roku z okazji uchwalenia Konstytucji 3 maja.**

z września 1791 roku. Nie znosiła bowiem całkowicie tradycyjnego podziału społeczeństwa na mniej i bardziej uprzywilejowane stany. Jednak w opinii Rosji i Prus w sposób niebezpieczny dla ich interesów mogła wzmocnić Rzeczpospolitą. Z kolei przeciwnicy konstytucji w kraju byli oburzeni pogrzebaniem praw kardynalnych – podstaw „złotej wolności”.

Najważniejsze postanowienia Konstytucji 3 maja

Zniesienie liberum veto i wprowadzenie głosowania na sejmach większością głosów.

Likwidacja wolnej elekcji i ustanowienie monarchii dziedzicznej; po śmierci Stanisława Augusta Poniatowskiego korona miała należeć do władców z dynastii saskiej.

Dwuizbowy sejm (senat, izba poselska) – najwyższą władzą ustawodawczą; na posłów wybierana tylko szlachta posiadająca majątki ziemskie.

Powołanie tzw. Straży Praw, czyli najwyższej władzy wykonawczej w państwie, złożonej z króla i odpowiedzialnych przed sejmem ministrów.

Niezależne sądy – władza sądownicza nie może być sprawowana ani przez wykonawczą, ani ustawodawczą.

Dopuszczenie mieszczan do urzędów w państwie i zezwolenie im na nabywanie majątków ziemskich (do tej pory było to zastrzeżone dla szlachty).

Obietnica wzięcia chłopów pod opiekę państwa i prawa.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Preambuła [wstęp] Konstytucji 3 maja

Uznając, iż los nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia konstytucji narodowej jedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione rządu naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w jakiej się Europa znajduje [...], wolni od hańbiących obcej przemocy nakazów, [...] dla ugruntowania

wolności, dla ocalenia Ojczyzny naszej i jej granic, z największą stałością ducha niniejszą konstytucję uchwalamy i tę całkowicie za świętą, za niewzruszoną deklarujemy.

Ustrój Polski w XVI–XVIII wieku,
oprac. W. Szczygielski, Warszawa 1960.

1. Wymień wskazane w tekście powody uchwalenia konstytucji.

ZAPAMIĘTAJ

- Ukoronowaniem reform okresu stanisławowskiego były reformy Sejmu Czteroletniego (1788–1792), zwanego też Sejmem Wielkim.
- Najważniejszym aktem uchwalonym podczas Sejmu Wielkiego (w 1791 roku) była Konstytucja 3 maja – pierwsza tego typu ustawa w Europie.
- Rzeczpospolita stała się monarchią konstytucyjną.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień stronnictwa, które zawiązały się na Sejmie Wielkim. Jakie cele sobie stawiały?
2. Wskaż dwa postanowienia Konstytucji 3 maja, które uważasz za najważniejsze. Uzasadnij swój wybór.
3. Wyjaśnij, dlaczego w dniu 3 maja Polacy obchodzą święto narodowe.

Wojna w obronie konstytucji i II rozbiór Rzeczypospolitej

■ Przypomnij sobie, jakie zmiany wprowadzała w Rzeczypospolitej Konstytucja 3 maja.

Wojna polsko-rosyjska w 1792 roku

Entuzjazm, jaki zapanował wśród reformatorów i patriotów, nie przesłonił faktu, że Rosja i inne mocarstwa ościennie nie pogodziły się z próbą wzmocnienia i uniezależnienia Rzeczypospolitej. Także w kraju nie brakowało przeciwników „gwałcicielki wolności polskiej”, jak nazywali Konstytucję 3 maja jej wrogowie z obozu hetmańskiego. Do obalenia ustawy postanowili wykorzystać poparcie Rosji.

Już w kwietniu 1792 roku Seweryn Rzewuski i Ksawery Branicki podpisali w Petersburgu (pod okiem cesarzowej Katarzyny II) akt konfederacji. Nawoływali w nim do obalenia reform Sejmu Wielkiego i przywrócenia dawnego ustroju szlacheckiej Rzeczypospolitej. Aby uniknąć podejrzania o zależność konfederatów od Rosji, akt ten ogłosili dopiero w następnym miesiącu i w innym miejscu – w Targowicy, przygranicznym miasteczku na Ukrainie.

Katarzyna II wykorzystała pretekst, jaki dała jej **konfederacja targowicka**. W maju 1792 roku, a więc rok po uchwaleniu Konstytucji 3 maja, **wojska rosyjskie wkroczyły na ziemie Rzeczypospolitej**. Armia polsko-litewska, złożona w dużej części z niewyszkolonych rekrutów, próbowała bez większego powodzenia stawiać opór prawie dwukrotnie liczniejszej (około 100 tys. żołnierzy) i zaprawionej w bojach z Turkami armii rosyjskiej. Pewnymi sukcesami mogli się poszczycić tylko dwaj polscy generałowie – książę **Józef Poniatowski**, bratanek króla, oraz **Tadeusz Kościuszko**, uczestnik walk o niepodległość Stanów Zjednoczonych. W wygranych **bitwach pod Zieleńcami i Dubienką** siły polskie zdołały tylko chwilowo powstrzymać pochód oddziałów wroga.

W nadziei uratowania Rzeczypospolitej przed kolejnym rozbiorem Stanisław August i większość

członków Straży Praw postanowili przystać na twarde warunki stawiane przez Rosję. Pod koniec lipca 1792 roku – na mocy uchwały Straży Praw – król przystąpił do konfederacji targowickiej. obrońcy reform i konstytucji uznali tę decyzję za przedwczesną. Na znak protestu niektórzy z nich, m.in. Tadeusz Kościuszko, Ignacy Potocki, Stanisław Małachowski i Hugo Kołłątaj, opuścili kraj.

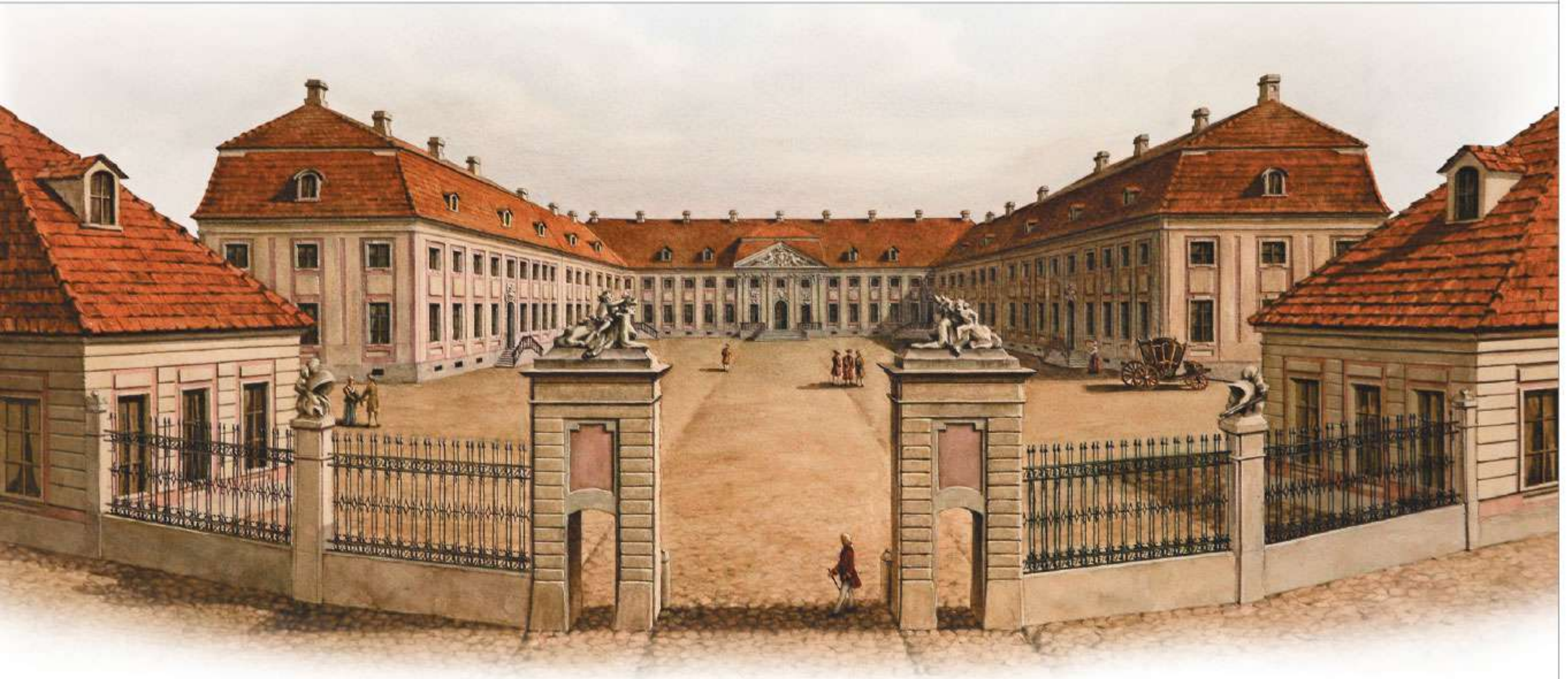
WARTO WIEDZIEĆ

W bitwie pod Zieleńcami (na Ukrainie) w czerwcu 1792 roku ponad 15 tys. polskich żołnierzy pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego stawiało opór 11-tysięcznemu korpusowi rosyjskiemu.

Historyczne znaczenie tego zwycięstwa skomentował król Stanisław August: „Od czasów Jana III oto jest pierwsza wstępna bitwa, którą wygrali Polacy bez niczyjej pomocy”. Za namową swego bratanka, księcia Józefa, król ustanowił wtedy najwyższe polskie odznaczenie wojskowe – Order Virtuti Militari.

▲ Order Virtuti Militari (łac., „męstwo wojennemu”).

▲ Czesław Roj, *Zamek Królewski (Nowy Zamek) w Grodnie*, akwarela z 1994 roku. W tym pałacu królewskim odbył się w 1793 roku ostatni sejm Rzeczypospolitej, zakończony podpisaniem traktatu II rozbioru. Dwa lata później król Stanisław August podpisał tu akt abdykacji; w komnatach pałacu zamieszkiwał do 1797 roku.

II rozbiór

Przystąpienie króla i niektórych zwolenników Konstytucji 3 maja do targowiczán nie na długo zadowoliło carycę Katarzynę II. Wkrótce przystała ona na propozycję króla Prus, który domagał się wcielenia części ziem polskich do swego państwa w ramach zadośćuczynienia za straty poniesione w wojnie z rewolucyjną Francją. Na początku 1793 roku Rosja i Prusy podpisały kolejny **traktat rozbiorowy**. Tym razem lwią część ziem Rzeczypospolitej zagarnęła Rosja.

We wrześniu 1793 roku zwołano do Grodna (Białoruś) sejm. Oddziały rosyjskie otoczyły gmach, w którym odbywały się obrady. Zastraszeni aresztowaniem i konfiskatą majątków posłowie zgodzili się uznać haniebný traktat, przypieczętówując tym samym **II rozbiór Rzeczypospolitej**. Odwołano wiele reform Sejmu Wielkiego z Konstytucją 3 maja włącznie. Przywrócono Radę Nieustającą, a król i sejm zostali pozbawieni realnej władzy. **Sejm grodzieński** był ostatnim sejmem w dziejach państwa polsko-litewskiego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Dekret króla Prus o objęciu zdobytych ziem prawem pruskim (1793)

My, Fryderyk Wilhelm z łaski bożej, król Prus, [...] chcemy [...], żeby zdobyte przez nas kraje były traktowane wedle wprowadzonych w Naszym królestwie Prus [...] praw i rządów. [...]

Następnie chcemy, [...] żeby wszystkie sprawy załatwiano w języku niemieckim, ten zaś, kto nie jest

władny tego języka, ma posługiwać się tłumaczem, zarówno żeby złożyć coś w sądzie, jak i – by rozumieć rozkazy i zarządzenia.

Europa. Nasza historia. Tom 2: Czasy nowożytne (do 1815 r.), Warszawa 2017.

1. Powiedz, jak król Prus traktował ziemie przejęte od Polski.
2. Wyjaśnij cel wprowadzenia języka niemieckiego na terenach zaboru pruskiego.

◀ **II rozbiór Rzeczypospolitej, 1793 rok.** Rosja zagarnęła około 250 tys. km². Były to tereny dzisiejszej Ukrainy i Białorusi, zamieszkane przez blisko 3 mln ludzi. Prusy zaanektowały mniej, bo 51 tys. km², z około 1,5 mln mieszkańców: Wielkopolskę, Kujawy i północną część Mazowsza, a także dwa ważne dla polskiej gospodarki i handlu miasta: Gdańsk i Toruń. W sumie oba mocarstwa rozbiorowe w 1793 roku zagarnęły obszar tylko nieco mniejszy od dzisiejszego państwa polskiego (około 312 tys. km²). Austria w II rozbiórze nie uczestniczyła.

■ Jakie znaczenie dla polskiej gospodarki miała utrata Gdańska?

Sytuacja po II rozbiórze

Okrojona Rzeczpospolita, licząca po II rozbiórze nieco ponad 210 tys. km² i 4 mln mieszkańców, miała być słabym państwkiem – „barierą między mocarstwami”, jak mówiono w Rosji. W kraju panowało przygnębienie i poczucie bezsilności, a rządy sprawował faktycznie rosyjski ambasador. Emigranci, którzy opuścili Rzeczpospolitą po przystąpieniu

króla do targowicy, snuli plany zbrojnego powstania przeciw zaborcom. W kraju zawiązywały się organizacje spiskowe. Z kolei docierające z Francji wieści o postępach rewolucji dawały nadzieję na zmianę sytuacji politycznej w Europie. Bardziej umiarkowani spiskowcy pozostawali w kontakcie z królem Stanisławem Augustem.

ZAPAMIĘTAJ

- Wiosną 1792 roku wrogo nastawieni wobec Konstytucji 3 maja magnaci zawiązali konfederację targowicką i zwrócili się do Rosji z prośbą o interwencję w Rzeczypospolitej.
- Latem 1792 roku wojska rosyjskie wkroczyły na terytorium Rzeczypospolitej i szybko pokonały słabą armię polsko-litewską.
- W 1793 roku Rosja i Prusy dokonały II rozbioru Rzeczypospolitej. Rozbiór został – pod groźbą wojsk rosyjskich – zatwierdzony przez sejm zwołany w Grodnie.
- W wyniku II rozbioru Rzeczpospolita straciła olbrzymie tereny na wschodzie (dzisiejsza Białoruś i Ukraina), Wielkopolskę, Kujawy i część Mazowsza oraz dwa ważne miasta – Gdańsk i Toruń.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wytlumacz, dlaczego Rosja udzieliła pomocy przeciwnikom Konstytucji 3 maja.
2. Wyjaśnij, dlaczego słowo „targowica” stało się synonimem zdrady.
3. Wskaż skutki przegranej wojny w obronie konstytucji.
4. Przedstaw postanowienia I i II rozbioru Rzeczypospolitej.

32

Powstanie kościuszkowskie i upadek Rzeczypospolitej

■ Przypomnij sobie, jakie ziemie straciła Polska w konsekwencji I i II rozbioru.

Wybuch insurekcji kościuszkowskiej

W wyniku II rozbioru Rzeczpospolita utraciła niezależność nie tylko w polityce zagranicznej, lecz także wewnętrznej. Pod naciskiem rosyjskim zarządzająca okrojonym państwem polsko-litewskim Rada Nieustająca zgodziła się zmniejszyć liczebność i tak niewielkiego wojska Rzeczypospolitej. Wywołało to bunt wojskowych. Sytuacja w kraju stawała się coraz bardziej napięta. W patriotycznie nastawionych kręgach pojawiły się głosy wzywające do powstania, którego celem miało być odzyskanie pełnej niepodległości.

W Krakowie na Rynku Głównym 24 marca 1794 roku Tadeusz Kościuszko, który właśnie potajemnie powrócił z emigracji, uroczyście zaprzysiągł **akt powstania** (powstanie to przeszło do historii pod nazwą **insurekcji kościuszkowskiej**). Kościuszko został

mianowany naczelnikiem sił zbrojnych, otrzymał **władzę dyktatorską** i prawo do powoływania członków rządu powstańczego. Opracowano też plany utworzenia ponad 100-tysięcznego wojska. W tym celu ogłoszono obowiązkowy pobór do armii dla wszystkich mężczyzn między 18. a 40. rokiem życia.

Początkowo Tadeusz Kościuszko dysponował zaledwie 4 tys. żołnierzy. Oddziały te zostały wzmocnione przez 2 tys. chłopskich powstańców, których

ze względu na ich uzbrojenie (kosa o ostrzu osadzoną pionowo na drzewcu) nazywano **kosynierami**. Na czele tych sił, dwanaście dni po wybuchu insurekcji, Kościuszko pokonał w bitwie pod **Raławicami** oddziały rosyjskie. Zwycięstwo odniesiono nad mniej licznymi na tym odcinku wojskami wroga, jednak napełniało ono nadzieję co do dalszych szans powstania.

◀ Tadeusz Kościuszko.

▼ Bitwa pod Raławicami, rycina Aleksandra Orłowskiego z 1798 roku.

▲ Kosynier z powstania kościuszkowskiego.

Radykałowie i wyroki na zdrajcach

W następnym miesiącu walki powstańcze wybuchły w Warszawie i Wilnie. Wzięli w nich udział także ubożsi mieszkańcy obu miast. Szybko zdołano przećdzić stacjonujące tutaj oddziały rosyjskie. W Warszawie podczas walk zasłużył się zwłaszcza szewc Jan Kiliński.

Wśród uboższych warstw Warszawy duże wpływy zdobyli radykalnie nastawieni działacze, pozostający pod wrażeniem rewolucyjnych wydarzeń we Francji. Żądali oni surowego rozprawienia się z targowicznymi. Tych, których udało się aresztować, skazywano na karę śmierci, zaś tych, którzy zdołali zbiec, sądzono zaocznie, a na szubienicach wieszano ich portrety lub kukły (zob. s. 193). Najzagorzalsi radykałowie domagali się nawet ukarania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Z wybijanych przez powstańców monet usunięto jego wizerunek, a Kościuszko uznał, że król nie może zostać powołany do władz powstania.

WARTO WIEDZIEĆ

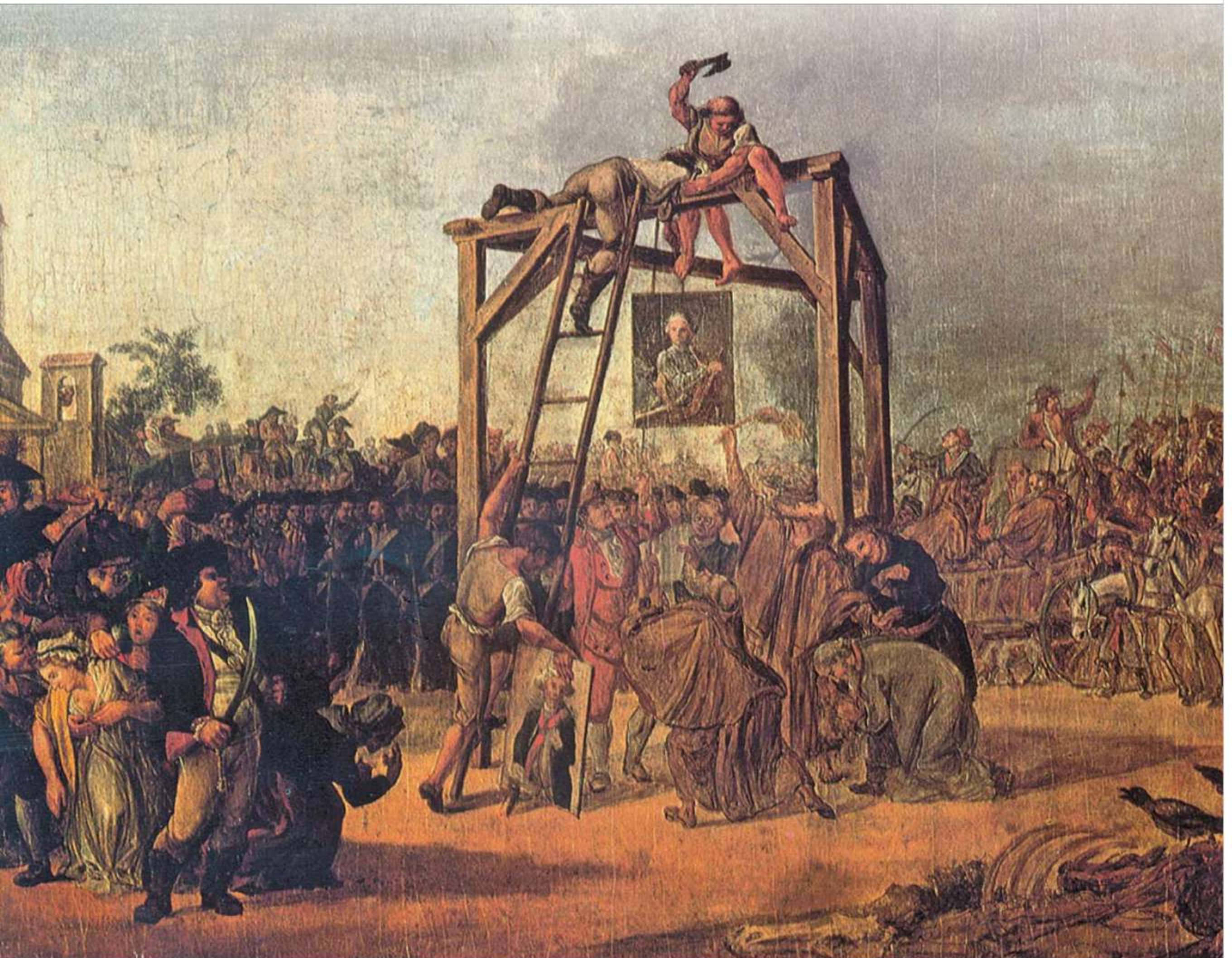
► Pierwszy polski banknot – bilet skarbowy czterozłotowy wyemitowany w 1794 roku.

Radykałów powstańczych – zwolenników terroru rewolucyjnego – nazywano w Polsce, na wzór francuski, jakobinami lub – od imienia Hugona Kołłątaja – „hugonistami”. Kołłątaj był wielkim sympatykiem Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Mianowany ministrem skarbu podczas insurekcji kościuszkowskiej, przeprowadził m.in. rekwirowanie sreber kościelnych na bicie monety, a także zarządził emisję pierwszego w historii Polski pieniądza papierowego.

▲ Jan Kiliński. Pochodził z Wielkopolski; po przybyciu do Warszawy uzyskał tytuł mistrza szewskiego. W kwietniu 1794 roku stał na czele ludu Warszawy, który oswobodził stolicę z rąk rosyjskich. Za zasługi dla powstania został mianowany przez Kościuszkę pułkownikiem. Pod koniec insurekcji dostał się do niewoli rosyjskiej.

Uniwersał połaniecki

Aby zmobilizować szerokie masy do udziału w powstaniu, 7 maja 1794 roku Tadeusz Kościuszko wydał w obozie wojskowym w **Polańcu rozporządzenie (uniwersał)** dotyczące chłopów, mające obowiązywać wyłącznie podczas insurekcji.

Duża część szlachty niechętnym okiem spoglądała na tak daleko posunięte swobody chłopskie, nawet jeśli miały one przejściowy charakter. Uniwersał nie wszędzie i nie w pełni był respektowany. Z kolei większość chłopów z nieufnością odnosiła się do insurekcji kościuszkowskiej, uznając powstanie za „sprawę panów”.

▲ Wieszanie portretów zdrajców w czasie powstania kościuszkowskiego, obraz Jana Piotra Norblina z 1794 roku.

Najważniejsze postanowienia Uniwersału połanieckiego

Chłopom zagwarantowano wolność osobistą – prawo do swobodnego opuszczania wsi.

Zakazano szlacheckim właścicielom wsi usuwania chłopów z uprawianej przez nich roli.

Zmniejszono wymiar pańszczyzny, a powołani do wojska chłopscy rekruci zostali zwolnieni z obowiązku pańszczyzny.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Tadeusz Kościuszko w Uniwersale połanieckim o sytuacji chłopów

[...] Moskale szukają sposobów poburzenia wiejskiego ludu przeciwko nam, wystawiając mu arbitralność panów, dawną ich nędzę i na koniec pomyślniejszą przyszłość za pomocą moskiewską. To mówiąc, zachęcają i przypuszczają lud wiejski do wspólnego dworów rabunku [...]. Z żalem to wyznać muszę, iż często srogie obchodzenie się z ludem daje miejsce Moskalom do powszechnej na cały naród potwarzy. Odbieram ustawiczne skargi od żołnierzy i rekrutów, że żony ich i dzieci nie tylko, że żadnego osłodzenia nie mają, ale za to prawie, że służą Rzeczypospolitej ich mężowie i ojcowie, wystawieni są na największe uciążliwości.

Uniwersał Tadeusza Kościuszki, Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej, Warszawa 1794.

1. Wyjaśnij, dlaczego Rosjanie podburzali chłopów przeciw szlachcie.
2. Jakie działania Rosjan przynosiły skutki?

Rosja i Prusy przeciw insurekcji

Kościuszcze udało się utrzymać we władzach powstańczych równowagę między radykałami a umiarkowanym odłamek, dla którego głównym celem było przywrócenie Konstytucji 3 maja. W sumie rząd powstańczy zdołał zmobilizować prawie 70-tysięczną armię, słabo jednak wyszkoloną i uzbrojoną. Mimo to była ona w stanie stawić czoła lepiej wyćwiczonym i doświadczonym w bojach oddziałom rosyjskim, które bez skutku oblegały Warszawę. Walki powstańcze prowadzone były też na Litwie.

Wydarzeniem, które zaważyło na losach insurekcji, było **przystąpienie Prus do działań wojennych** w lipcu 1794 roku. Mimo udanego wypadu oddziałów **generała Jana Henryka Dąbrowskiego** na Kujawy, znajdujące się pod zaborem pruskim, i zajęcia Bydgoszczy sytuacja powstańców nie była dobra. Stała się zaś krytyczna, gdy oddziały rosyjskie zostały wzmocnione świeżymi posiłkami.

Kłeska insurekcji

Na początku października, pod **Maciejowicami**, wojska dowodzone przez Kościuskę poniosły klęskę z rąk dwukrotnie liczniejszych sił rosyjskich. Około 4 tys. powstańców poległo, zostało rannych lub dostało się do niewoli (wśród nich także ranny Kościuszko). Miesiąc później wojska rosyjskie zdobyły Pragę – część Warszawy położoną na prawym brzegu Wisły. Dokonały przy tym masakry ludności cywilnej. Podczas kilku godzin wymordowano około 20 tys. ludzi. Odgłosom walki przysłuchiwał się na Zamku Królewskim bezradny Stanisław August. Ta tzw. **rzeź Pragi** zaważyła na podjętej 5 listopada 1794 roku decyzji o kapitulacji lewobrzeżnej Warszawy. Poprzedziła ona **ostateczny upadek insurekcji kościuszkowskiej**.

▲ **Berek Joselewicz (1764–1809)**. W obronie Pragi walczył także pułk jazdy dowodzonej przez pułkownika Berka Joselewicza. W skład tej jednostki wchodził polscy Żydzi (ta grupa ludności stanowiła prawie 10% wszystkich mieszkańców Rzeczypospolitej przed II rozbiorem). Berek Joselewicz na przełomie XVIII i XIX wieku walczył w różnych formacjach polskich o niepodległość kraju, za co otrzymał Order Virtuti Militari.

III rozbiór

W 1795 roku Rosja, Prusy i Austria podzieliły między siebie resztę ziem Rzeczypospolitej. Stołeczna Warszawa stała się teraz miastem przygranicznym pod zaborem pruskim. Mocarstwa zaborcze

postanowiły raz na zawsze wymazać imię Polski z mapy Europy. Ostatni władca Rzeczypospolitej, Stanisław August Poniatowski, zmuszony do zrzeczenia się korony polskiej, zmarł trzy lata po III rozbiórze w stolicy Rosji – Petersburgu.

▲ III rozbiór Rzeczypospolitej.

Armie Prus, Austrii, Rosji i Polski w drugiej połowie XVIII wieku	
Kraj	Stan liczebny armii
Prusy	150 000
Austria	250 000
Rosja	350 000
Polska*	57 000

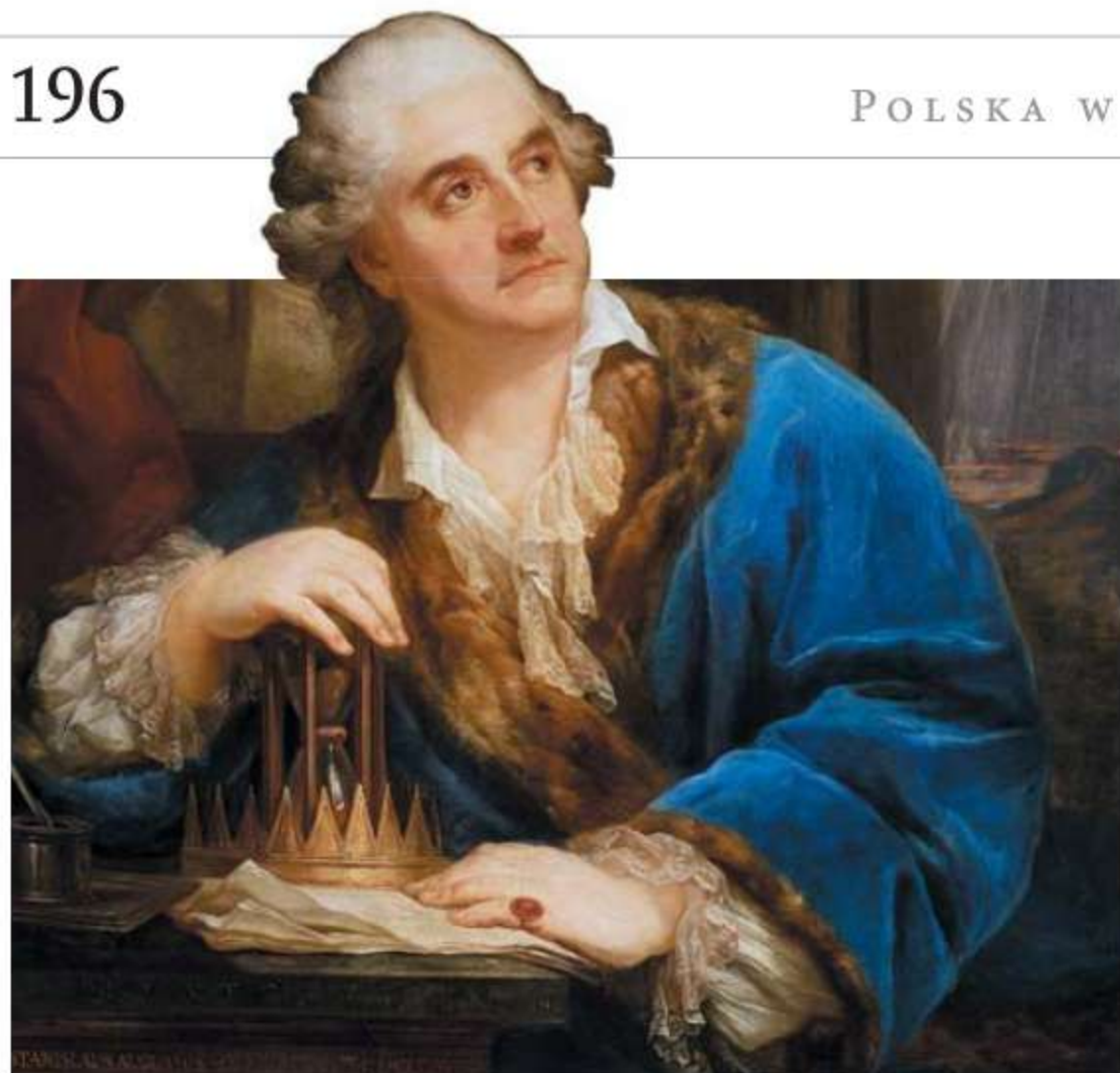
* po 1788 roku

Dochody skarbowe Prus, Austrii, Rosji i Polski w 1788 roku (w tonach srebra)	
Kraj	Dochód skarbowy
Prusy	425
Austria	960
Rosja	960
Polska*	60

* po 1788 roku

Przypomnij sobie, ilu żołnierzy liczyło wojsko polsko-litewskie po 1717 roku i jak doszło do zwiększenia liczebności armii Rzeczypospolitej.

Porównaj dochody Rzeczypospolitej z dochodami państw zaborczych pod koniec XVIII wieku. Sformułuj wnioski w kilku punktach.

▲ **Stanisław August Poniatowski, portret pędzla Marcella Bacciarellego.** Oprócz pytania, czy Rzeczpospolita Obojga Narodów musiała upaść, często pojawia się pytanie o rolę odegraną w jej upadku przez ostatniego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Historycy do dziś spierają się, czy władca ten zrobił więcej dobrego, czy złego. Czy słuszne jest obarczanie go winą za rozbiory? Król Stanisław August miał zażartych wrogów i zwolenników – zarówno w swoich czasach, jak i dziś.

Czy polsko-litewska Rzeczpospolita musiała upaść?

Pytanie to nasuwa się wielu Polakom i nurtuje wiele pokoleń polskich historyków. Jedni podkreślają dziejową niesprawiedliwość rozbiorów. Twierdzą, że Rzeczpospolita, odnowiona reformami stanisławowskimi i Konstytucją 3 maja, uległa niestety silniejszym mocarstwom ościennym. Drudzy przypominają, że była państwem zacofanym gospodarczo, ze słabą władzą centralną, niszczonego przez egoizm dominującej szlachty, a zatem musiała ulec nowocześniejszemu urządzonemu i mocniejszemu Rosji, Austrii i Prusom. Jeszcze inni nie mogą się pogodzić z faktem, być może zbyt pochopnej, kapitulacji w 1792 roku i przystąpienia króla do targowicy. Wszak rewolucyjna Francja również była otoczona sojuszem wrogich państw i walczyła na wielu frontach, a jednak zdołała odnosić zwycięstwa. Historyk nie zawsze jest w stanie udzielić pewnych odpowiedzi. Może natomiast i powinien stawiać pytania.

ZAPAMIĘTAJ

- Pod naciskiem rosyjskim Rada Nieustająca miała zmniejszyć liczbę wojska Rzeczypospolitej. Wywołało to bunt wojskowych, który stał się sygnałem do insurekcji kościuszkowskiej.
- 24 marca 1794 roku w Krakowie Tadeusz Kościuszko zaprzysiągł akt powstania, na podstawie którego został mianowany naczelnikiem sił zbrojnych i otrzymał władzę dyktatorską.
- W pierwszych tygodniach insurekcji powstańcy odnieśli zwycięstwo nad oddziałami rosyjskimi pod Racławicami, a także opanowali Warszawę i Wilno.
- Armia powstańcza była niewyszkolona i słabo uzbrojona. Klęskę insurekcji kościuszkowskiej przypieczętowało przystąpienie Prus do tłumienia powstania, przegrana przez powstańców bitwa pod Maciejowicami, a następnie kapitulacja Warszawy w listopadzie 1794 roku.
- Po klęsce powstania kościuszkowskiego Rosja, Prusy i Austria w 1795 roku dokonały III rozbioru, wskutek którego polsko-litewska Rzeczpospolita zniknęła z mapy Europy.

PYTANIA I POLECENIA

1. Podaj przyczyny wybuchu powstania kościuszkowskiego.
2. Wyjaśnij, dlaczego powstanie kościuszkowskie zakończyło się klęską.
3. Przedstaw postanowienia III rozbioru Rzeczypospolitej.
4. Wskaż przyczyny upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Podziel je na czynniki wewnętrzne i zewnętrzne.

POLSKA W XVIII WIEKU

RZECZPOSPOLITA W OKRESIE KRYZYSU – CZASY SASKIE

1. Za panowania **Augusta II** i **Augusta III** z saskiej dynastii Wettinów (1697–1763) **kryzys wewnętrzny Rzeczypospolitej** pogłębiało częste zrywanie sejmów przez **liberum veto**. Negatywny wpływ miało też wciągnięcie polsko-litewskiego państwa w **wojnę północną** (1700–1721).
2. Zgubne dla reform ustrojowych w XVIII wieku było częste **mieszanie się w sprawy polsko-litewskie ościennych mocarstw** – głównie Rosji, ale także Prus i Austrii – zainteresowanych podtrzymaniem słabości Rzeczypospolitej.
3. Na zwołanym w **1717 roku** tzw. **Sejmie Niemym**, kontrolowanym przez Rosję, zatwierdzono **połowiczne reformy**. Dogłębne zmiany, mające naprawić źle funkcjonujący ustroj państwa, zostały jednak zablokowane.
4. Niechętnie wobec Wettinów stronnictwo szlacheckie dwukrotnie **wybrało na króla Stanisława Leszczyńskiego** (1704 i 1733), jednak wskutek interwencji mocarstw ościennych Leszczyński musiał dwukrotnie uchodzić z kraju.
5. Mimo kryzysu politycznego w Rzeczypospolitej czasów saskich rozwijały się kultura i nauka, do kraju przenikały też idee oświeceniowe.

OSTATNIA WOLNA ELEKCJA I I ROZBÓR RZECZYPOSPOLITEJ

1. W **1764 roku** szlachta dokonała elekcji na tron polski **Stanisława Augusta Poniatowskiego**, popieranego przez stronnictwo zwane Familią, dążące do reform przy poparciu Rosji.
2. Nieudana **konfederacja barska** (1768–1772), wymierzona przeciw Rosji oraz starającemu się wprowadzić umiarkowane reformy królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu, miała wpływ na decyzję Rosji, Prus i Austrii o **I rozbiorze** polsko-litewskiej Rzeczypospolitej (1772).

REFORMY STANISŁAWOWSKIE

1. Mimo rozbioru Stanisław August wraz z gronem oświeceniowych reformatorów zdołali przeprowadzić w następnych latach wiele umiarkowanych zmian (za cichym przyzwoleniem Rosji). Ten reformatorski okres bywa nazywany **epoką stanisławowską**.
2. W **1773 roku** utworzono **Komisję Edukacji Narodowej**. Przeprowadziła ona gruntowną **reformę szkolnictwa** – odnowiono uniwersytety w Krakowie i Wilnie oraz utworzono nowego typu szkoły podstawowe i średnie.
3. Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych zajmowało się opracowywaniem nowych programów i podręczników szkolnych, które uchodziły za jedne z najnowocześniejszych w Europie.
4. W ramach reform ustroju utworzono też **Radę Nieustającą** – pierwszą w dziejach Polski władzę wykonawczą (rząd) odpowiedzialną przed sejmem. Duże wpływy mieli w niej jednak członkowie opłacani przez Rosję.

SEJM WIELKI I KONSTYTUCJA 3 MAJA

1. Najbardziej **gruntowne reformy państwowe** zostały przeprowadzone podczas **Sejmu Wielkiego**, zwanego też Sejmem Czteroletnim (1788–1792).
2. Podczas jego obrad wykształciły się dwa główne stronnictwa: 1) **stronnictwo reform**, skupiające patriotycznie nastawionych i myślących w duchu oświecenia magnatów, szlachtę i mieszczan; 2) **stronnictwo hetmańskie**, w którym przeważali zwolennicy niezmiennych zasad „złotej wolności” szlacheckiej.
3. Ukoronowaniem prac Sejmu Wielkiego było uchwalenie **3 maja 1791 roku konstytucji** (drugiej na świecie po amerykańskiej, a pierwszej w Europie).
4. Konstytucja 3 maja **zniósła wolną elekcję i liberum veto**, wprowadziła **zasadę trójpodziału władz i monarchii dziedzicznej**, zwiększyła też **prawa mieszczan** w państwie.

WOJNA W OBRONIE KONSTYTUCJI I II ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

1. Przeciwnicy Konstytucji 3 maja zawiązali **konfederację targowicką (1792)**, która dała Rosji pretekst do wojny, zakończonej II rozbiorem Rzeczypospolitej (1793). Uczestniczyły w nim tylko Rosja i Prusy.
2. **II rozbiór** został zatwierdzony pod presją wojsk rosyjskich przez **ostatni sejm w dziejach dawnej Rzeczypospolitej**, który odbył się w **Grodnie** w 1793 roku.

POWSTANIE KOŚCIUSZKOWSKIE I UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ

1. Próbę odzyskania niezależności państwowej podjęto podczas **powstania kościuszkowskiego w 1794 roku**.
2. Klęska powstania doprowadziła w **1795 roku** do **III rozbioru** (uczestniczyły w nim Rosja, Prusy i Austria) i ostatecznego **upadku polsko-litewskiej Rzeczypospolitej**.

* ▼ **Pałac Łazienkowski**, zwany też pałacem Na Wyspie lub pałacem Na Wodzie jest położony na sztucznej wyspie na stawie, otacza go rozległy park. Budynek powstał w latach 1772–1793 na miejscu XVII-wiecznego pawilonu ogrodowego – Łażni. Architekci Stanisława Augusta przekształcili barokowy pawilon w klasycystyczny pałac letni. To tu król eksponował swe najcenniejsze zbiory malarstwa, tu również odbywały się latem obiady czwartkowe. Nieopodal pałacu znajduje się amfiteatr ze sceną usytuowaną również na sztucznej wyspie – widownię dzielił od aktorów kanał wodny, zaś artyści przyptywali na scenę w łodziach.

1700–1721	wojna północna
1717	Sejm Niemy
1764	elekcja Stanisława Augusta Poniatowskiego
1772	I rozbiór Rzeczypospolitej
1773	powołanie Komisji Edukacji Narodowej
1788–1792	Sejm Wielki
1791	Konstytucja 3 maja
1793	II rozbiór Rzeczypospolitej
1794	powstanie kościuszkowskie
1795	III rozbiór Rzeczypospolitej

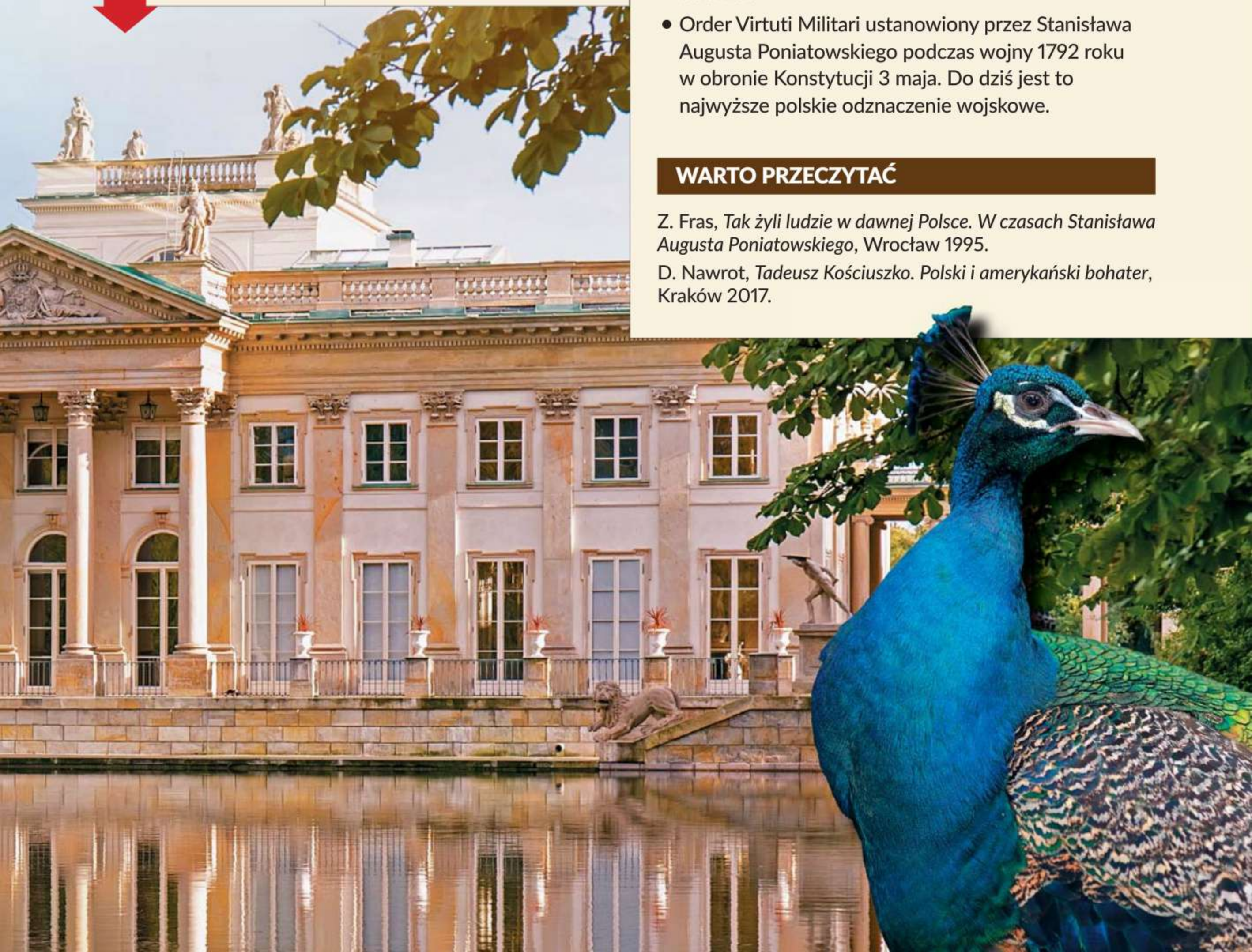
■ Co nam zostało z tamtych lat...

- Nie tylko gorzyc i smutek po upadku naszej państwowości, ale i wiele wspaniałych budowli z epoki saskiej i stanisławowskiej jest trwałą pozostałością XVIII stulecia.
- Pamięć o Konstytucji 3 maja – pierwszej ustawie zasadniczej uchwalonej w Europie. Upamiętniona w wierszach i pieśniach patriotycznych, była i jest przypominana w rocznicę uchwalenia. W epoce rozbiorów i w okresie PRL-u świętowanie pamięci konstytucji było zakazane, po odzyskaniu suwerenności w 1918 i 1989 roku rocznica jej uchwalenia to jedno z najważniejszych świąt państwowych w naszym kraju.
- Białe-czerwone barwy naszej flagi narodowej, które pojawiły się na sztandarach konfederatów barskich.
- Order Virtuti Militari ustanowiony przez Stanisława Augusta Poniatowskiego podczas wojny 1792 roku w obronie Konstytucji 3 maja. Do dziś jest to najwyższe polskie odznaczenie wojskowe.

WARTO PRZECZYTAĆ

Z. Fras, *Tak żyli ludzie w dawnej Polsce. W czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Wrocław 1995.

D. Nawrot, *Tadeusz Kościuszko. Polski i amerykański bohater*, Kraków 2017.

KRÓLOWIE ELEKCYJNI RZECZYPOSPOLITEJ 1573–1795

Portrety władców autorstwa Jana Matejki, XIX wiek.

Henryk Walezy
król Polski 1573–1574
król Francji 1574–1589

Stefan Batory
król Polski 1576–1586
książę Siedmiogrodu

Zygmunt III Waza
król Polski 1587–1632
król Szwecji 1592–1599

Władysław IV Waza
król Polski 1632–1648
tytułarny król Szwecji

Jan Kazimierz Waza
król Polski 1648–1668
tytułarny król Szwecji

**Michał Korybut
Wiśniowiecki**
król Polski 1668–1673

Jan III Sobieski
król Polski 1674–1696

August II Mocny
król Polski 1697–1706 i 1709–1733
elektor Saksonii 1694–1733

Stanisław Leszczyński
król Polski 1704–1709 i 1733–1736
książę Lotaryngii i Baru 1738–1766

August III
król Polski 1733–1763
elektor Saksonii 1733–1763

**Stanisław August
Poniatowski**
król Polski 1764–1795

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

▲ Przysięga Kościuszki na rynku krakowskim 24 marca 1794 roku, obraz Wojciecha Kossaka z 1911 roku.

ZADANIE 1.

Na podstawie ilustracji nr I oraz tekstu źródłowego wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Postać w centrum obrazu (ilustracja nr I) to
 - A. ostatni król Polski.
 - B. marszałek Sejmu Wielkiego.
 - C. naczelnik powstania.
 - D. szewc, który poderwał lud Warszawy do walki.
2. Słowa zacytowane w tekście źródłowym wypowiedziano w chwili, gdy
 - A. zwoływano Sejm Wielki.
 - B. wybuchło powstanie.
 - C. powstała konfederacja targowicka.
 - D. ogłaszano Konstytucję 3 maja.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi Polskiemu, iż powierzzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie jej dla obrony całości granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę. Tak mi Panie Boże dopomóż i niewinna męka Syna Jego.

ZADANIE 2.

Wskaż zdania prawdziwe.

- A. Ilustracja nr I i tekst źródłowy nawiązują do dwóch różnych wydarzeń.
- B. Tekst źródłowy dotyczy konfederacji targowickiej.
- C. Skutkiem wydarzenia przedstawionego na ilustracji nr I była Konstytucja 3 maja.
- D. Słowa wypowiedziane w tekście źródłowym rozpoczęły powstanie w 1794 roku.
- E. Osoba, która wypowiedziała te słowa, zginęła w czasie insurekcji kościuszkowskiej.
- F. Osoba, która wypowiedziała te słowa, brała udział w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki.

ZADANIE 3.

Przyjrzyj się ilustracji nr II i wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Odznaczenie zostało nadane po raz pierwszy w
 - A. XVI wieku.
 - B. XVII wieku.
 - C. XVIII wieku.
 - D. XIX wieku.
2. Odznaczenie zostało nadane przez
 - A. Augusta II Mocnego.
 - B. Stanisława Leszczyńskiego.
 - C. Augusta III Sasa.
 - D. Stanisława Augusta Poniatowskiego.
3. Odznaczenie zostało ustanowione podczas
 - A. wielkiej wojny północnej.
 - B. konfederacji barskiej.
 - C. wojny w obronie Konstytucji 3 maja.
 - D. powstania kościuszkowskiego.
4. Odznaczenie było nadawane
 - A. przedsiębiorcom za sukcesy gospodarcze.
 - B. zdolnym dyplomatom za sprawną politykę międzynarodową.
 - C. wybitnym żołnierzom za męstwo w bitwach.
 - D. reformatorom edukacji za nowoczesny system szkolnictwa.

ZADANIE 4.

Scharakteryzuj panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego. Wymień najważniejsze osiągnięcia króla oraz największe niepowodzenia, jakie spotkały Rzeczpospolitą za jego czasów.

II

▲ Order Virtuti Militari.

ZADANIE 5.

Wskaż poprawne dokończenie zdania.

Do postanowień Konstytucji 3 maja nie należało

- A. zniesienie liberum veto.
- B. zlikwidowanie pańszczyzny chłopów.
- C. zniesienie wolnej elekcji.
- D. dopuszczenie mieszczan do urzędów państwowych.

ZADANIE 6.

Wskaż zdania prawdziwe.

- A. Panowanie władców z dynastii Wettinów jest określane jako czas kryzysu politycznego.
- B. Wojna północna była dla Rzeczypospolitej niezwykle korzystna, przyniosła krajowi znaczne zdobycze.
- C. Sejm Niemy z 1717 roku był kontrolowany przez przedstawicieli Rosji i przyniósł jedynie połowiczne reformy.
- D. Stanisław August Poniatowski chciał uniezależnienia Rzeczypospolitej od Rosji.
- E. Konfederaci barscy porwali Stanisława Augusta, jednak król dość szybko znalazł się na wolności.
- F. W drugim rozbiore Rzeczypospolitej nie brała udziału Austria.

ZADANIE 7.

Przedstaw jednego z władców elekcyjnych Rzeczypospolitej – opisz okoliczności jego wyboru, wymień najważniejsze wydarzenia, do których doszło za jego panowania, spróbuj ocenić jego rządy. Tablicę przedstawiającą wszystkich królów elekcyjnych znajdziesz na s. 200.

Dział VI

Epoka napoleońska

Napoleon Bonaparte tworzy nowy ład w Europie

■ Przypomnij sobie okoliczności upadku monarchii we Francji.

Francja w kryzysie

Po upadku rządów jakobinów w 1794 roku (zob. s. 162) Francja jeszcze przez dziesięć lat była republiką. Największy wpływ na władzę w państwie miała w tym czasie burżuazja (zob. s. 156), usatysfakcjonowana gwarantowaną w kolejnych konstytucjach zasadą nienaruszalności własności prywatnej. Przedstawiciele burżuazji chętnie wykupywali skonfiskowane majątki arystokratów i „wrogów rewolucji”, którzy udali się na emigrację.

Francja prowadziła w owym czasie **wojnę przeciw koalicji państw**, w której główne role odgrywały Wielka Brytania i Austria (wkrótce dołączyła do nich Rosja). Wojna toczyła się na morzu i na dwóch frontach na lądzie: wzdłuż granicy francusko-niemieckiej oraz w północnych Włoszech. Coraz większą popularność zdobywali ci dowódcy rewolucyjnej armii, którzy odnosili wojenne sukcesy. Konflikty między członkami najwyższych władz republiki, a także kłopoty gospodarcze państwa powodowały, że wielu Francuzów wierzyło, iż poprawę losu mogą przynieść jedynie rządy silnej ręki.

Na drodze do dyktatury

Wśród dowódców wojsk francuskich szczególnie wyróżniał się młody, dwudziestokilkuletni generał **Napoleon Bonaparte**. Dużej popularności we Francji przysporzyły mu stłumienie rozruchów w Paryżu, a także zwycięstwa odniesione na froncie włoskim przeciw wojskom austriackim. Korzystając z politycznego zamętu i poparcia armii, Napoleon w 1799 roku przeprowadził zbrojny zamach stanu.

Szybko uchwalona nowa konstytucja – napisana na życzenie Bonapartego „krótko i niewyraźnie” – regulowała ustrój państwa. Bardziej przypominał

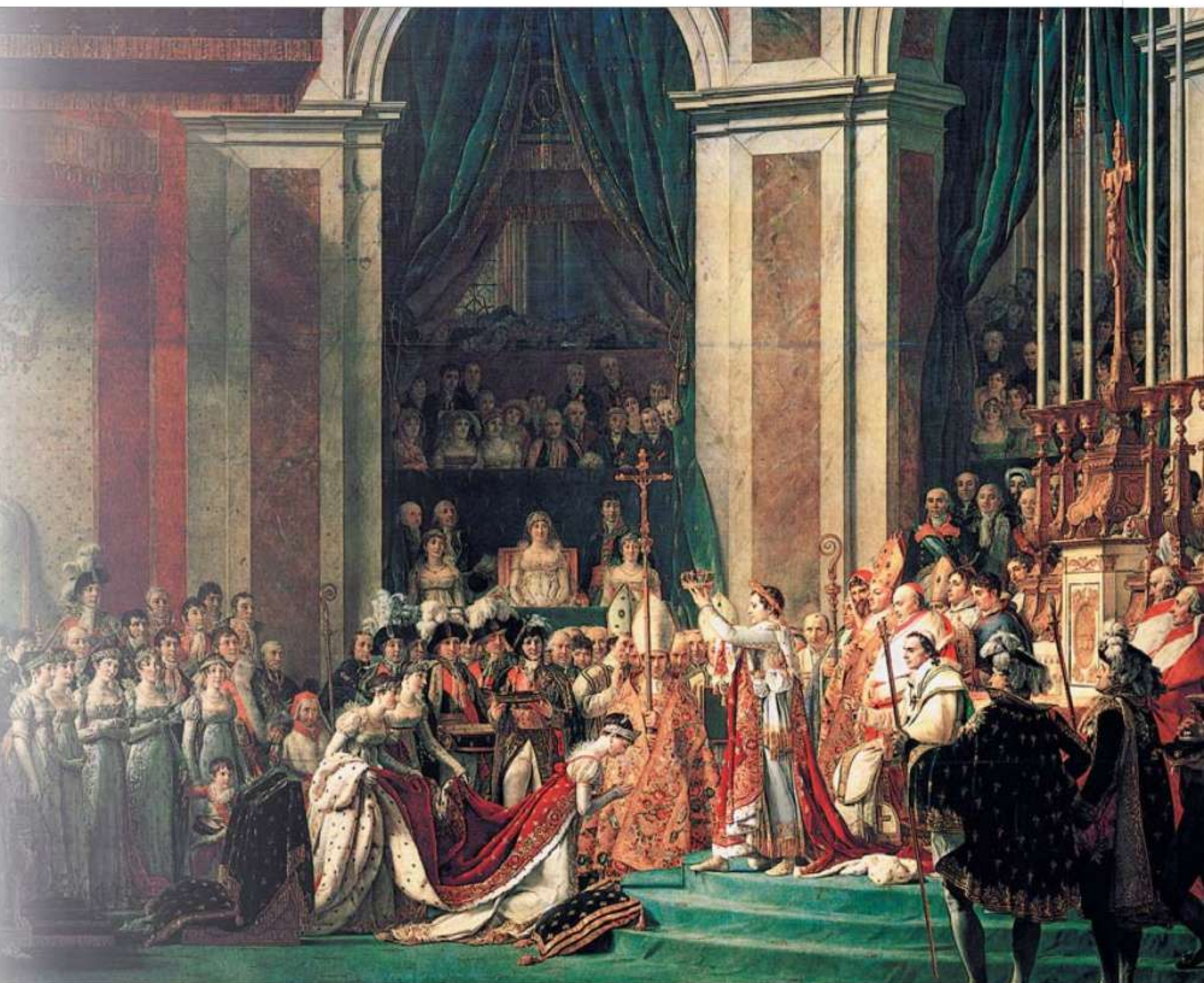

▲ **Generał Napoleon Bonaparte podczas walk we Włoszech w 1796 roku.** Bonaparte urodził się na Korsyce w wielodzietnej rodzinie niezamożnego szlachcica. Kształcił się w szkołach wojskowych we Francji; wykazywał wybitny talent do nauk ścisłych. Gdy miał szesnaście lat, został porucznikiem, gdy miał dwadzieścia pięć – generałem. Był niewielkiego wzrostu, za to ambicje miał olbrzymie.

on **dyktaturę jednostki** niż rządy republikańskie. Najwyższa władza wykonawcza miała znajdować się w ręku **trzech konsulów**. Dwóch z nich posiadało jedynie głos doradczy, pełnia władzy przypadła **pierwszemu konsulowi**. Został nim rzecz jasna sam Napoleon Bonaparte.

Wkrótce Napoleon dokonał reorganizacji armii francuskiej. Na jej czele odnosił we Włoszech kolejne błyskotliwe zwycięstwa nad Austriakami. W ciągu kolejnych lat zawarł korzystne traktaty pokojowe z Austrią, Rosją i Anglią. Zwycięska Francja mogła wreszcie poczuć się bezpieczna.

► Jacques-Louis David, *Koronacja Napoleona i Józefiny*, fragment obrazu z 1806 roku. 2 grudnia 1804 roku w paryskiej katedrze Notre Dame odbyła się cesarska koronacja Napoleona. Najpierw sam nałożył koronę na swoją głowę, potem zaś ukoronował małżonkę Józefinę. Obecny podczas uroczystości papież Pius VII mógł się tylko biernie przypatrywać uroczystości. Przyjęty przez Napoleona tytuł „cesarza Francuzów” oznaczał, że został on cesarzem z woli narodu. Większość Francuzów opowiedziała się wcześniej w specjalnym plebiscycie (czyli ogólnonarodowym głosowaniu) za przekształceniem Republiki Francuskiej w cesarstwo.

Francja staje się cesarstwem

Wszystkie te sukcesy wzmogły jeszcze popularność niepokonanego wodza. Ośmielony popularnością – niemalże uwielbieniem okazywanym mu przez rodaków – **Napoleon** postanowił zerwać z fikcją rządów republikańskich i w **1804 roku** **koronował się na cesarza Francuzów**. Cesarz miał posiadać władzę dziedziczną, a Francja stała się monarchią konstytucyjną. Władza **cesarza Napoleona I Bonapartego** była mniej ograniczona niż np. władza króla Francji po konstytucji z 1791 roku.

Większość Francuzów przyjęła z ulgą taki bieg wypadków. Stanowił on bowiem rozwiązanie kompromisowe. „Ani czerwonych czapek, ani czerwonych pantofli” – miał powiedzieć cesarz Napoleon. „Czerwone czapki” oznaczały radykalnych rewolucjonistów, „czerwone pantofle” zaś – dawnych arystokratów. W ich miejsce Napoleon zaczął tworzyć **nową arystokrację**. Rozdawał tytuły książąt, hrabiów i baronów zarówno swym generałom, jak i innym

TEKST ŹRÓDŁOWY

Przebieg koronacji w relacji księżnej d'Abrantes (czytaj: dabrate)

Nie mogę wyrazić, co czułam, kiedy cesarz zszedł z tronu i zbliżał się do ołtarza, gdzie czekał papież, by go koronować. [...] Cesarz słuchał [...] modlitwy, podobnie jak całej reszty, w skupieniu i z godnością. W momencie jednak, gdy papież miał wziąć z ołtarza koronę, rzekomo Karola Wielkiego, Napoleon chwycił ją i włożył sobie na głowę. [...] [wcześniej] zdjął wieniec ze złotych liści laurowych, który miał na głowie, wchodząc do kościoła.

Europa. Nasza historia. Tom 2: Czasy nowożytne (do 1815 r.), Warszawa 2017.

1. Wyjaśnij znaczenie pominięcia papieża przez Napoleona podczas koronacji na cesarza.

zasłużonym oficerom i urzędnikom, a także bogatej burżuazji. W cesarstwie udało się jednak zachować także część zdobyczy rewolucji. Świadczyć o tym może wprowadzenie w życie w **1804 roku Kodeksu cywilnego**, zwanego też *Kodeksem Napoleona* – nowego zbioru prawa cywilnego obowiązującego odtąd we Francji, a z czasem również w części podbitych przez nią krajów.

Po 1804 roku, już jako cesarz Francuzów, Napoleon wyruszył na kolejne zwycięskie wojny i podboje. Dzięki nim Francja zdołała znacznie poszerzyć swoje granice, a także podporządkować sobie wiele państw w Europie.

Najważniejsze regulacje prawne Kodeksu Napoleona

Gwarancja równości wobec prawa i wolności osobistej wszystkich obywateli.

Gwarancja swobody wyznawania religii, nienaruszalności własności prywatnej oraz wolności handlu i produkcji.

Wprowadzenie ślubów cywilnych, udzielanych przez urzędnika państwowego, w miejsce uznawanych dotychczas wyłącznie ślubów kościelnych.

■ Bitwa pod Austerlitz

Jedna z najważniejszych bitew wojen napoleońskich odbyła się na początku grudnia 1805 roku. Trwała zaledwie kilka godzin. Połączone siły austriacko-rosyjskie były liczniejsze niż wojsko francuskie, jednak to Napoleon ze swą Wielką Armią odniósł zwycięstwo.

Napoleon wykorzystał ukształtowanie terenu oraz warunki pogodowe i użył podstępu. Do pierwszego starcia wystął jedynie nieliczne, celowo wyglądające na osłabione oddziały. Reszta wojsk Wielkiej Armii była niewidoczna dzięki gęstej mgle i wzgórzom otaczającym pole bitwy.

Zwycięstwa nad Austrią, Rosją i Prusami

Wielka Brytania wkrótce zorganizowała **kolejną antyfrancuską koalicję**. W jej skład weszły, oprócz mniejszych państw, także Austria i Rosja. Ich władcy z niechęcią patrzyli na nowego cesarza Francuzów, według nich bezprawnie noszącego swój tytuł. Jednak o ile na morzach flota brytyjska odnosiła sukcesy, o tyle na lądzie wciąż niezwyciężony był Napoleon. W grudniu 1805 roku w **bitwie pod Austerlitz** (dziś Slavkov na Morawach) – zwanej **bitwą trzech cesarzy** – pokonał połączone armie: austriacką i rosyjską. Cesarz rosyjski – wedle niektórych relacji –

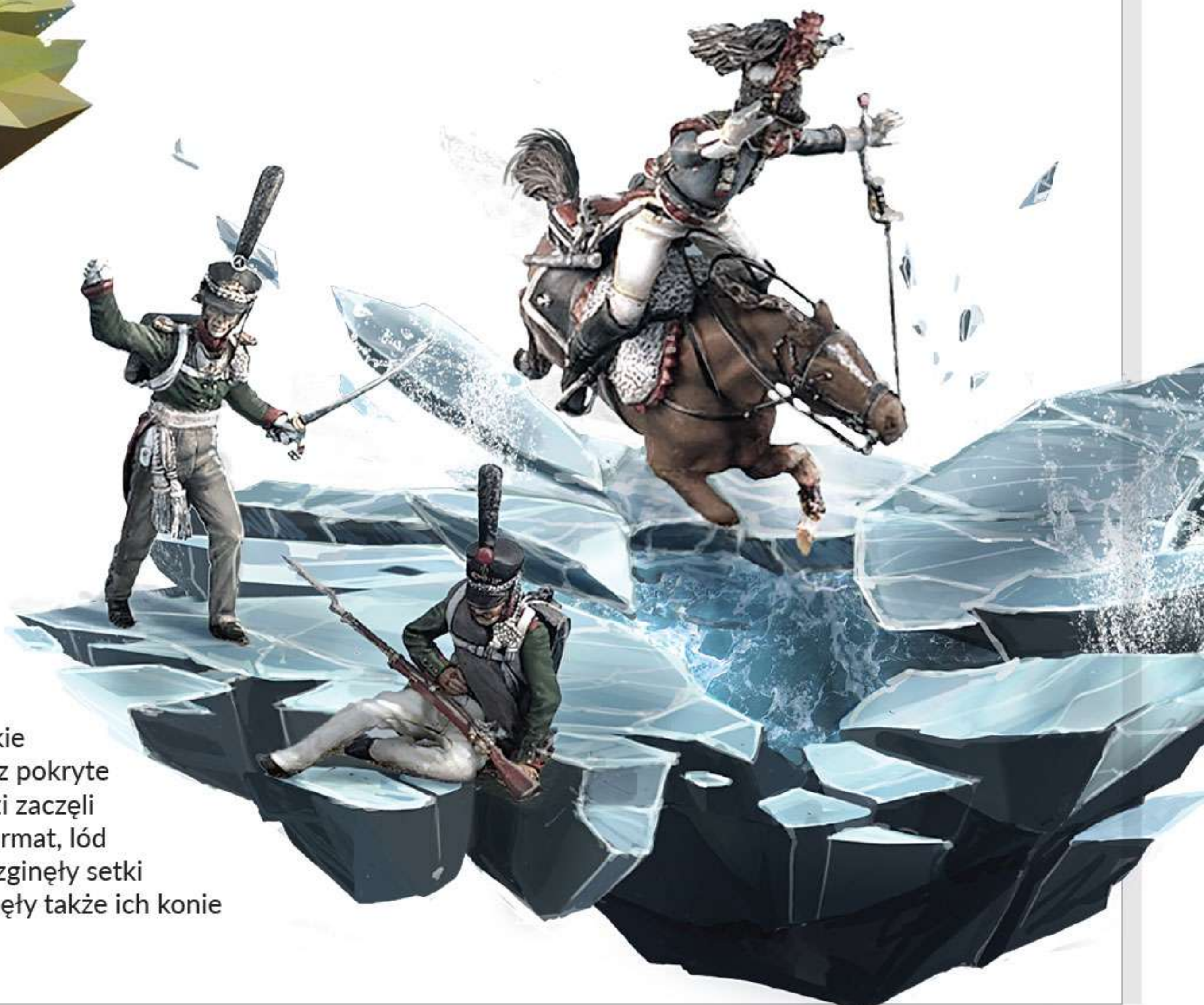
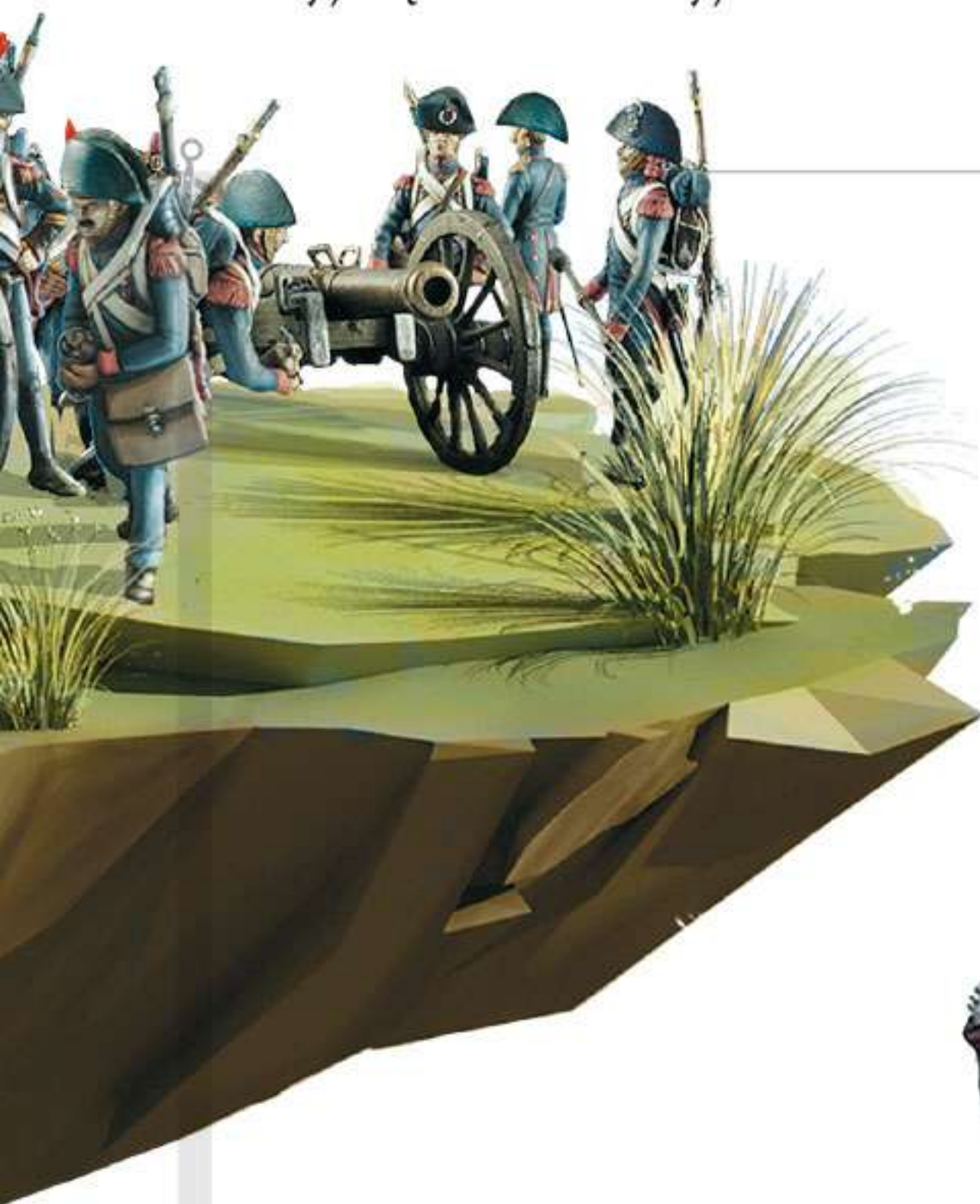
ze łzami w oczach wycofał się z bitwy, a władca Austrii natychmiast poprosił o pokój.

Warunki pokoju były upokarzające dla Habsburgów. Musieli oni zrezygnować z godności cesarzy rzymskich narodu niemieckiego i zadowolić się tytułem **cesarzy Austrii**. Tym samym z mapy Europy zniknęło liczące prawie pięćset lat Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego, nawiązujące do tradycji starożytnego imperium rzymskiego i średniowiecznego cesarstwa Karola Wielkiego.

koalicja – związek, porozumienie państw działających we wspólnym celu.

Zachęczone szybkim sukcesem natarcia wojska koalicji antynapoleońskiej zaatakowały większością swoich sił, nie czekając na mające nadejść posiłki pruskie. Wówczas cesarz Francuzów wystąpił ukryte dotąd we mgle oddziały, by rozdzieliły siły wroga. Wojska austriacko-rosyjskie zaczęły przegrywać starcie i składać broń.

Pokonane oddziały rosyjskie uciekały z pola bitwy przez pokryte lodem stawy. Gdy Francuzi zaczęli strzelać w ich kierunku z armat, lód załamał się. W odmętach zginęły setki rosyjskich żołnierzy, zatoneły także ich konie i działa.

* WARTO WIEDZIEĆ

Napoleon Bonaparte miał liczne rodzeństwo – siostry: Karolinę, Paulinę i Elizę, które wydał dobrze za mąż, oraz braci: Józefa, Ludwika i Hieronima, których uczynił królami: Hiszpanii, Holandii i Westfalii (kraj w północno-zachodnich Niemczech), a także Lucjana, któremu nadał tytuł „księcia rzymskiego”. Można zatem powiedzieć, że ład napoleoński w Europie zależał w dużym stopniu od harmonii panującej w jego rodzinie.

* ◀ Premier Wielkiej Brytanii William Pitt młodszy i Napoleon (po prawej) dokonują podziału świata w 1805 roku, karykatura z XIX wieku. Wielka Brytania pozostawała przez cały okres wojen najbardziej nieugiętym i jedynym niezwyciężonym przeciwnikiem – najpierw rewolucyjnej Francji, potem Napoleona. Współczesny karykaturzysta drwi sobie z apetytów Wielkiej Brytanii i Francji na panowanie nad światem.

ZAPAMIĘTAJ

- Chaos polityczny i gospodarczy we Francji ułatwił generałowi Napoleonowi Bonapartemu przeprowadzenie w 1799 roku zamachu stanu. W wyniku przewrotu objął on władzę dyktatorską jako pierwszy konsul.
- W 1804 roku Napoleon koronował się na cesarza Francuzów; oznaczało to koniec republiki we Francji (1792–1804).
- W latach 1805–1806, w wyniku zwycięstw odniesionych nad Austrią i Rosją (Austerlitz) oraz Prusami, Napoleonowi udało się doprowadzić do rozpadu Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego (Rzeszy), w którego miejsce utworzono Związek Reński, faktycznie podporządkowany Francji.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów powody objęcia władzy we Francji przez Napoleona Bonapartego.
2. Wymień działania Bonapartego, które sprawiły, że Francja stała się potęgą w Europie.
3. Wyjaśnij krótko, czym był Kodeks Napoleona.

Napoleon a sprawa niepodległości Polski

■ Przypomnij sobie, kiedy i w jakich okolicznościach Rzeczpospolita Obojga Narodów przestała istnieć.

Legiony Polskie

Po klęsce powstania kościuszkowskiego część patriotów niemogących pogodzić się z upadkiem Polski udała się na emigrację, głównie do przyjaznej Polakom Saksonii i rewolucyjnej Francji. Jednym z nich był **generał Jan Henryk Dąbrowski**. Przedstawił on w Paryżu plan sformowania polskich oddziałów u boku francuskiej armii. Miały się one rekrutować głównie z kilku tysięcy Polaków wziętych przez Francuzów do niewoli jako jeńcy z armii austriackiej.

▲ Żołnierz Legionów Dąbrowskiego we Włoszech.

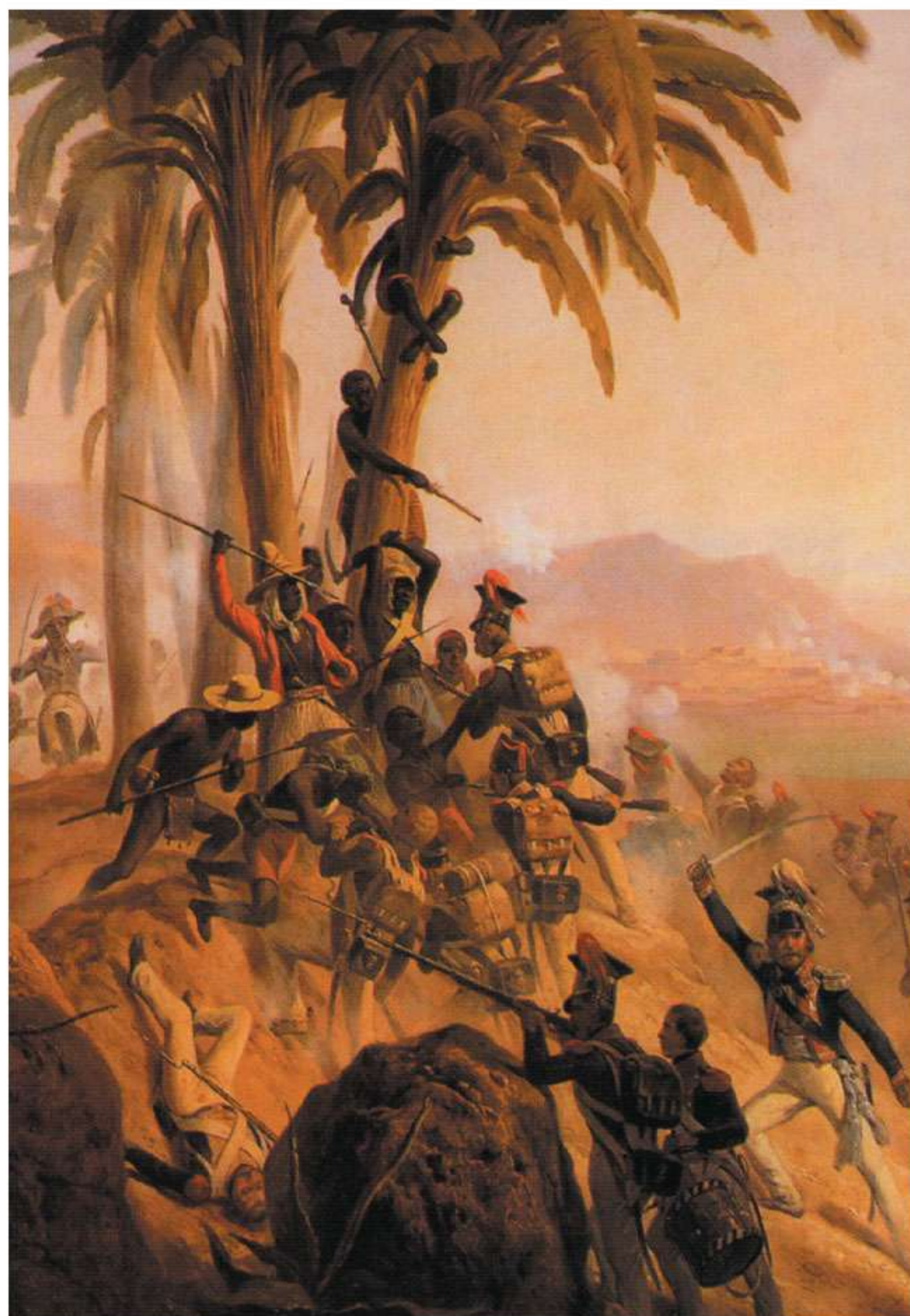
◄ Jan Henryk Dąbrowski. Gdy miał 11 lat, wraz z rodzicami wyjechał z Polski do Saksonii. Gdy miał lat piętnaście, wstąpił do wojska saskiego; służył w nim ponad dwadzieścia lat. Dlatego też ponoć lepiej mówił po niemiecku niż po polsku, a przez niektórych współczesnych sobie Polaków był uważany za Niemca. Służbę w wojsku polskim rozpoczął dopiero w 1792 roku. Był jednym z dowódców insurekcji kościuszkowskiej. Po upadku powstania odmówił przyjęcia służby w wojsku pruskim i austriackim. Był twórcą Legionów Polskich we Włoszech, następnie generałem armii Księstwa Warszawskiego.

Oddziały trafiły pod komendę generała Bonapartego – wówczas dowódcy frontu włoskiego. W 1797 roku na terenach północnych Włoch Dąbrowski zaczął tworzyć jednostki zwane **Legionami Polskimi**. W ciągu następnych dwóch lat liczba ich żołnierzy wzrosła do około 10 tys.

Dla nich Józef Wybicki ułożył w 1797 roku *Pieśń Legionów Polskich we Włoszech*, która w przyszłości stała się hymnem narodowym Polaków. Legiony wzięły udział w kilku bitwach toczonych na froncie włoskim oraz na pograniczu francusko-niemieckim. Przyczyniły się do zwycięstw Francuzów nad armią austriacką. Jednak, ku wielkiemu rozgoryczeniu legionistów, po zawarciu pokoju z Austrią w 1801 roku, nie chcąc zadrażniać stosunków z Rosją, Bonaparte postanowił zlikwidować odrębność organizacyjną polskich legionów. Przestały one być potrzebne rewolucyjnej Francji.

W następnym roku około 6 tys. legionistów wcielono do wojska francuskiego i wysłano na wyspę **Santo Domingo** (dziś Haiti), kolonię francuską na Morzu Karaibskim.

► Bitwa Legionów Polskich na Santo Domingo przedstawiona na obrazie Januarego Suchodolskiego z XIX wieku.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Odezwa generała Dąbrowskiego do Polaków wcielonych do wojsk zaborczych

Wierny ojczyźnie aż do ostatniej chwili, walczyłem za jej wolność pod nieśmiertelnym Kościuszką. Upadła ona wprawdzie, lecz zostaje nam pocieszająca pamięć, żeśmy wylewali krew naszą za kraj naszych przodków i żeśmy widzieli nasze sztandary tryumfujące pod Dubienką, Raławicami, Warszawą i Wilnem. Polacy! nadzieja nas jednoczy. [...] Legiony polskie formują się we Włoszech, na tej ziemi niegdyś świątyni wolności. [...] Przychodźcie

towarzysze moi! Rzućcie broń, którą was nosić zmuszono. Walczmy za wspólną sprawę narodów, za sprawę wolności pod walecznym Buonapartem, zwycięzcą Włoch. Trofea Rzeczypospolitej francuskiej są naszą jedyną nadzieją, przez nią tylko i jej sprzymierzonych, odzyskamy te drogie ogniska nasze, które opuściliśmy ze łzami.

J. Willaume, *Legiony Dąbrowskiego. Europa w dobie wojen napoleońskich*, Warszawa 1960.

1. Dlaczego generał zachęca rodaków do wspólnej walki z Bonapartem?

Polacy mieli wziąć udział w tłumieniu rebelii niewolników przeciw francuskim plantatorom. Tak oto formacja polska, na której mundurach w 1797 roku widniało hasło „Ludzie wolni są braćmi”, została zmuszona do tłumienia powstania uciskanej ludności. Podczas trwających przez rok walk większość legionistów zginęła – bądź z rąk powstańców, bądź od tropikalnych chorób. Garstka tych, którzy przeżyli, osiedliła się na Santo Domingo. Zaledwie trzystu żołnierzom udało się powrócić z wyspy, choć zapewne nie tak wyobrażali sobie powrót „z ziemi włoskiej do polskiej”.

Księstwo Warszawskie

Kontynuując wojnę przeciw Prusom i Rosji (zob. s. 207–208), w 1807 roku oddziały Napoleona wkroczyły na ziemie polskie. W szeregach francuskiej armii znajdowała się część oficerów i żołnierzy z dawnych Legionów Polskich z Janem Henrykiem Dąbrowskim na czele. Po kolejnych zwycięskich bitwach Napoleon zdołał zmusić króla Prus i cesarza Rosji do kapitulacji. Wśród postanowień podpisanego z obu tymi państwami w 1807 roku pokoju w Tyliczu znajdowała się decyzja o utworzeniu **Księstwa Warszawskiego** z części ziem polskich zaboru pruskiego (zob. mapa na s. 195).

▲ Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona w Dreźnie w 1807 roku, fragment obrazu Marcella Bacciarellego.

Najważniejsze postanowienia konstytucji Księstwa Warszawskiego z 1807 roku

Władzę wykonawczą sprawują monarcha i ministrowie.

Władzę ustawodawczą sprawuje sejm (mający jednak ograniczone kompetencje).

Prawo wyborcze otrzymują szlachta posiadająca majątki ziemskie, mieszczenie o odpowiednio wysokich dochodach, a także zasłużeni oficerowie armii i księża.

Chłopi uzyskują wolność osobistą (tzn. mogą wedle własnej woli opuszczać wieś), nie mają jednak prawa własności do uprawianej ziemi (jeśli opuszczają na stałe wieś, muszą zwrócić ziemię szlacheckiemu właścicielowi).

◀ Herb Księstwa Warszawskiego.

W jednym polu herbu Księstwa Warszawskiego znajdował się herb Saksonii i panującej w niej dynastii Wettinów (tarcza w czarno-złote pasy, na których widniał zielony wieniec). W drugiej części umieszczono herb Polski (w polu czerwonym biały orzeł w koronie z berłem i jabłkiem w szponach).

Księstwo Warszawskie było zaledwie **namiastką niepodległego państwa polskiego**. Jego władcą – księciem warszawskim – formalnie został król Saksonii z dynastii Wettinów (zob. s. 170), wierny sojusznik Napoleona. Faktycznie Księstwo Warszawskie pozostawało państwem satelickim napoleońskiej Francji. To cesarz Francuzów określał bieg jego polityki zagranicznej, a także nadał mu konstytucję.

* ▼ Księstwo Warszawskie

■ Wskaż ziemie, o które powiększyło się terytorium Księstwa Warszawskiego w wyniku wojny z 1809 roku.

Konstytucja z 1807 roku określała ustrój nowego państwa. Był on wzorowany na francuskim, uwzględniał jednak specyfikę i tradycje polskie. Na pewno konstytucja Księstwa Warszawskiego była bardziej postępową niż Konstytucja 3 maja, która tylko w niewielkim stopniu dopuszczała mieszczan do współrzędów w państwie i nader ogólnie zapowiadała uregulowanie kwestii chłopskiej. Konstytucję z 1807 roku dopełniał przyjęty w Księstwie Warszawskim kodeks prawa cywilnego wzorowany na *Kodeksie Napoleona* z 1804 roku, wprowadzający równość wszystkich obywateli wobec prawa.

*Wojna 1809 roku

Chlubą niewielkiego polskiego państewka była jego kilkudziesięciotysięczna armia. Jej głównodowodzącym został książę **Józef Poniatowski**, bratanek ostatniego króla Polski. W **1809 roku** Austria najechała Księstwo Warszawskie (wypowiadając tym samym wojnę Francji). Wojska pod dowództwem księcia Poniatowskiego zdołały w **bitwie pod Raszynem** odeprzeć atak liczniejszej armii austriackiej, następnie zaś wkroczyły na ziemie zaboru austriackiego. Wkrótce potem również Napoleon pokonał Austriaków, a ci musieli uznać wcielenie do Księstwa Warszawskiego terenów zagarniętych przez siebie w III rozbiórze Polski, z Krakowem włącznie (zob. mapa na s. 213).

Dzięki temu terytorium Księstwa Warszawskiego zwiększyło się prawie o $\frac{1}{3}$ (do ponad 150 tys. km²), a ludność – niemal o połowę (do 4,3 mln).

▲ **Książę Józef Poniatowski.** Urodził się i wychował w Wiedniu. Część dzieciństwa spędził w Pradze, dlatego z czeska nazywano go księciem Pepi. Był bratanikiem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. To dzięki niemu stał się Polakiem z wyboru. Z matką książę Józef rozmawiał po francusku, a z ojcem i jego rodziną po polsku. Władał też biegle językiem niemieckim.

ZAPAMIĘTAJ

- W 1797 roku generał Jan Henryk Dąbrowski na terenach północnych Włoch utworzył Legiony Polskie, walczące u boku wojsk francuskich.
- Ułożona dla Legionów przez Józefa Wybickiego pieśń, rozpoczynająca się od słów „Jeszcze Polska nie umarła, kiedy my żyjemy”, stała się w 1927 roku oficjalnym hymnem narodowym Polski.
- W 1807 roku na mocy zawartego przez Napoleona w Tylży pokoju z Prusami i Rosją z części ziem polskich zaboru pruskiego utworzono Księstwo Warszawskie, którego dziedzicznym władcą został król Saksonii z dynastii Wettinów.
- Po zwycięskiej wojnie z Austrią w 1809 roku Księstwo Warszawskie zostało powiększone o część ziem zaboru austriackiego (z Krakowem).

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego Legiony Dąbrowskiego powstały akurat u boku oddziałów francuskich.
2. Opowiedz o okolicznościach powstania *Mazurka Dąbrowskiego*.
3. Wymień najważniejsze postanowienia konstytucji Księstwa Warszawskiego.
4. Czy uważasz, że Księstwo Warszawskie spełniło nadzieje Polaków na niepodległe państwo? Uzasadnij odpowiedź.

35

Upadek Napoleona

■ Przypomnij sobie, które państwo nie uległo napoleońskiej Francji. Jakie to mogło mieć konsekwencje?

Europa napoleońska

Uzależnione od Francji Księstwo Warszawskie nie było w ówczesnej Europie wyjątkiem. Większość bowiem państw, poza wyspiarską Wielką Brytanią, została zmuszona do uznania zwierzchnictwa napoleońskiego imperium. Na tronach tych krajów Napoleon osadzał z reguły członków swej licznej rodziny lub swych wiernych marszałków Francji. Poza tym

nawet najzagorzalsi wrogowie Napoleona, jak Prusy i Austria, zostali wbrew swej woli zmuszeni do zawarcia sojuszu z Francją. W niektórych krajach wprowadzano konstytucje wzorowane na francuskiej, przede wszystkim zaś *Kodeks Napoleona*. Stąd też historycy zwykli mówić o **Europie napoleońskiej** (zob. mapa na s. 208).

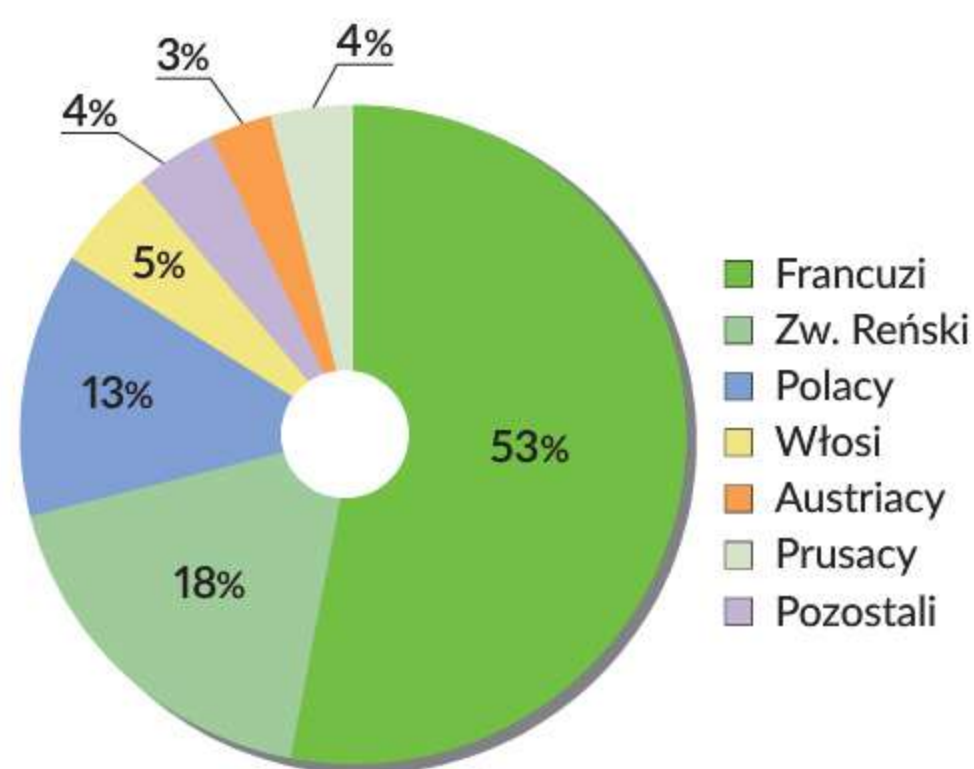
▲ **Szarża szwoleżerów pod Somosierrą na obrazie Januarego Suchodolskiego z 1860 roku.** W europejskich podbojach Bonapartego uczestniczyły także jednostki polskie. Do legendy przeszła sławna szarża pułku polskiej lekkiej jazdy, tzw. szwoleżerów, na oddziały hiszpańskie w wąwozie pod Somosierrą podczas próby podboju Hiszpanii przez Napoleona.

■ Na podstawie obrazu oraz wiadomości z tej i poprzedniej lekcji wyjaśnij, dlaczego Napoleon cenił Polaków.

Kampania rosyjska 1812 roku

Napoleon – przez wielu współczesnych mu ludzi określany mianem „boga wojny” – wydawał się wciąż głodny kolejnych podbojów. W **1812 roku** na czele 600-tysięcznej armii, w której składzie oprócz Francuzów znalazły się oddziały wielu krajów podporządkowanych Francji, wyruszył na podbój Rosji.

Szczególnie liczny był wchodzący w skład tej tzw. **Wielkiej Armii** korpus polski pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego. Liczył on 100 tys. żołnierzy. Aby zachęcić Polaków do jak największej mobilizacji, sejm Księstwa Warszawskiego uroczyście zapowiedział odrodzenie Polski, a sam Napoleon nazwał kampanię rosyjską „drugą wojną polską”.

▲ Skład narodowościowy Wielkiej Armii.

■ Co można powiedzieć o Wielkiej Armii na podstawie diagramu?

▲ Kampania rosyjska Napoleona.

Z początku wydawało się, że wyprawa ma ogromne szanse na sukces. Wczesną jesienią 1812 roku Wielka Armia zajęła opuszczoną przez Rosjan Moskwę. Tryumf ten okazał się jednak krótkotrwały. Wkrótce w Moskwie, w tajemniczych okolicznościach, wybuchł wielki pożar, który strawił większą część miasta. Również jego okolice zostały zniszczone i ogołocone z zapasów żywności przez oddziały rosyjskie. Nie mogąc wyżywić Wielkiej Armii, Napoleon wydał rozkaz odwrotu.

Nękana napadami rosyjskich wojsk i chłopskich partyzantów, brakiem żywności i wyjątkowo ciężką tego roku zimą, Wielka Armia topniała w oczach. Najwierniej przy cesarzu walczył korpus polski pod dowództwem Józefa Poniatowskiego, który odrzucił rosyjskie propozycje opuszczenia Napoleona. Bilans kampanii rosyjskiej Napoleona z 1812 roku okazał

się tragiczny. Historycy obliczają, że z nieudanej wyprawy powróciło zaledwie 20% początkowego stanu całej Wielkiej Armii, w tym około 30% Polaków.

„Bitwa narodów” i abdykacja Napoleona

W tej sytuacji Napoleon w pośpiechu podążył do Francji, aby formować nowe oddziały. Tymczasem Prusy i Austria przeszły na stronę Rosji i Wielkiej Brytanii, zawiązując z nimi kolejną antyfrancuską koalicję. Dołączyła do niej również część państw uzależniona do tej pory od Francji. Najwierniejszymi sojusznikami Bonapartego okazali się Polacy i Saksończycy. W rozegranej jesienią 1813 roku – pod **Lipskiem** w Saksonii – wielkiej trzydniowej bitwie z dwukrotnie liczniejszymi wojskami antyfrancuskiej koalicji armia Napoleona poniosła dotkliwą

▲ Adolph Northern, *Odwrót Napoleona spod Moskwy*, obraz z drugiej połowy XIX wieku.

klęskę. Ta tzw. **bitwa narodów** (uczestniczyli w niej bowiem żołnierze z wielu państw Europy) przypieczętowała przegraną Napoleona. Wiosną następnego roku wojska koalicji wkroczyły na ulice Paryża.

Przybity klęską, bez żadnych szans na sformowanie nowych oddziałów, cesarz Francuzów podjął decyzję o abdykacji. W chwili słabości próbował nawet się otruć, lecz dawka trucizny okazała się nieskuteczna.

▲ **Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego w nurtach Elstery, obraz z 1817 roku.** Odwrót ocalałych oddziałów francuskich spod Lipska ochraniały wojska polskie pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego, który ciężko ranny poniósł śmierć w nurtach rzeki Elstery. Za jego wierność Napoleon mianował go (jako jedynego nie-Francuza) marszałkiem Francji. Nazwisko Poniatowskiego do dziś widnieje wyryte na łuku Triumfalnym w Paryżu (zob. s. 223) między nazwiskami napoleońskich marszałków.

Przeciwnicy wspaniałomyślnie pozwolili mu zatrzymać honorowo tytuł cesarza oraz oddali w panowanie Elbę – małą wyspę u wybrzeży Włoch. **Francja znów stała się królestwem**, a rządy w niej objął przedstawiciel dynastii Burbonów – Ludwik XVIII.

Sto dni Napoleona

Jednak już na początku 1815 roku Bonaparte podjął decyzję o **powrocie do Francji** na czele tysiąca najwierniejszych żołnierzy. Szybko dołączyli do nich dawni napoleońscy weterani. Wkrótce cesarz Francuzów odzyskał Paryż. Zaalarmowane tym wrogie Napoleonowi mocarstwa ponownie zawiązały przeciw niemu koalicję.

Tym razem panowanie cesarza Francuzów trwało zaledwie około stu dni. Jego nowa armia została rozgromiona w czerwcu 1815 roku w wielkiej **bitwie pod Waterloo** (na terenach dzisiejszej Belgii) przez dwukrotnie liczniejsze wojska angielskie i pruskie. Zmuszony powtórnie do abdykacji, Napoleon został zesłany na odległą Wyspę Świętej Heleny, posiadłość Wielkiej Brytanii, położoną na środku Atlantyku. Tam, pod ścisłą kontrolą angielską, przeżył sześć lat. Istnieją przypuszczenia, że był systematycznie podtruwany przez brytyjskich strażników.

▲ Francuski kirasjer – żołnierz ciężkiej kawalerii.

▲ Bitwa pod Waterloo. Szarża kirasjerów na piechotę brytyjską, obraz z 1874 roku.

Panowanie Napoleona – próba oceny

Czy panowanie Napoleona Bonapartego musiało zakończyć się klęską? Z pewnością historia jego rządów jest pasjonująca i pełna trudnych pytań. Kariera Napoleona, od syna ubogiego szlachcica korsykańskiego do cesarza Francuzów (sam twierdził, że każdy żołnierz nosi buławę w tornistrze), fascynowała przez dziesięciolecia. Weterani napoleońscy czcili go jako obdarzonego talentem militarnego geniusza. Do dzisiaj wojskowi dowódcy z uznaniem odnoszą się do taktyki stosowanej przez Bonapartego na polach bitew.

Część historyków zwraca uwagę, że jako konsul, potem zaś cesarz, Napoleon potrafił utrzymać niektóre osiągnięcia Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Co więcej, zdołał je upowszechnić w innych krajach.

Obowiązujące w większości państw dzisiejszej Europy podstawowe zasady *Kodeksu Napoleona* są na to dowodem o wiele trwalszym i ważniejszym niż wygrane bitwy.

Napoleon miał też zaciekle wrogów i krytyków we Francji i za granicą. W części państw uzależnionych od Francji – np. w Hiszpanii i niektórych krajach niemieckich – był traktowany jako ciemężyciel. Sama Francja i jej gospodarka nie były w stanie wytrzymać olbrzymiego wysiłku militarnego związanego z ciągłymi wojnami. Stopniowo słabł też entuzjazm poddanych Napoleona w obliczu kolejnych przegranych i wiadomości o śmierci najbliższych na polach bitew. Szacuje się, że w wojnach napoleońskich poległo około miliona Francuzów, czyli prawie połowa z tych, którzy przeszli przez służbę w armii „boga wojny”.

▲ Francisco de Goya y Lucientes (czytaj: goja i lusjentes), 3 maja 1808 roku – *Rozstrzelanie powstańców madryckich*, obraz z 1814 roku. Wojska Napoleona często brutalnie likwidowały opór w podbijanych przez siebie krajach, np. w Hiszpanii w 1808 roku.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Hugo Kołłątaj o Księstwie Warszawskim

Nie mieliśmy ziemi, którą by nam wolno było nazywać naszą: dziś mamy ją z rąk Wielkiego Napoleona. [...] Zostawaliśmy pod anarchią przez dwa wieki, garnęliśmy się do przemocnego wpływu naszych sąsiadów przeszło od stu lat, szukaliśmy niebacznie ich opieki przeciw nam samym, trwoniliśmy zdobyte przez ojców dzierżawy częściami i powoli, a teraz mamy za złe Zbawicielowi Kraju naszego, że

nas wszystkich razem z tej niewoli nie oswobodził, którą kupiliśmy przez naszą chciwość, niezgodę, ambicję. Okażmy wprzód na tej małej części ziemi, że jesteśmy godni być wielkim narodem.

H. Kołłątaj, *Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tylżyckiego zaczęto zwać Księstwem Warszawskim*, Lipsk 1808.

1. Jaką postawę wobec Napoleona Bonapartego prezentuje Hugo Kołłątaj?

Napoleon i Polacy

Wśród zwolenników i krytyków cesarza Francuzów było również (i jest do dziś) wielu Polaków. Krytycy stwierdzają, że sprawę niepodległości Polski Napoleon traktował jedynie jako instrument swej wielkiej polityki europejskiej. Z kolei zwolennicy cesarza

odpowiadają, że nawet jeśli tak było, to właśnie dzięki Bonapartemu Polacy po raz pierwszy po III rozbiore zaczęli ufać w przywrócenie pełnej niepodległości Polski, a także otrzymali namiastkę własnego państwa w postaci Księstwa Warszawskiego.

ZAPAMIĘTAJ

- W 1812 roku 100-tysięczna armia polska pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego wzięła udział w wielkiej kampanii wojennej Napoleona przeciw Rosji, zakończonej klęską cesarza Francuzów i jego Wielkiej Armii.
- W 1813 roku w bitwie pod Lipskiem (zwanej „bitwą narodów”) armia Napoleona została pokonana przez wojska antyfrancuskiej koalicji.
- W 1814 roku wojska koalicji wkroczyły do Paryża i zmusiły Napoleona I do abdykacji. Francja stała się królestwem, a rządy w niej objął przedstawiciel dynastii Burbonów.
- Na początku 1815 roku Napoleon powrócił do Francji, jednak jego armia została pokonana w bitwie pod Waterloo przez wojska brytyjskie i pruskie. Klęska ta położyła kres jego panowaniu we Francji.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów skutki wyprawy Wielkiej Armii na Moskwę.
2. Wskaż trzy przyczyny ostatecznej klęski Napoleona Bonapartego.
3. Jak oceniasz postawę cesarza wobec Polaków? Wskaż co najmniej trzy argumenty, by uzasadnić swoje zdanie.
- * 4. Przygotuj krótkie wystąpienie na temat jednej z opisanych w lekcji bitew – pod Lipskiem lub pod Waterloo. Skorzystaj z encyklopedii, internetu lub innych źródeł wiedzy.

EPOKA NAPOLEOŃSKA

NAPOLEON BONAPARTE TWORZY NOWY ŁAD W EUROPIE

1. Chaos polityczny i kryzys gospodarczy we Francji ułatwił generałowi **Napoleonowi Bonapartemu** przeprowadzenie w **1799 roku zamachu stanu**. W wyniku przewrotu Bonaparte objął władzę dyktatorską jako pierwszy konsul Republiki Francuskiej.
2. W **1804 roku Napoleon koronował się na cesarza Francuzów**; oznaczało to koniec republiki we Francji (1792–1804).
3. Olbrzymie znaczenie miał wprowadzony w życie w **1804 roku Kodeks Napoleona** – zbiór przepisów prawa cywilnego, który obowiązywał odtąd we Francji, a z czasem również w części podbitych przez nią krajów.
4. W ciągu następnych lat większość państw w Europie została **pokonana lub uzależniona od napoleońskiej Francji**. Najbardziej nieugiętym i jedynym **niezwyciężonym przeciwnikiem** – najpierw rewolucyjnej Francji, potem Napoleona – pozostała **Wielka Brytania**.
5. W latach **1805–1806**, w wyniku **zwycięstw odniesionych nad Austrią i Rosją** (bitwa pod Austerlitz) oraz **Prusami**, Napoleonowi udało się doprowadzić do **rozpadu Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego**, w którego miejsce utworzono **Związek Reński**, podporządkowany Francji.

NAPOLEON A SPRAWA NIEPODLEGŁOŚCI POLSKI

1. W **1797 roku** generał **Jan Henryk Dąbrowski** na terenach północnych Włoch **utworzył Legiony Polskie**, walczące u boku wojsk francuskich.
2. Ułożona dla Legionów przez **Józefa Wybickiego** pieśń, rozpoczynająca się od słów „Jeszcze Polska nie umarła, kiedy my żyjemy...”, stała się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości **hymnem narodowym Polski** (oficjalnie uznana w 1927 roku).

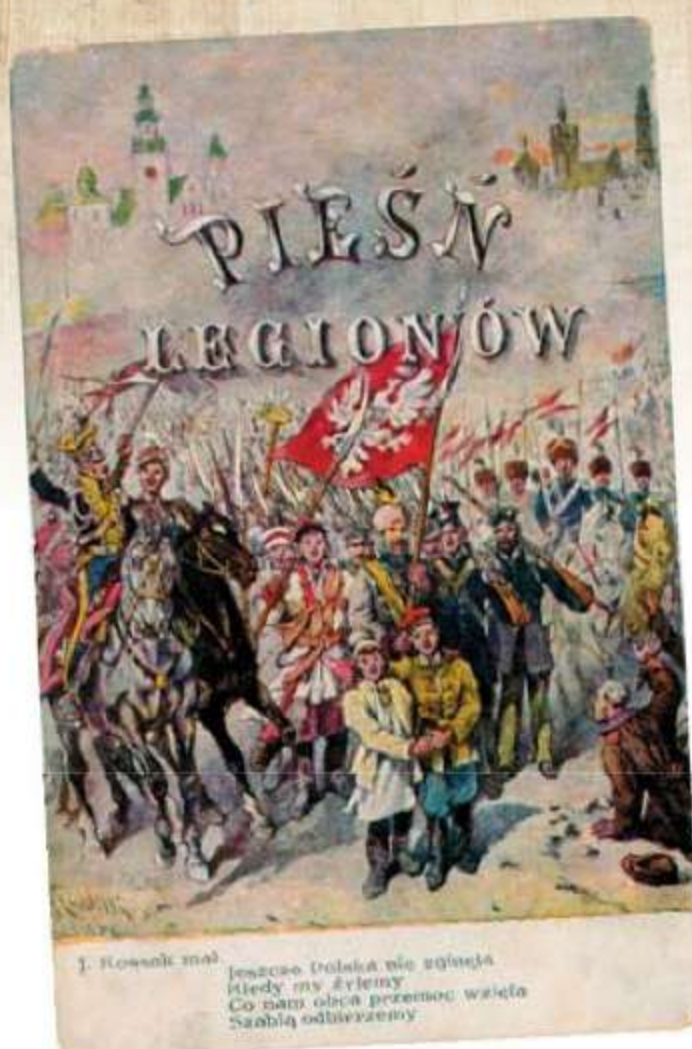
3. W **1807 roku** na mocy zawartego przez Napoleona w Tylży **pokoju z Prusami i Rosją** z części ziem polskich zaboru pruskiego **utworzono Księstwo Warszawskie**, którego dziedzicznym władcą został król Saksonii z dynastii Wettinów.
4. Po zwycięskiej wojnie z Austrią w **1809 roku Księstwo Warszawskie** zostało **powiększone o część ziem zaboru austriackiego** (z Krakowem).

UPADEK NAPOLEONA

1. W **1812 roku** 100-tysięczna **armia polska** pod dowództwem **księcia Józefa Poniatowskiego** wzięła udział w wielkiej kampanii wojennej **Napoleona przeciw Rosji**. Wyprawa zakończyła się **klęską cesarza Francuzów i jego Wielkiej Armii**.
2. W **1813 roku w bitwie pod Lipskiem** (zwanej „bitwą narodów”) **armia Napoleona została pokonana** przez wojska antyfrancuskiej koalicji.
3. W **1814 roku** wojska koalicji wkroczyły do Paryża i **zmusiły Napoleona I do abdykacji**. Francja stała się królestwem, a rządy w niej objął przedstawiciel dynastii Burbonów.
4. Na początku **1815 roku** Napoleon powrócił do Francji, jednak jego armia została **pokonana w bitwie pod Waterloo** przez wojska brytyjskie i pruskie. Klęska ta położyła kres jego panowaniu we Francji.
5. Klęski poniesione przez Napoleona w latach 1814–1815 oznaczały również **kres istnienia Księstwa Warszawskiego** i nadziei Polaków na odbudowę niepodległej Polski w granicach przedrozbiorowych.

► **Łuk Triumfalny w Paryżu.** Napoleon chętnie korzystał z tradycji dawnego Cesarstwa Rzymskiego. Wzniesiony przez cesarza Francuzów Łuk Triumfalny nawiązywał do budowli stawianych dla uczczenia zwycięskich władców starożytnego Rzymu.

◀ Polska pocztówka z końca XIX wieku z fragmentem *Mazurek Dąbrowskiego*.

Pieśń towarzyszyła Polakom – powstańcom, emigrantom, rewolucjonistom – od końca XVIII wieku. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości do miana hymnu państwowego pretendowały m.in. *Pieśń Legionów...* i *Rota Marii Konopnickiej*.

Od 1927 hymnem

naszego kraju jest *Mazurek Dąbrowskiego*. Wiele narodów Europy Środkowej i Wschodniej wzorowało na nim swoje pieśni patriotyczne.

PAMIĘTAJ O DATACH!

1797	utworzenie Legionów Polskich we Włoszech
1799	Napoleon pierwszym konsulem Francji
1804	Napoleon cesarzem Francuzów
1805	bitwa trzech cesarzy pod Austerlitz
1807	utworzenie Księstwa Warszawskiego
1812	wyprawa Napoleona na Rosję
1813	bitwa narodów pod Lipskiem
1814	abdykacja Napoleona
1815	sto dni Napoleona i bitwa pod Waterloo

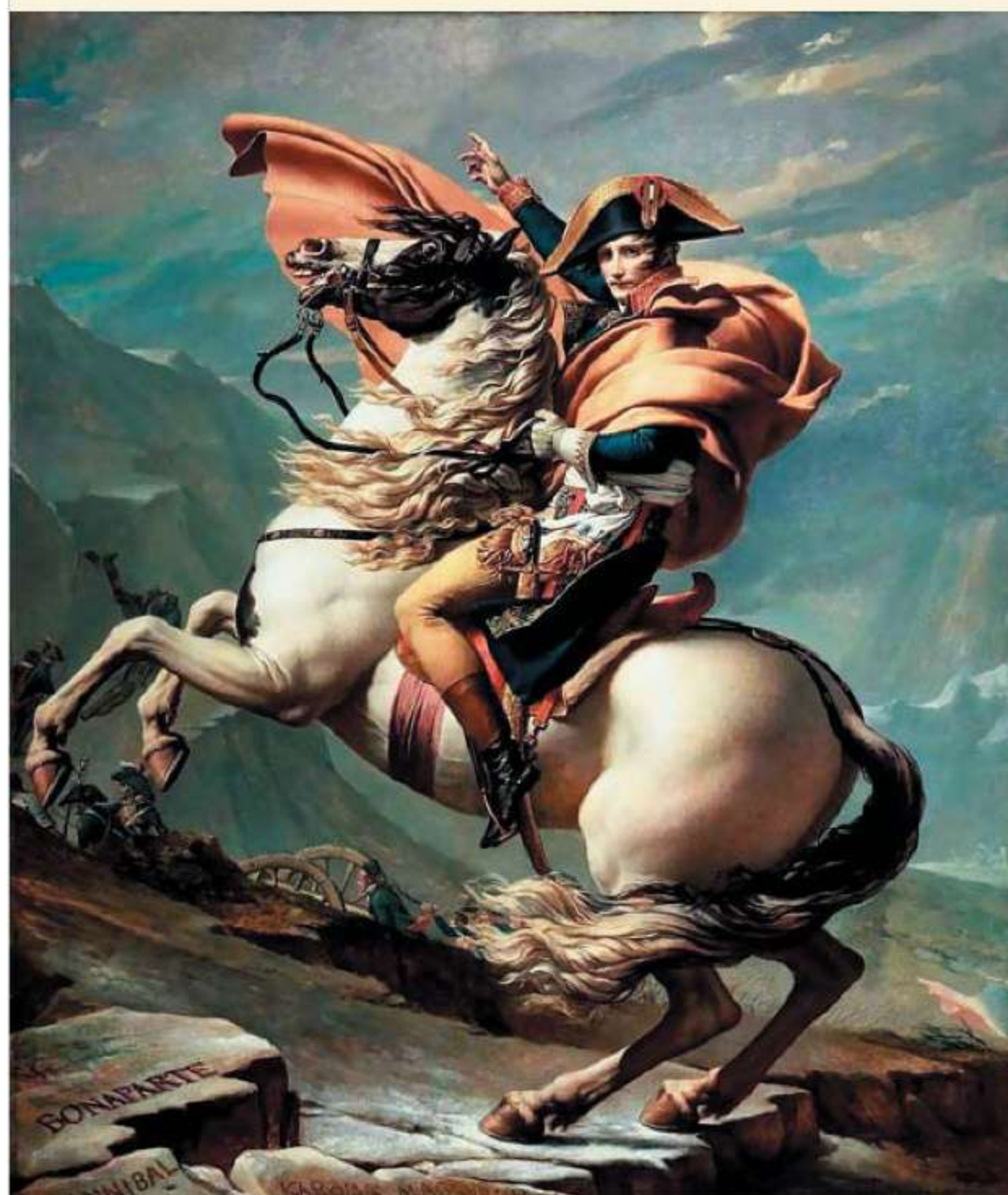
WARTO PRZECZYTAĆ

P. Miquel, *Tak żyli ludzie. W czasach Napoleona: 1795–1815*, Wrocław 1994.

M. Strzałkowska, *Mazurek Dąbrowskiego. Nasz hymn narodowy*, Warszawa 2015.

■ Co nam zostało z tamtych lat...

- W przypadku Polaków pozostał sentyment do cesarza Napoleona Bonapartego i napoleońskiej Francji, z którą wiązano tak wiele oczekiwań. Ale również stworzony przez cesarza Francuzów „ład napoleoński” w Europie, który stanowił próbę jej zjednoczenia, chociaż pod dyktandem Francji.
- Dzięki zwycięstwom Napoleona wiele osiągnięć rewolucji francuskiej zostało przyjętych w innych państwach Europy. Do prawa cywilnego weszły zasady *Kodeksu Napoleona*, a niektóre z nich przetrwały do czasów nam współczesnych, m.in.: równość wobec prawa, ochrona własności prywatnej, rozdział Kościoła od państwa, swoboda zatrudnienia i wyboru zawodu.
- *Pieśń Legionów Polskich we Włoszech* Józefa Wybickiego (czyli *Mazurek Dąbrowskiego*) stała się po I wojnie światowej oficjalnym hymnem narodowym Rzeczypospolitej Polskiej. W Będominie – miejscu urodzenia Józefa Wybickiego – znajduje się dziś Muzeum Hymnu Narodowego (jedyne muzeum hymnu na świecie).

▲ Portret Napoleona pędzla Jacques'a-Louisa Davida, 1805 rok.

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Jeszcze Polska nie umarła,
kiedy my żyjemy.
Co nam obca moc wydarła,
szablą odbijemy.

Marsz, marsz, Dąbrowski
do Polski z ziemi włoski
za Twoim przewodem
złączem się z narodem.

Jak Czarniecki do Poznania
wracał się przez morze
dla ojczyzny ratowania
po szwedzkim rozbiorze.

Marsz, marsz, Dąbrowski...

Przejdziem Wisłę, przejdziem Wartę
będziem Polakami
dał nam przykład Bonaparte
jak zwyciężać mamy.

Marsz, marsz, Dąbrowski...

Niemiec, Moskal nie osiedzie,
gdy jąwszy pałasza,
hasłem wszystkich zgoda będzie
i ojczyzna nasza.

Marsz, marsz, Dąbrowski...

Już tam ojciec do swej Basi
mówi zapłakany:
„Słuchaj jeno, pono nasi
biją w tarabany”.

Marsz, marsz, Dąbrowski...

Na to wszystkich jedne głosy:
„Dosyć tej niewoli
mamy Racławickie Kosy,
Kościuszkę, Bóg pozwoli”.

Marsz, marsz, Dąbrowski...

ZADANIE 1.

Na podstawie tekstu źródłowego wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Autorem tekstu źródłowego jest
A. Napoleon Bonaparte. B. Jan Henryk Dąbrowski. C. Józef Wybicki. D. Hugo Kołłątaj.
2. Tekst źródłowy to
A. tekst oryginalny hymnu, dokładnie taki, jak dziś śpiewamy.
B. tekst oryginalny hymnu, różniący się od wersji, którą dziś śpiewamy.
C. wersja hymnu, którą dziś śpiewamy, nieco różniąca się od oryginału.

ZADANIE 2.

Na podstawie tekstu źródłowego i taśmy chronologicznej wskaż poprawne dokończenie zdania.

Tekst mógł powstać najwcześniej w przedziale czasowym oznaczonym cyfrą

- A. 1. B. 2. C. 3. D. 4.

ZADANIE 3.

Na podstawie ilustracji wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Na pomniku upamiętniono
 - A. marszałka Francji.
 - B. cesarza rzymskiego.
 - C. cesarza Francuzów.
 - D. autora *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech*.
2. Autor rzeźby poprzez jej formę
 - A. nawiązał do kultu bogów greckich.
 - B. chciał porównać postać z pomnika do rzymskich cesarzy.
 - C. wskazał na powiązania z Francją napoleońską.
 - D. nawiązał do stylistyki okresu baroku.
3. Postać ukazana na pomniku
 - A. żyła w czasach Cesarstwa Rzymskiego.
 - B. urodziła się, kiedy Polska była pod zaborami.
 - C. zakończyła życie już po klęsce Bonapartego pod Moskwą.
 - D. zakończyła życie przed utworzeniem Księstwa Warszawskiego.
4. Postać ukazana na pomniku nie brała udziału w
 - A. kampanii moskiewskiej Napoleona.
 - B. bitwie pod Waterloo.
 - C. bitwie pod Raszynem.
 - D. bitwie narodów pod Lipskiem.

ZADANIE 4.

Przedstaw wpływ Napoleona na dzieje Europy od chwili, gdy koronował się na cesarza Francuzów, do abdykacji w 1815 roku. Uwzględnij też losy Polaków i polskich ziem pod zaborami.

Indeks ważniejszych pojęć

A

absolutyzm 88–91
Akademia Wileńska 64
Ameryka Łacińska 18–19
anarchia 173
arianie patrz: bracia polscy
artykuły henrykowskie 62
arystokracja 88
astrolabium 6

B

barok 122–126
Bill of Rights patrz: *Deklaracja praw*
bojarzy 98
bracia polscy 74
burżuazja 156

C

cło 145
człowiek renesansu 22

D

Deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych 151
Deklaracja praw 94
Deklaracja praw człowieka i obywatela 158
demokracja szlachecka 56
dragoni 117
druk 25
dworek szlachecki 126–127
dymitriada 97

E

ewangelicy 33

F

folwark 68

G

geocentryczny system 28

H

handel zamorski 18
heliocentryczny system 27–29
herbatka bostońska 150

hetman 108
hołd pruski 49
humanizm 24, 26
husaria 116–117

I

imperium osmańskie 119
Inflanty 51
inkwizycja 39

J

jakobini 161–162
Jedwabny Szlak 8
jezuici 40

K

kalwiniści 35
kaprowie 51
karawela 6
kirasjerzy 219
klasycyzm 141
koalicja 207
Kodeks Napoleona 206
kolonie 16
kompas 6
konfederacja warszawska 72
konkwistadorzy 16
Konstytucja 3 maja 185–187
konstytucja 53
konstytucja nihil novi 53
kopernikański przewrót 27–29
korzenie 8
kosynierzy 191–192
Kościół anglikański 36
Kościół ewangelicko-augsburski 33
Kościół ewangelicko-reformowany 35
Kościół greckokatolicki 71
Kościół unicki patrz: Kościół greckokatolicki
Kozacy 101
Kozacy rejestrowi 101

L

liberum veto 111
log 6
luteranie patrz: ewangelicy

M

magnaci patrz: magnateria
magnateria 56
manufaktura 137
mecenas 21
miasto idealne 79–80
misjonarze 19
modernizacja 142
monarchia parlamentarna 94–95
muskietierzy 117

N

nawigowanie 6
Nowy Świat 16

O

odpusty 31
odrodzenie 20–24
opozycja polityczna 93
oświecenie 134

P

pacta conventa 62
pancerni towarzysze 116
pańszczyzna 68
piechota wybraniecka 64
polonizacja 71
portret trumienny 128
pospolite ruszenie 55, 116
potop szwedzki 106
prawa kardynalne 177
protestanci patrz: ewangelicy
Prusy Królewskie 66
Prusy Książęce 49
Prusy Polskie patrz: Prusy Królewskie
prymas 62
purytanie 92–93

R

racja stanu 88
reformacja 32–37
renesans patrz: odrodzenie
rewolucja 158
rokoko 140–141

rokosz 110
Rzeczpospolita szlachecka 56

S

samodzierżawie 96
Sarmaci 127
sarmatyzm 128
Sejm Czteroletni patrz: Sejm Wielki
Sejm Niemy 171
sejm walny 53–54
Sejm Wielki 184
sekularyzacja 32
smuta wielka 96
sobór powszechny 38
sobór trydencki 38
stronnictwo polityczne 176
szlachta zagrodowa 56

T

tatarska jazda 117
towary kolonialne 18
trójpodział władz 135
tymf 110
tynf patrz: tymf

U

umowa społeczna 135
unia brzeska 71
unia lubelska 58–59

W

wawelski zamek 76–77
wersalski pałac 90
Wielka encyklopedia francuska 134
wilanowski pałac 126
wolna elekcja 61
Wspaniała Rewolucja 93–94

Z

zamach stanu 94
Zamość 79–80
złota wolność szlachecka 114
Związek Reński 208
Zygmuntowska kaplica 76–77

Źródła ilustracji i fotografii

Okładka: s. I (Joseph van Aken, *Covent Garden Piazza and Market*) Museum of London, UK/The Bridgeman Art Library.

Tekst główny: s. 5 (rycina z karawelą i latającymi rybami) Leemage/UIG/BE&W; s. 6 (niebo) rvika/Shutterstock.com, (karawela) 3Dsculptor/Shutterstock.com, (astrolabium) Duncan P Walker/Digital Vision Vectors/Getty Images, (kompas) The Bridgeman Art Library, (log) New York public Library/SCIENCE SOURCE/BE&W; s. 7 (mapa świata wg Ptolemeusza) public domain, (rycina z XV wieku – *Geograf*) Omikron/Science Source/Getty Images; s. 8 (pieprz) Irina Zavyalova/Shutterstock.com, (imbir) SOMMAI/Shutterstock.com, (goździki) JIANG HONGYAN/Shutterstock.com, (gałka muszkatołowa) MIGUEL GARCIA SAAVEDRA/Shutterstock.com, (kupcy z Jedwabnego Szlaku) The Bridgeman Art Library; s. 9 (Krzysztof Kolumb) public domain, (Santa Maria – rekonstrukcja 3D) Paweł Moszczyński; s. 10 (mapa świata z 1507 r.) public domain, (Padrão dos Descobrimentos [Pomnik Odkrywców] – strona wschodnia) Peter Zaharov/Shutterstock.com; s. 12 (Theodore de Bry, Przybycie Kolumba na wyspę Guanahani 12 października 1492 r. – miedzioryt, 1596) Private Collection/Bridgeman Images/PhotoPower; s. 13 (Machu Pucchu) PhotoStock; s. 14–15 (Tenochtitlán) ©Sol90 Images; s. 15 (kalendarz Azteków) BorisVetshev/Shutterstock.com, (waza z wizerunkiem Tlaloca) DEA/A. DE GREGORIO/Getty Images, (wisiołek) National Geographic Image Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 16 (Ferdynand Cortés) Print Collector/Hulton Archive/Getty Images; s. 17 (Handel niewolnikami w Gujanie Holenderskiej) Pictures From History/AKG-Images/BE&W; s. 18 (ziemniak) rys. Amédée Masclef/Wikipedia [public domain]; s. 19 (Bartolomé de Las Casas) public domain; s. 20 (Panteon – wnętrze) The Bridgeman Art Library, (Panteon – widok z zewnątrz) Universal History Archive/BE&W; s. 21 (*Szkoła Ateńska* – całość) Pictures From History/AKG-Images/BE&W, (*Szkoła Ateńska* – Platon) Ted Spiegel/Corbis Historical/Getty Images, (*Szkoła Ateńska* – Heraklit) Leemage/Hulton Fine Art Collection/UIG Get, (*Szkoła Ateńska* – Apelles) The Bridgeman Art Library; s. 22–23 (stary papier w tle) Andrius_Saz/Shutterstock.com; s. 22 (Leonardo da Vinci, *Mona Lisa*) The Bridgeman Art Library, (Leonardo da Vinci, *Człowiek witruwiański*) public domain, (Michał Anioł, *Stworzenie Adama*) Cezary Wojtkowski/Shutterstock.com; s. 23 (Michał Anioł, *Dawid*) muratart/Shutterstock.com, (Bazylika św. Piotra) Alinari Archives/Getty Images, (Rafael, *Madonna ze szczygłem*) public domain; s. 24 (Wawrzyniec Wspaniały) The Picture Art Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 25 (pojedyncza czcionka i proces drukarski) Marek Szyszko; s. 26 (drewniany blat) Guenter Albers/Shutterstock.com, (Biblia Gutenberga) Zdzisław Błazejczyk/WSiP, (Erazm z Rotterdamu) public domain; s. 27 (portret Mikołaja Kopernika) Jan Morek, (tablica astronomiczna Kopernika) Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, (katedra we Fromborku) ysuel/Shutterstock.com; s. 28 (trójkąt paralaktyczny, kwadrant słoneczny i sfera armiralna) Wiesław Dojlidko, (układ geocentryczny Ptolemeusza i heliocentryczny Kopernika z *Harmonia Macrocosmica*) Wikipedia [public domain]; s. 29 (rysunek układu heliocentrycznego z *O obrotach sfer niebieskich*) public domain, (pomnik Mikołaja Kopernika) trabantos/Shutterstock.com; s. 30 (teleskop Galileusza) Wiesław Dojlidko, (portret Galileusza) Wikipedia [public domain]; s. 31 (Sprzedaż odpustów – rycina) public domain; s. 32 (portret Marcina Lutra) public domain, (druk piętnujący sprzedaż odpustów) public domain; s. 33 (karykatura – osioł na tronie papieskim) AKG-Images/BE&W, (karykatura – Marcin Luter) The Bridgeman Art Library; s. 34 (Noc św. Bartłomieja) public domain; s. 35 (portret Jana Kalwina) Wikipedia [public domain], (wnętrze zboru) public domain; s. 36 (portret Henryka VIII) public domain, (żony Henryka VIII) Richard Burchett (1815–1875), Parliamentary Art Collection [public domain]; s. 38 (Stanisław Hozjusz) public domain; s. 39 (*Indeks ksiąg zakazanych*) Wikipedia [public domain], (Obrady soboru trydenckiego) Phillips, The International Fine Art Auctioneers, UK/Photo © Bonhams, London, UK/Bridgeman Images/PhotoPower; s. 40 (Franciszek Ksawery) Wikipedia [public domain], (Ignacy Loyola) public domain; s. 41 (Spalenie czarownicy) public domain; s. 42–43 i następne lekcje podsumowujące (tło – papirus) Xurzon/iStockphoto.com/Getty Images; s. 42–43 (Santa Maria del Fiore) kavalenkava/Shutterstock.com; s. 42 (Lizbona w XVI w.) public domain; s. 43 (Santa Maria del Fiore – wnętrze kopuły) Joe Sohm/Visions of America/UIG via Getty Images; s. 44 (drzewo) Macrovector/Shutterstock.com; s. 45 (maszyna drukarska – rycina) Index Fototeca/BE&W; s. 46 (Leonardo da Vinci, *Dama z łasiczką*) public domain, (Giotto, *Oplakiwanie śmierci Chrystusa*) The Bridgeman Art Library, (Luter przybijający tezy) akg-images/East News; s. 47 (Kraków w XVI w. – rycina) Art Collection 2/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 49 (Hohd Albrechta Hohenzollerna) public domain, (tło ryciny) Andrius_Saz/Shutterstock.com; s. 50 (portret Zygmunta Starego) public domain, (medal z wizerunkiem Zygmunta Starego) BE&W; s. 51 (okręt kaperski) Wojciech Siwik, (słońce – rycina) Svesla Tasia/Shutterstock.com, (kompas) The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 52 (pieczęć ostatnich książąt mazowieckich) Wikipedia [public domain], (nagrobek ostatnich książąt mazowieckich) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 53 (zapis głosowania na posłów na sejmiku, XVII w.) Polona/Biblioteka Narodowa [domena publiczna]; s. 54 (król, senatorowie, posłowie, monety, szlachta) Marek Szyszko; s. 55 (sejm za czasów Zygmunta Augusta) public domain; s. 57 (arras) Anna Stankiewicz/Zamek Królewski na Wawelu; s. 59 (akt unii lubelskiej) Archiwum Główne Akt Dawnych, Zb. dokumentów pergaminowych, sygn. 5627, fot. Z. Wyleżyński, (Zygmunt August) public domain, (Barbara Radziwiłłówna) public domain; s. 61 (Widok pola elekcyjnego na Woli) public domain; s. 62 (Henryk Walezy) Wikipedia [public domain]; s. 63 (Bal w Paryżu na cześć poselstwa polskiego – tkanina ozdobna) The Picture Art Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 64 (Stefan Batory) public domain, (Anna Jagiellonka) public domain, (Akademia Wileńska) Birute Vijeikiene/Shutterstock.com, (Iwan Groźny) public domain; s. 66 (Dwór Artusa) lindasky76/Shutterstock.com; s. 67 (Alegoria handlu gdańskiego) Zdzisław Błazejczyk/WSiP; s. 68 (folwark szlachecki) Marek

Szyszek; s. 69 (dukat gdański Zygmunta Augusta) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie, (waga do ważenia pieniędzy – fragment obrazu) AKG-Images/Erich Lessing/BE&W; s. 71 (cerkiew w Uluczu – widok z zewnątrz) Agnieszka i Włodek Biliński, (cerkiew w Uluczu – fragment polichromii) Eugeniusz Helbert/Forum; s. 73 (Panorama Lwowa – rycina) Wikipedia [public domain]; s. 74 (Cerkiew Wołoska we Lwowie) Olena Buyskykh/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 75 (strona tytułowa Ewangelii w przekładzie S. Murzynowskiego) Gabinet Starych Druków BUW; s. 76 (krużganki zamku na Wawelu) Michał Suffczyński; s. 77 (portret Bony Sforzy) Wikipedia [public domain], (medal z podobizną Bony Sforzy) The Picture Art Collection/Alamy Stock Photo/BE&W, (kaplica Zygmuntowska – z zewnątrz) Aztec Images/Shutterstock.com, (kaplica Zygmuntowska – wnętrze) Adam Wierzbowski/WSiP; s. 78 (portret Mikołaja Reja) MUZEUM NAGŁOWICE/East News, (portret Jana Kochanowskiego) public domain, (portret Jana Frycza Modrzewskiego) public domain; s. 79 (Zamość w XVI w. i pałac Jana Zamoyskiego) Paweł Moszczyński, (ratusz i kamienice na rynku w Zamościu) Nightman1965/Shutterstock.com; s. 80 (portret Jana Zamoyskiego) public domain; s. 82 (meczet, kościół katolicki, zbór, cerkiew, synagoga) Michał Suffczyński; s. 83 (ratusz w Poznaniu) Dariusz Krakowiak/ddkedition.com.pl; s. 84 (Jan Matejko, portrety władców Polski) public domain; s. 85 (herb Rzeczypospolitej Obojga Narodów) Wiesław Dojlidko; s. 86 (Jan Matejko, *Hołd pruski*) Muzeum Narodowe w Krakowie; s. 87 (fragment ołtarza z kościoła Bożego Ciała w Bolonii) Ale1969/Dreamstime.com; s. 88 (portret kardynała Richelieu) public domain; s. 89 (portret Ludwika XIV) public domain; s. 90 (pałac w Wersalu) Jean-Claude Varga/AKG-Images/BE&W; s. 91 (słońce z bramy pałacu wersalskiego) panbazil/Shutterstock.com; s. 92 (Egzekucja Karola I Stuarta) Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 93 (Nowy Amsterdam – rycina) The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (widok Manhattanu) TTstudio/Shutterstock.com; s. 94 (portret Oliviera Cromwella) Matthew Corrigan/Shutterstock.com; s. 96 (fragmenty rolki sztokholmskiej) Zamek Królewski w Warszawie; s. 97 (Zygmunt III Waza, Władysław IV Waza, Jan II Kazimierz Waza) public domain, (Dymitr Samozwaniec) public domain; s. 98 (bojar) Marek Szyszek, (portret Maryny Mniszchówny) Wikipedia [public domain]; s. 99 (Szymon Bogusławowicz, *Bitwa pod Kłuszynem*) Wikipedia [public domain], (kadr z obrazu *Bitwa pod Kłuszynem*) Wikipedia [public domain], (Władysław IV Waza odbierający hołd wodza armii rosyjskiej po zwycięstwie pod Smoleńskiem) public domain; s. 101 (czajka kozacka) Marek Szyszek; s. 102 (Kozacy zaporoscy) Marek Szyszek; s. 103 (pomnik Bohdana Chmielnickiego w Kijowie) S.Borisovich/Shutterstock.com; (portret Bohdana Chmielnickiego) public domain, (portret Jeremiego Wiśniowieckiego) public domain; s. 105 (Pieter Snayers, *Bitwa pod Kircholmem*) Wikipedia [public domain]; s. 106 (*Bitwa pod Oliwą* – rycina) public domain; s. 107 (*Oblężenie Jasnej Góry* – malowidło ściennie) public domain; s. 108 (Józef Brandt, *Czarniecki pod Koldyngą*) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie, (Brodero Matthisen, portret Stefana Czarnieckiego) public domain; s. 110 (tymf) Prawo Krwi/Wikipedia [public domain]; s. 111 (Michał Korybut Wiśniowiecki) Wikipedia [public domain]; s. 112–113 (Krzyżtopór – rekonstrukcja) Modelight 3D Graphics; s. 112 (herb Ossolińskich) Sławomir Skrzyśkiewicz, (Krzyżtopór – zdjęcie z lotu ptaka) Michał Dąbski, Miron Bogacki; s. 113 (Krzyżtopór – brama wjazdowa) Chojnacki/FOTONOVA/East News; s. 115 (wojownik tatarski) Marek Szyszek; s. 116–117 (Stanisław Batowski-Kaczor, *Natarcie husarii pod Chocimiem w 1621 roku*) Muzeum Wojska Polskiego; s. 116 (pospolite ruszenie – szlachcic) Walhalla Inscenizacje Historyczne, fot. Rafał Grzesiak/WSiP, (towarzysz pancerny) Walhalla Inscenizacje Historyczne, fot. Rafał Grzesiak/WSiP, (husarz) Piotr Ratajski/Overline/WSiP; s. 117 (jeździec tatarski) Walhalla Inscenizacje Historyczne, fot. Rafał Grzesiak/WSiP, (muszkieter) Walhalla Inscenizacje Historyczne, fot. Rafał Grzesiak/WSiP, (dragon) Walhalla Inscenizacje Historyczne, fot. Rafał Grzesiak/WSiP; s. 118 (portret rodziny Sobieskich) Jan Morek; s. 119 (Stambuł – grafika z XVI w.) histopics/ULLSTEINBILD/BE&W, (współczesny widok Stambułu) Tim Masters/Shutterstock.com; s. 120 (Martino Altomonte, *Bitwa pod Wiedniem*) The Picture Art Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 122 (kościół Il Gesù w Rzymie – widok z zewnątrz) Scala Archives/PhotoPower, (kościół Il Gesù – wnętrze) Mazur Travel/Shutterstock.com; s. 123 (Święta Lipka – organy) Adam Szczepkowski/Shutterstock.com, (Gianlorenzo Bernini, nagrobek Ludwika Albertoni) The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 124 (kościół św. Kazimierza w Wilnie) Tomasz Wozniak/Shutterstock.com, (ołtarz kościoła w Leżajsku) Sergiej Tarasow/WSiP, (kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie) ArtMediaFactory/Shutterstock.com; s. 125 (Rembrandt, *Lekcja anatomii doktora Tulpa*) public domain, (Jan Vermeer, *Dziewczyna z perłą*) public domain, (Pieter Claesz, *Martwa natura*) ART Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 126 (pałac w Wilanowie – grafika 3D) Paweł Moszczyński, (pałac w Wilanowie – zdjęcie) Krzyzak/Shutterstock.com, (pałac w Wilanowie komnaty królowej Marysieńki – zdjęcie z prawej), (pałac w Wilanowie komnaty królowej Marysieńki – zdjęcie z lewej); s. 127 (dworek) Michał Suffczyński, (szlachcic i szlachcianka) Marek Szyszek; s. 128 (portret trumienny) public domain; s. 130 (zdobniki barokowe) Cloudniners/GettyImages; s. 131 (Zamek Królewski w Warszawie) Sergey Novikov/Shutterstock.com; s. 133 (rycina z balonem) Heritage Image Partnership Ltd/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 134 (Wolter) Josse/Leemage/Corbis/Getty Images; s. 135 (Monteskiusz) Wikipedia [public domain], (Adolph von Menzel, *Za okrągłym stołem*) The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 136 (Jean-Jacques Rousseau) public domain; s. 137 (lot balonem – rycina) Archives Charmet/The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 138–139 (tło) Lukasz Szwej/Shutterstock.com; s. 138 (prząśniczka – rycina) Ann Ronan Pictures/BE&W, (wynalazki: ogniwo Volty, „przędąca Joasia”, łódź podwodna) Wiesław Dojlidko; s. 139 (wynalazki: silnik parowy, fortepian, siewnik) Wiesław Dojlidko; s. 140 (Panteon w Paryżu) nexus 7/Shutterstock.com, (Sanssouci) Leonid Andronov/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 141 (motyw rocaille) Bildarchiv Monheim GmbH/Alamy Stock Photo/BE&W, (talerz z Miśni) HERMANN HISTORICA GmbH/Forum; s. 142 (Fryderyk II Hohenzollern) Wikipedia [public domain], (Fryderyk Wilhelm

i jego gwardia – rycina) public domain; s. 144 (cesarz Józef II orze – rycina) public domain; s. 145 (Piotr I Wielki) public domain, (znaczek opłaty skarbowej za brodę) U.S. State Department/Wikipedia [Public domain]; s. 146–147 (Petersburg – infografika) ©Sol90 Images; s. 146 (Twierdza Pietropawłowska) dimbar76/Shutterstock.com; s. 147 (wnętrze Ermitażu) Frolova_Elena/Shutterstock.com; s. 149 (William Halsall, *Mayflower w porcie Plymouth*) Barney Burstein/Corbis/VCG/Getty Images; s. 150 (herbata bostońska – rycina) Nathaniel Currier/Library of Congress/Wikipedia [public domain]; s. 151 (Uchwalenie Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych) Library of Congress, (Indianka z ludu Mohawk – rycina) De Agostini Picture Library/G. Dagli Orti/The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 152 (banknot studolarowy awers) Central Stock/ThETA, (banknot studolarowy rewers) Wikipedia [public domain]; s. 153 (Jerzy Waszyngton ze swoimi generałami) Library of Congress, (Kazimierz Pułaski) Bridgeman Art Library/PhotoPower, (Tadeusz Kościuszko – portret) public domain, (pomnik Kościuszki w Waszyngtonie) William Perry/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 155 (waga) Blan-k/Shutterstock.com, (Biały Dom) Orhan Cam/Shutterstock.com, (Kapitol) COREL; s. 156 (karykatura) Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 157 (Jacques-Louis David, *Przysięga w sali do gry w piłkę*) AKG-Images/BE&W, (Szturm na Bastylę) public domain; s. 158 (tablice z *Deklaracją Praw Człowieka i Obywatela*) Wikipedia [public domain]; s. 159 (Maria Antonina) Wikipedia [public domain], (Ludwik XVI) public domain, (konstytucja francuska z 1791 r.) Archives Nationales/Wikipedia [Public domain]; s. 160 (egzekucja Ludwika XVI – rycina) public domain; s. 161 (francuscy żołnierze – rycina) DEA/ G DAGLI ORTI/BE&W; s. 162 (gilotyna) Giraudon/The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (kalendarz rewolucyjny) Debucourt, Philibert Louis/Wikipedia [public domain]; s. 163 (flaga Francji) Carsten Reisinger/Shutterstock.com; s. 164–165 (Luwr) Luciano Mortula – LGM/Shutterstock.com; s. 166 (wieża Eiffla) stocker1970/Shutterstock.com; s. 168 (karykatura) stocker1970/Shutterstock.com; s. 169 (*Kończak królewski*) public domain; s. 170 (August II Mocny) Heritage Image Partnership Ltd./Alamy Stock Photo/BE&W; s. 171 (Stanisław Leszczyński) public domain, (Pierre-Denis Martin, *Bitwa pod Połtawą*) Niday Picture Library/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 172 (trzy czarne orły) public domain; s. 173 (August III Sas) public domain, (Stracenie burmistrza Torunia i innych obywateli – rycina) Oddział Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu; s. 174 (Stanisław Leszczyński) The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (Stanisław Konarski) public domain; s. 175 (Pałac Saski – rekonstrukcja) Paweł Moszczyński; s. 176 (Marcello Bacciarelli, *Stanisław August w stroju koronacyjnym*) public domain; s. 177 (Zygmunt Vogel, *Szkoła Rycerska*) public domain; s. 178 (konfederat barski) Marek Szyszko, (Porwanie Stanisława Augusta – miedzioryt) The Picture Art Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 179 (Jan Matejko, *Rejtan*) public domain; s. 181 (Hugo Kołłątaj) public domain; s. 182 (kościół Świętej Trójcy w Warszawie – rysunek) ART Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 183 (Wojciech Bogusławski), (Marcin Zaleski, *Pałac Łazienkowski*) Heritage Image Partnership Ltd/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 184 (Stanisław Małachowski) public domain; s. 185 (Ignacy Potocki) public domain, (Seweryn Rzewuski) Muzeum Okręgowe w Tarnowie, (Ksawery Branicki) Fine Art Images/Heritage Images/Getty Images; s. 186 (Uchwalenie Konstytucji 3 maja) public domain; s. 187 (medal z okazji uchwalenia konstytucji) History and Art Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 188 (Virtuti Militari) Krzysztof Chojnacki/East News; s. 189 (Czesław Roj, *Zamek Królewski w Grodnie*, akwarela z 1994 r. na podstawie rysunków Carla Friedricha Pöppelmana) Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Grodnie; s. 191 (Tadeusz Kościuszko) Robert Dejrowski, (Aleksander Orłowski, *Bitwa pod Racławicami*) public domain; s. 192 (kosynier) Marek Szyszko, (Jan Kiliński) Polona/Biblioteka Narodowa [Domena publiczna]; s. 193 (Jan Piotr Norblin, *Wieszanie zdrajców*) public domain; s. 194 (Berek Joselewicz) public domain; s. 196 (Marcello Bacciarelli, *Stanisław August Poniatowski*) Ligier Piotr/Muzeum Narodowy w Warszawie; s. 198–199 (Pałac Łazienkowski) Mariia Golovianko/Shutterstock.com, (paw) tristan tan/Shutterstock.com; s. 200 (Jan Matejko, portrety władców Polski) public domain; s. 201 (Wojciech Kossak, *Przysięga Kościuszki na rynku krakowskim*) public domain; s. 202 (medal Virtuti Militari) Mirosław Ciunowicz; s. 203 (Edouard Detaille, *Napoleon w Egipcie*) Heritage Image Partnership Ltd/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 204 (Napoleon we Włoszech) public domain; s. 205 (Jacques-Louis David, *Koronacja napoleona i Józefiny*) public domain; s. 206–207 (bitwa pod Austerlitz) © Sol90 Images; s. 209 (karykatura) Library of Congress; s. 210 (Jan Henryk Dąbrowski) public domain, (żołnierz Legionów Polskich) Marek Szyszko; s. 211 (Januariusz Suchodolski, *Bitwa Legionów Polskich na Santo Domingo*) public domain; s. 212 (Napoleon wręczający konstytucję Księstwa Warszawskiego) public domain, (herb Księstwa Warszawskiego) Daria Brzezińska; s. 214 (książę Józef Poniatowski) public domain; s. 215 (Januariusz Suchodolski, *Szarża szwoleżerów pod Somosierrą*) public domain; s. 217 (Adolph Northern, *Odwrót Napoleona spod Moskwy*) The Picture Art Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 218 (Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego) public domain; s. 219 (francuski kirasjer) Marek Szyszko, (Félix Emmanuel Philippoteaux, *Bitwa pod Waterloo. Szarża kirasjerów na piechotę brytyjską*) Wikipedia [public domain]; s. 220 (Goya, *3 maja 1808 roku – Rozstrzelanie powstańców madryckich*) public domain; s. 222–223 (Łuk Triumfalny) Benny Marty/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 224 (pocztówka z końca XIX w.) public domain, (Jacques-Louis David, *Napoleon przekraczający przełęcz św. Bernarda*) Pictorial Press Ltd/Alamy Stock Photo/BE&W; (pomnik księcia Józefa Poniatowskiego) Grażyna Bryk/WSiP.

Mapy: s. 8, 11, 14, 17, 18, 37, 48, 58, 65, 67, 68, 70, 72, 100, 104, 109, 119, 121, 132, 143, 148, 154, 170, 180, 190, 195, 208, 213, 216
Adrian Bergiel.

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że podjęły staranie mające na celu dotarcie do właścicieli i dysponentów praw autorskich zamieszczonych utworów. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, przytaczając w celach dydaktycznych utwory lub fragmenty, postępują zgodnie z art. 27¹ ustawy o prawie autorskim. Jednocześnie Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że są jedynym podmiotem właściwym do kontaktu autorów tych utworów lub innych podmiotów uprawnionych w wypadkach, w których twórcy przysługuje prawo do wynagrodzenia.